

ศึกษาการบรรลุธรรมของพระวังคีสเถระ
A STUDY OF ENLIGHTENMENT OF VAṄĪSATHERA

พระมหาเมธีนา ถาวโร (ไชยอุดม)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๘

ศึกษาการบรรลุมรรณของพระวังคีศเถระ

พระมหามีนา ถาวโร (ไชยอุดม)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๘

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A Study of Enlightenment of Vāṅīsathera

Phramaha Meena Thāvaro (Chai-Ud)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)
Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand
C.E. 2015

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย
เรื่อง “ศึกษการบรรลุธรรมของพระวังคีสเถระ” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตร
ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

(พระศรีวินยาภรณ์, ดร.)

ประธานกรรมการ

(พระครูพิพิธวรกิจจานุการ, ดร.)

กรรมการ

(ดร.ชัยชาญ ศรีหามุ)

กรรมการ

(ดร.เสนาะ ผดุงฉัตร)

กรรมการ

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระครูพิพิธวรกิจจานุการ, ดร.
ดร.เสนาะ ผดุงฉัตร

ประธานกรรมการ

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระมหามีน ภาวโร)

ชื่อวิทยานิพนธ์ : ศึกษาการบรรลุธรรมของพระวังคีสเถระ

ผู้วิจัย : พระมหา มีนา ถาวร (ไชยอุดม)

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระครูพิพิธวรกิจจานุการ (มานิตย์ เขมคุตโต), ศน.บ., M.A., Ph.D.
(Pali & Buddhist Studies)

: ดร.เสนาะ ผดุงฉัตร, ป.ธ. ๙, พธ.ม., พธ.ด. (พระพุทธศาสนา)

วันสำเร็จการศึกษา : ๑๒/มีนาคม/๒๕๕๙

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เพื่อศึกษาวิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และเพื่อศึกษาประวัติการสั่งสมบารมีและการบรรลุธรรมของพระวังคีสเถระ โดยศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทและเอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง รวบรวม สรุป วิเคราะห์ เรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา ตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญ จากการศึกษาพบว่า

การบรรลุธรรม คือ การรู้แจ้งในอริยสัจ ๔ โดยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา เจริญสมถและวิปัสสนา หรือการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ด้วยการกำหนดรู้ กาย เวทนา จิต และธรรม เป็นการกำหนดรู้ในรูป - นามขั้น ๕ ให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริงในอารมณ์ปัจจุบัน เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้า ผู้ปฏิบัติสามารถละสังโยชน์ และอนุสัยต่าง ๆ สามารถบรรลุมรรค ผลนิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา

วิธีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา มี ๒ แบบ ได้แก่ สมถยานิก เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาโดยอาศัยสมถะเป็นบาทฐาน ทำฌานให้เกิดขึ้นจนมีวิสี ในองค์ของฌานทั้ง ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา ส่วนวิปัสสนายานิก เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาล้วน ๆ โดยอาศัยขณิกสมาธิที่มีเฉพาะอยู่ในอารมณ์ปัจจุบันขณะนั้น ๆ เป็นการเจริญปัญญา เพื่อเข้าไปสู่สภาวะของรูป - นามตามความเป็นจริงจนเกิดวิปัสสนาญาณ โดยอาศัยอารมณ์ของวิปัสสนาเรียกว่า วิปัสสนาภูมิ คือ ขั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ โดยการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ สามารถบรรลุถึงซึ่งวิมุตติ เข้าถึงซึ่งความบริสุทธิ์ คือ พระนิพพาน

พระวังคีสเถระ มีบารมีที่ได้สั่งสมมายาวนาน เป็นอุปนิสัยแห่งพระนิพพาน มีพุทธบัญญัติตั้งสาวก ผู้ฉลาด ยกให้เป็นผู้ประเสริฐล้ำเลิศในด้าน ปฏิภาณ ท่านจึงน้อมนิกหมายได้ตำแหน่งนั้น พระพุทธเจ้าปทุมุตตรทรงรับรองต้องสมประสงค์ ท่านจึงเริ่มกระทำกองการกุศลตลอดชีพหลังจากละกายจากมนุษย์จึงได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จนมาถึงชาติสุดท้ายท่านมาเกิดในตระกูลพรหมณ์ ได้ศึกษาวิชาไตรเพท และมีความรู้พิเศษใน “ฉวีสมนต” ต่อมาท่านบวชในพุทธศาสนา แล้วพิจารณาการเปลี่ยนแปลง อากาโร ๓๒ ในกายคตาสติ และการละกามคุณ ๕ จนเห็นความเกิดดับ ในรูป - นามเกิดความรู้อัจฉัยด้วยวิปัสสนาญาณ บรรลุพระอรหันต์เป็นผู้เลิศในทาง “ปฏิภาณ”

Thesis Title : A Study of Enlightenment of Vaṅgāsathera

Researcher : Phramaha Meena Thāvaro (Chai-ud)

Degree : Master of Arts (Vipassana Meditation)

Thesis Supervisory Committee

: Phrakru Bibithavorakiccanukarn (Manit Khemagutto), B.A.,
M.A., Ph.D. (Pali & Buddhist Studies)

: Dr. Snoh Padungchat, Pali IX, M.A., Ph.D. (Buddhist
Studies)

Date of Graduation : 12/March/2016

Abstract

This thesis has three objectives to study of enlightenment in Theravada Buddhist scriptures, to study the practice for enlightenment in Theravada Buddhist scripture, and to study of moral life of perfection accumulation and enlightenment of Vaṅgāsathera. Clarified data are taken from the Theravada Buddhist scriptures and other related documents, then composed, summarized, analyzed, explained in details, corrected and verified by Buddhist scholars. From the study it found that;

Enlightenment was a realization of four noble truths by following principle of three trainings, tranquility and insight development based on contemplation of four foundations of mindfulness; body, feeling, mind and mental objects. It was contemplation on name and forms or five aggregates in order to see true nature of three common characteristics appearing at present. Having completed insight development, practitioners will renounce all cankers and latent dispositions entering to path, fruit and Nibbana finally.

There were two ways to cultivate insight; 1) Samathayānika or training the mind by tranquility as the base before developing insight. In this way, an absorption (Jhāna) was required for the keen in entering the state of initial application, sustained application, rapture, happiness and one-pointedness, and Vipassanāyānika was only insight development without absorption. It required momentary concentration on the present objects for realizing the true manner of name and forms as they really are until gaining insight knowledge. For insight practice one must understand the bases of

insight; five aggregates, twelve bases, eighteen elements, twenty-two faculties, four noble truth, and twelve dependent origination and follow foundation of mindfulness, then he can attain the absolute liberation, Nibbana.

Vaṅgīsaṭhara used to be born at the time of previous Buddha named Padumuttara. He saw Buddha granting position of perspicuity excellence to one Bhikkhu, then himself made the wish to be excellent in perspicuity in future. At the last birth, he was born in Brahman family, completed his Triveda study and was expert in 'Chavasīsamanta'. Later on he was ordained as Buddhist bhikkhu, practiced insight by observing the changing of thirty-two manners in body as rise and fall of name and forms with mindfulness. Finally, he had attained Arahantship with excellent of 'perspicuity' in Buddhism.

กิตติกรรมประกาศ

เกล้าฯ ขอประทานโอกาส กราบขอบพระคุณ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (สมเด็จพระสังฆราช) อุปสมมหาเถร ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) เจ้าคณะใหญ่หนกลางกรรมการมหาเถรสมาคม รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาลงกรณ์ราชวิทยาลัย วิทยาลัยเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ที่ได้กรุณาเปิดการเรียนการสอน หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิปัสสนาภาวนา และสถานที่ปฏิบัติธรรม ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” ได้ให้ออกาสนิสิตได้ฝึกปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นเวลา ๗ เดือน อีกทั้งส่งผลให้เกิดการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาแพร่หลายไปทั่วประเทศ ดังเป็นที่ประจักษ์ชัดในปัจจุบัน

ขอกราบขอบพระคุณ พระราชสิทธิอาจารย์ (หลวงปู่ทองใบ ปภสฺสโร) ประธานสงฆ์ วัดนาหลวง (อภิญญาเทสิตธรรม) จังหวัดอุดรธานี ที่ท่านประกอบด้วยเมตตา ฝึกอบรมธุดงค์วัตรเป็นเวลา ๑ เดือน ขอกราบขอบพระคุณ สยาดอ อุ ชฎิละ ที่มีเมตตา เป็นพระวิปัสสนาจารย์สอบอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ณ วัดมหาสิริสาสนเย็กต้า ประเทศเมียนมาร์ เป็นเวลา ๒ เดือนขอกราบขอบพระคุณ พระภิกษุไพศาลเมธี (ประเสริฐ มนต์เสวี) ที่มีเมตตาเป็นพระวิปัสสนาจารย์ ควบคุมดูแลถามตอบสอบอารมณ์ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยความดูแลเอาใจใส่ ในการปฏิบัติตลอด ระยะเวลา ๔ เดือน

ขอกราบขอบพระคุณ พระศรีวินยาภรณ์, พระครูพิพิธวรภิกขานุการ, ดร., และขอขอบคุณ ดร. เสนาะ ผดุงฉัตร เป็นอย่างยิ่ง เพราะได้รับความเมตตาจากทั้ง ๓ ท่านที่ได้ให้ความรู้พร้อมทั้ง คำแนะนำในการแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ ในการทำวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ให้สำเร็จวัตถุประสงค์ได้ด้วยดี ขอกราบขอบพระคุณ พระมหาสุรชัย วราสโร, ดร., ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์บาฬีศึกษาพุทธโฆส, ขอขอบคุณ ดร. ชัยชาญ ศรีหามู และอาจารย์ฉัตรนคร เขมาสารี ที่เมตตาช่วยค้นข้อมูล แปลเอกสารภาษาอังกฤษ พร้อมทั้งขอขอบคุณ เพื่อนนิสิตวิปัสสนาภาวนา ดังเช่น พระชุมพล สุจิตโต พระภิกษุโณ ภูริปโย และรุ่น ๘ - ๙ ทุกท่าน ที่เป็นกัลยาณมิตรที่คอยให้กำลังใจ ช่วยเหลือค้นคว้าข้อมูลวิทยานิพนธ์ด้วยความวิริยอุตสาหะจนเสร็จสมบูรณ์ลงได้ด้วยดี

ขอขอบคุณ คณาจารย์ในบัณฑิตวิทยาลัยทุกท่าน ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ทำให้ผู้วิจัยมีความรู้ความสามารถศึกษาค้นคว้างานวิจัยที่เกี่ยวกับวิทยานิพนธ์นี้ พร้อมทั้งเจ้าหน้าที่บัณฑิตวิทยาลัยทุกท่านที่ช่วยเหลืออำนวยความสะดวก และประสานงานต่าง ๆ ให้วิทยานิพนธ์เล่มนี้ เสร็จสมบูรณ์

ขอน้อมทนายบุญกับคุณปัญญา คุณสุชาติ ลุนะหา และครอบครัว พร้อมทั้งญาติโยม ทุกๆ ท่านที่ได้มีส่วนช่วยเหลือสนับสนุนปัจจัย ๔ เป็นทุนในการศึกษา และปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตลอดทั้งคุณประโยชน์แห่งวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ผู้วิจัยขอแนะนำสักการะต่อคุณพระศรีรัตนตรัย คุณบิดามารดา ครูอุปัชฌาย์อาจารย์ และท่านผู้มีพระคุณทั้งหลาย ขอบุญกุศลนี้จงเป็นปัจจัยแห่งมรรคผล นิพพาน ด้วยกันทุกท่าน ทุกคน เทอญ

พระมหาเมธีนา ถาวร (ไชยอูด)
วันที่ ๑๒ เดือน มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	(๑)
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	(๒)
กิตติกรรมประกาศ	(๔)
สารบัญ	(๕)
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	(๗)
บทที่ ๑ บทนำ	
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๔
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๔
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๕
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๙
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๐
บทที่ ๒ การบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	
๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม	๑๑
๒.๒ ประเภทการบรรลุธรรม	๑๓
๒.๓ ระดับการบรรลุธรรม	๑๖
๒.๔ หลักธรรมสำคัญที่สนับสนุนการบรรลุธรรม	๒๐
๒.๕ ธรรมที่เป็นปฏิกิริยาต่อการบรรลุธรรม	๒๖
๒.๖ สรุป	๓๐
บทที่ ๓ วิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	
๓.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา	๓๑
๓.๒ การปฏิบัติวิปัสสนา ๔ แบบ	๓๓
๓.๓ การปฏิบัติแบบสมถยานิก	๓๖
๓.๔ การปฏิบัติแบบวิปัสสนายานิก	๔๖
๓.๕ วิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม	๖๒

๓.๖ สรุป

๖๖

บทที่ ๔ ประวัติการสั่งสมบารมีและการบรรลุธรรมของพระวังคีสเถระ

๔.๑	ประวัติการสั่งสมบารมีของพระวังคีสเถระ	๖๗
๔.๒	วิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมของพระวังคีสเถระ	๗๑
๔.๓	การบรรลุธรรมของพระวังคีสเถระ	๗๖
๔.๔	วิเคราะห์หลักปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมของพระวังคีสเถระ	๗๙
๔.๕	การได้รับยกย่องในตำแหน่งเอตทัคคะ	๘๔
๔.๖	สรุป	๘๕

บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑	สรุปผลการวิจัย	๘๖
๕.๒	ข้อเสนอแนะ	๘๘

บรรณานุกรม

๙๐

ประวัติผู้วิจัย

๙๔

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณปิฎก ๒๕๐๐ พิมพ์เมื่อปีพุทธศักราช ๒๕๓๕ และพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พิมพ์เมื่อปีพุทธศักราช ๒๕๓๙ อ้างอิง โดยระบุ เล่ม/ข้อ/หน้าหลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น

ม.ม. (บาลี) ๑๒/๕๗/๓๒ หมายถึง สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกปาติ
พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่มที่ ๑๒ ข้อที่ ๕๗ หน้า ๓๒

ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๗/๔๔ หมายถึง สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก
พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๑๒ ข้อที่ ๕๗ หน้า ๔๔

ส่วนสำหรับพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่พิมพ์เมื่อปีพุทธศักราช ๒๕๒๕ โดยใช้คำอ้างอิงชื่อเต็ม คือ เล่ม และหน้า

ผู้วิจัยจะทำการอธิบายสัญลักษณ์คำย่อเฉพาะคัมภีร์ที่นำมาใช้อ้างอิงในวิทยานิพนธ์นี้ เท่านั้น ไม่ได้ทำอักษรย่อไว้ครบทุกคัมภีร์ มีรายละเอียดสัญลักษณ์และคำย่อ ดังนี้

อักษรย่อคัมภีร์พระวินัยปิฎก (บาลีและไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์		
๑ - ๒	วิ.มหา. (ไทย)	= วินัยปิฎก	มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
๔ - ๕	วิ.ม. (ไทย)	= วินัยปิฎก	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๘	วิ.ป. (บาลี)	= วินัยปิฎก	ปริวารวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
	วิ.ป. (ไทย)	= วินัยปิฎก	ปริวารวรรค	(ภาษาไทย)

อักษรย่อพระสุตตันตปิฎก (บาลีและไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์		
๙	ที.สี. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขันธวรรค (ภาษาไทย)
๑๐	ที.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค (ภาษาไทย)
๑๑	ที.ปา. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎีกวคคปาติ (ภาษาบาลี)
	ที.ปา. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎีกวรรค (ภาษาไทย)
๑๒	ม.ม. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก	มชฌิมนิกาย	มูลปณณาสกปาติ (ภาษาบาลี)
	ม.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	มชฌิมนิกาย	มูลปณณาสก (ภาษาไทย)
๑๓	ม.ม. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก	มชฌิมนิกาย	มชฌิมปณณาสกปาติ (ภาษาบาลี)
	ม.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	มชฌิมนิกาย	มชฌิมปณณาสก (ภาษาไทย)
๑๔	ม.อ. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก	มชฌิมนิกาย	อุปริปณณาสกปาติ (ภาษาบาลี)

ม.อ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปริปัญญาสก์	(ภาษาไทย)
๑๕ ส.ส.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
๑๖ ส.นิ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
๑๗ ส.ข.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ชั้นธวารวรรค	(ภาษาไทย)
๑๘ ส.สพ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพายนวรรค	(ภาษาไทย)
๑๙ ส.ม	(บาลี) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวรรคคปาลี	(ภาษาบาลี)
ส.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๒๐ อง.เอกก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๑ อง.จตุกก.	(บาลี) = สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	จตุกกนิบาตปาลี	(ภาษาบาลี)
อง.จตุกก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๒ อง.ปญจก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	ปัญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ฉก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	ฉกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๓ อง.สตตก.	(บาลี) = สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	สตตกนิบาตปาลี	(ภาษาบาลี)
อง.สตตก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	สตตกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๔ อง.ทสก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.เอกาทสก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	เอกาทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๖ ขุ.เถร.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรคาถา	(ภาษาไทย)
๒๙ ขุ.ม.	(บาลี) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทศปาลี	(ภาษาบาลี)
ขุ.ม	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทศ	(ภาษาไทย)
๓๑ ขุ.ป.	(บาลี) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฐีสัมภิทามคคปาลี	(ภาษาบาลี)
ขุ.ป.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฐีสัมภิทามรรค	(ภาษาไทย)
๓๒ ขุ.อป.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปทาน	(ภาษาไทย)

อักษรย่อคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎก (บาลีและไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
๓๔	อภิ.สง. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
๓๕	อภิ.วิ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	วิภังค์	(ภาษาไทย)
๓๖	อภิ.ปุ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	ปุคคลบัญญัติ	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

วิทยานิพนธ์เล่มนี้ใช้อรรถกถาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยระบุรูปแบบในการอ้างอิง ขึ้นต้นด้วยอักษรย่อคัมภีร์ และตามด้วยเล่ม/หน้า เช่น ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๔. หมายถึง ทีฆนิกาย มหาวรรค อรรถกถาภาษาบาลี เล่มที่ ๑ หน้า ๓๔ และใช้พระไตรปิฎกและอรรถกถาภาษาไทย แปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๒๕ รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วย เล่ม/ภาค/ตอน/หน้า เช่น ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๑/๒๐.

หมายถึงชุดทศนิกาย เถรคาถา อรรถกถาภาษาไทยฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย เล่มที่ ๒ ภาค ๓ ตอน ๑ หน้า ๒๐

อรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก (บาลีและไทย)

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา	
๑๑	๑	๑	-	ที.สี.อ. (บาลี)	สุมงคลวิลาสินี	สีลกขณชวคคอกฏจกถา
	๑	๑	-	ที.สี.อ. (ไทย)	สุมงคลวิลาสินี	สีลขันชววรรคอรรถกถา
๑๗	๑๑	๑	-	ม.ม.อ. (ไทย)	ปปัญจสุทนี	มูลพัฒนาสกอรรถกถา
๓๒	๑	๑	-	อง.เอกก.อ. (ไทย)	มโนรลปุรณี	เอกกนิบาตอรรถกถา
				อง.ทกก.อ. (ไทย)	มโนรลปุรณี	ทกกนิบาตอรรถกถา
๓๔	๑	๓	-	อง.ติก.อ. (ไทย)	มโนรลปุรณี	ติกนิบาตอรรถกถา
๓๕	๒	-	-	อง.จตุกก.อ. (ไทย)	มโนรลปุรณี	จตุกกนิบาตอรรถกถา
๔๓	๑	๒	๔	ขุ.ธ.อ. (ไทย)	ปรมัตตโชติกา	ธรรมบทอรรถกถา
๔๕	๑	๔	-	ขุ.อิติ.อ. (ไทย)	ปรมัตตโชติกา	อิติวุตตกอรรถกถา
๖๗	๖	-	-	ขุ.จู.อ. (ไทย)	สัทธัมมปัชโชติกา	จูฬนิตเทสอรรถกถา
๖๘	๗	๑	-	ขุ.ป.อ. (ไทย)	สัทธัมมปัชโชติกา	ปฏีสัมภิทามรคอรรถกถา
๖๙	๗	๒		ขุ.ป.อ. (ไทย)	สัทธัมมปัชโชติกา	ปฏีสัมภิทามรคอรรถกถา

ค. ปกรณวิเสส

การอ้างอิงคัมภีร์ฎีกาให้ใช้ระบบอักษรย่อ ตามที่ทางบัณฑิตวิทยาลัยกำหนดไว้ โดยระบุชื่อคัมภีร์ตามด้วยเล่ม (ถ้ามี) ชื่อ/หน้า เช่น ที.ฎีกา. (ไทย) ๑/๓๐๑. หมายถึง ทีฆนิกายฎีกา ภาษาไทย เล่ม ๑ ข้อ ๓๐๑ ฉบับมหาจุฬารัฐิกา เป็นต้น

อักษรย่อคัมภีร์ปกรณวิเสส (บาลีและไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์
๒	วิสุทฺธิ. (บาลี) =	วิสุทฺธิมคคปกรณ (ภาษาบาลี)
๒	วิสุทฺธิ. (ไทย) =	วิสุทฺธิมรรคปกรณ (ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ศาสนาพุทธสอนให้รู้จักทุกข์ และวิธีการดับทุกข์ ทุกข์เป็นของน่าเกลียดน่ากลัว และน่าตกใจสำหรับคนจำนวนมาก คอยหลีกเลี่ยง ไม่อยากได้ยิน แม้แต่คนที่กำลังเพลิดเพลีนลุ่มหลงมัวเมา ไม่ตระหนักรู้ว่าตนเองกำลังมีปัญหา และกำลังก่อปัญหา เมื่อมีผู้มาชี้ปัญหาให้ ก็จะกระทบใจ ทำให้สะดุ้งสะเทือน และมีความโหว่หวั่น สำหรับคนที่อยู่ในภาวะเช่นนั้น

พระพุทธเจ้าทรงสอนปรารภเรื่องทุกข์เพื่อกระตุ้นเตือนให้เขาฉุกใจได้คิด เป็นทางที่จะเริ่มต้นพิจารณาแก้ปัญหาดับความทุกข์กันได้ต่อไป เพื่อให้พ้นจากความไม่รู้ความจริงในธรรมชาติ อันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์จากกิเลสทั้งปวง คือ ความโลภ ความโกรธ ความหลง รวมทั้งเน้นการศึกษาทำความเข้าใจ การโยนิโสมนสิการ^๑ ด้วยปัญญา จนเห็นตามความเป็นจริงว่าสรรพสิ่งในธรรมชาติเป็นไปตามกฎพระไตรลักษณ์เพราะพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญา มีรูปแบบปฏิบัติในไตรสิกขา สอนให้ละเว้นความชั่วยังกุศลให้ถึงพร้อม และปฏิบัติขัดเกลาจิตของตนให้ผ่องใส เป็นแนวทางอย่างเหมาะสมที่จะสามารถทำลายกิเลสของเวไนยสัตว์ได้อย่างดีที่สุดในส่วนความหลุดพ้น (วิมุตติ) เป็นเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนา เพราะเหตุนี้ ความหลุดพ้นจึงหมายถึง ความพ้นจากกิเลส เครื่องเขารนอย่างสนิทจึงมีชื่อเรียกที่เข้าใจกันทั่วไปว่า นิพพาน ซึ่งจะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยการเจริญวิปัสสนาจนบรรลุวิปัสสนาญาณขั้นสูงสุด

การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นสภาวะที่รู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจ ๔ ทำให้เข้าใจเรื่องของชีวิตอันตกอยู่ในกฎแห่งไตรลักษณ์ ซึ่งได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ผู้ที่ได้บรรลุธรรม ท่านเรียกว่า พระอริยบุคคล การสำเร็จเป็นพระอริยบุคคล แบ่งออกมรรคผลที่ได้ประหาณสังโยชน์^๒ แล้ว ไว้เป็น ๔ ระดับ คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ การบรรลุธรรมสำเร็จ หรือถึงจุดหมายในพุทธศาสนา ตั้งแต่การเข้าใจธรรมในระดับต้น ๆ คือ ระดับโลกียะ จนถึงเข้าใจเข้าถึงธรรมในระดับมรรคผล คือ ระดับโลกุตตระ พระพุทธศาสนาได้อธิบายเหตุแห่งความหลุดพ้น ๕ ประการ คือ

๑) ความหลุดพ้นบังเกิดด้วย จากเหตุที่ว่าได้ฟังธรรม ข้อธรรม ที่ตรงกับวาระจิตตนให้ได้ ปล่อยวางสู่มรรค ผล นิพพาน

๒) ความหลุดพ้นบังเกิดด้วย จากขณะการแสดงธรรมต่อผู้อื่นในฐานะครูผู้สั่งสอน

^๑ อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๖.

^๒ ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๖๐/๔๙๘ - ๔๙๙.

- ๓) ความหลุดพ้นเกิดจากการท่องเที่ยวธรรมนั้นจนเกิดความเห็นแจ้งในความจริง
- ๔) ความหลุดพ้นเกิดจากการตรีกตรองภายใน นำข้อธรรมที่ได้เรียนรู้มาพิจารณาจนจิตเต็มรอบ รวมลงเป็นมรรคญาณ บังเกิดความหลุดพ้น
- ๕) ความหลุดพ้นเกิดจากการเจริญสมาธินิมิต สติปัญญา ๔ มีนามรูปที่บังเกิดขณะนั้นเป็นนิมิตปัจจุบันอารมณ์ เพาะปมสังสมจนอินทรีย์แก่กล้าเป็นโพชฌงค์รวมลงสู่มรรคสมังคี ก่อเกิดเป็นมรรค ผล นิพพาน^๓

การที่จะได้บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลนั้น ต้องอาศัยหลักธรรมหลายประการประกอบกันตามหลักพุทธศาสนาเถรวาท มีการปฏิบัติเพื่อดำเนินไปสู่การบรรลุธรรม กำหนดเป็นแนวทางใหญ่ ๆ ไว้ ๒ ทางนั้น คือ ผู้ปฏิบัติเพื่อให้เกิดความสงบของจิต หรือเพื่อความสงบของกิเลสเป็นความหลุดพ้นได้อย่างชั่วคราวเรียกว่า สมถกัมมัฏฐาน ผู้ปฏิบัติเพื่อให้เกิดความสิ้นไปแห่งอาสวกิเลส โดยเห็นตามความเป็นจริงในชั้น ๕ พิจารณาชั้น ๕ จนเห็นไตรลักษณ์คลายอุปาทานปล่อยวางความยึดมั่นในชั้น ๕ ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวกิเลสได้อย่างสิ้นเชิงเรียกว่า วิปัสสนากัมมัฏฐาน ใน ๒ แนวทางนี้มีจุดมุ่งหมายต่างกันแต่อาจจะเป็นเครื่องสนับสนุนกันได้

การปฏิบัติตามแนวของสมถกัมมัฏฐาน มีจุดมุ่งหมาย คือ ฌาน มีอารมณ์ปฏิบัติ ๔๐ ประการ ส่วนการปฏิบัติตามแนวของวิปัสสนากัมมัฏฐาน มีจุดมุ่งหมาย คือ มรรค ผล และนิพพาน มีอารมณ์ปฏิบัติเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิปัสสนากัมมัฏฐาน ๖ โดยการปฏิบัติตามแนวสติปัญญาซึ่งมีปรากฏในสติปัญญาสูตร เป็นต้น การปฏิบัติตามแนวสมถกัมมัฏฐานเรียกว่า สมถยานิก ซึ่งเป็นการปฏิบัติโดยมีสมถภาวนาเป็นเบื้องต้นแล้วค่อยนำไปสู่การปฏิบัติแบบวิปัสสนาภาวนา การปฏิบัติตามแนววิปัสสนากัมมัฏฐาน เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิปัสสนายานิก เป็นการปฏิบัติมุ่งความหลุดพ้นโดยไม่ต้องอาศัยสมถภาวนามากจนเกินไป แต่หากปฏิบัติทั้ง ๒ แนวทางนี้ควบคู่กันไป ก็จะเป็นเครื่องสนับสนุนกันได้เป็นอย่างดี การปฏิบัติในแนวของสมถกัมมัฏฐานไม่จำเป็นจะต้องอาศัยวิปัสสนากัมมัฏฐาน แต่การปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานจำเป็นต้องอาศัยสมถกัมมัฏฐานไม่มากก็น้อย เพราะการปฏิบัติทั้ง ๒ อย่างนี้ต้องอาศัยจิตเป็นสมาธิทั้งคู่ สมถกัมมัฏฐานอาศัยอุปจารสมาธิ และอัปนาสมาธิ ส่วนวิปัสสนากัมมัฏฐาน เบื้องต้นอาศัยฌณิกสมาธิเป็นไปสมาธิเสมอ จนสามารถเห็นไตรลักษณ์^๔ ของรูปและนามจนถึงจิตหลุดพ้นจากอาสวกิเลสทั้งปวงเป็นที่สุด

ในบรรดาพระอสีติมหาสาวกพระวังคิสิเถระเป็นพระมหาสาวกของพระพุทธเจ้ารูปหนึ่งในชาติสุดท้ายท่านบังเกิดในตระกูลพราหมณ์ ในพระนครสาวัตถี เมื่อเจริญเติบโตแล้ว ได้เข้าศึกษาเล่าเรียนคัมภีร์ในลัทธิของพราหมณ์ จนจบไตรเพท และได้เรียนมนต์พิเศษอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งมีชื่อเรียกว่า ฉวสีสมนต์ เป็นมนต์สำหรับพิสูจน์กะโหลกศีรษะของซากศพ แม้นตายแล้วหลายปีสามารถรู้ได้ว่าไปเกิด

^๓ อ.จ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๒ - ๓๕.

^๔ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔ - ๓๙๖.

เป็นอะไรที่ไหน วังคีสพราหมณ์ได้อาศัยมนต์นั้นเป็นเครื่องหาทรัพย์เลี้ยงชีพ ในตอนแรกได้แสดงมนต์นั้นให้พวกชนชาวพระนครได้ดูกัน ต่อมาพวกพราหมณ์ทั้งหลายได้เห็นแล้วคิดกันว่า พวกเราอาศัยวังคีสพราหมณ์นี้เลี้ยงชีวิตได้ จึงได้พาเที่ยวไปสู่ชนบทน้อยใหญ่ประกาศแก่หมู่มนุษย์เหล่านั้นว่า วังคีสพราหมณ์นี้รู้มนต์พิเศษ คือ เมื่อรำยมนต์แล้วใช้เล็บเคาะที่กะโหลกศีรษะมนุษย์ที่ตายแล้วสามารถรู้ได้ว่า ผู้นี้ไปเกิดในนรก ผู้นี้ไปเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ผู้นี้ไปเกิดในเปรตวิสัย ผู้นี้ไปเกิดในเทวโลก

เช้าวันหนึ่งพวกพราหมณ์เหล่านั้นเห็นมนุษย์เป็นอันมากถือดอกไม้ธูปเทียนไปเพื่อจะฟังเทศน์ในพระเชตวันมหาวิหาร จึงถาม ครั้นทราบความนั้นแล้วจึงพูดว่า พวกท่านจะไปที่นี่ทำไม เพราะคนที่จะพิเศษเช่นกับวังคีสพราหมณ์ของพวกเราหาไม่ได้อีกแล้ว เพราะเธอเรียนมนต์มาก พวกมนุษย์ก็เถียงว่า วังคีสพราหมณ์จะรู้อะไร คนที่จะเหมือนกับพระบรมศาสดาของพวกเราหาไม่ได้เหมือนกัน เมื่อต่างฝ่ายต่างก็เถียงกันแต่ก็ตกลงกันไม่ได้ จึงได้พร้อมกันไปสู่พระเชตวันมหาวิหาร วังคีสพราหมณ์ได้ทราบเช่นนั้นจึงได้ทูลขอเรียนมนต์นั้น พระองค์จึงตรัสว่าคนที่ไม่บวชเราให้เรียนไม่ได้ วังคีสพราหมณ์จึงคิดว่า ถ้าเราเรียนมนต์นี้ได้แล้ว เราจักเป็นใหญ่ในชมพูทวีปทั้งสิ้น ครั้นแล้วจึงได้ส่งพวกพราหมณ์ที่เหลือเหล่านั้นไปพร้อมกับสั่งว่า พวกท่านจงกลับไปรอเราอยู่ที่นั่นแหละสักสองสามวัน เราจักบวชในสำนักของพระบรมศาสดา

ครั้นวังคีสพราหมณ์ได้อุปสมบทแล้ว พระบรมศาสดาประทานกัมมัฏฐานมีอาการ ๓๒ เป็นอากรมณ์ ตรัสสั่งให้ท่องบ่นปริกรรมซึ่งมนต์นั้น ต่อมาไม่นานท่านพระวังคีสก็ได้บรรลุพระอรหัตผลเป็นพระอริยบุคคลในพุทธศาสนา ครั้นท่านได้บรรลุพระอรหัตผล เข้าไปเฝ้าพระบรมศาสดา ณ ที่ใดๆ ก็ตาม ย่อมกล่าวคาถาสรรเสริญพระพุทธรูปของพระองค์บทหนึ่งๆ ก่อนเสมอ ด้วยเหตุนี้เอง พระบรมศาสดาจึงทรงยกย่องว่า เป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย ฝ่ายข้างมีปัญญาปฏิภาณฉลาด ในการผูกเป็นบาทคาถา^๕

ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยประสงค์จะศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมของพระวังคีสเถระให้กระจ่างชัดเจนเพื่อรู้แนวคำสอนของพระพุทธเจ้า โดยเน้นศึกษาวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมผู้วิจัยได้ค้นคว้าหาหลักฐานที่เป็นประวัติของพระวังคีสเถระ ทั้งในด้านการสั่งสมบารมี และเหตุปัจจัยต่อการบรรลุธรรม การเจริญสมณะและวิปัสสนาภาวนา จนเป็นเหตุให้ท่านพระวังคีสเถระบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์อันเป็นเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา เพื่อจะเป็นแนวทางให้ศึกษาเกื้อกูลแก่การปฏิบัติธรรมเพื่อพัฒนาตน และบุคคลผู้สนใจที่จะปฏิบัติตามแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาวิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาประวัติการสั่งสมบารมีและการบรรลุธรรมของพระวังคีสเถระ

^๕ อัง.เอกก.อ. (ไทย) ๓๒/๑/๑/ - /๔๑๘ - ๔๑๙.

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ การบรรลุลุทธิธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ วิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลุลุทธิธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๓ ประวัติการสั่งสมบารมีและการบรรลุลุทธิธรรมของพระวังคีสเถระเป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) เกี่ยวกับเนื้อหา การศึกษา การบรรลุลุทธิธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท การศึกษาชีวประวัติความเป็นมาปฏิบัติทาและปัจจัยที่เอื้อต่อการบรรลุลุทธิธรรมของพระวังคีสเถระ ตามหลักคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ผู้วิจัยมุ่งศึกษาโดยอาศัยหลักฐาน และข้อมูลจากแหล่งต่าง ๆ ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณวิเสส หนังสือเอกสาร ตำรา ผลงานทางวิชาการ และรายงานการวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

การศึกษาด้านเนื้อหาการเก็บข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องการบรรลุลุทธิธรรมในพุทธศาสนาเถรวาทและประวัติการสั่งสมบารมี และการบรรลุลุทธิธรรมของพระวังคีสเถระ ครั้งนี้กำหนดขอบเขตเฉพาะคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๓๙ คัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย แปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๕ อรรถกถา ฎีกา ปกรณวิเสสอื่นๆ เช่น หนังสือวิปัสสนาธุระ, หนังสือวิปัสสนานัย รจนาโดย พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) หนังสือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ, หนังสือมหาสติปัญญาสูตร, เขียนโดยพระคันธสาราภิงค์ พร้อมด้วยหนังสือ อีสติมหาสาวก, เขียนโดย ดร.บรรจบ รุจิ และหนังสือพระอรหันตสาวกบรรลุลุทธิธรรมได้อย่างไร, เขียนโดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์พิเศษ สมบูรณ์ ตาสนธิ เอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาสรุป เรียบเรียง นำเสนอแบบบรรยายเชิงพรรณนา

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านการศึกษา

การศึกษาแนวทางปฏิบัติเพื่อการบรรลุลุทธิธรรมนี้มีขอบเขตการศึกษาที่กว้างขึ้น คือ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ คัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย แปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๕, อรรถกถา ฎีกา, ปกรณวิเสสอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง คัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ คัมภีร์ปรมัตถทีปนี ซึ่งขอบเขตด้านการศึกษาส่วนใหญ่เป็นวิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย) แล้วนำมา สรุป เรียบเรียง นำเสนอแบบบรรยายเชิงพรรณนา

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้มีศัพท์เฉพาะที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาวิจัยที่ผู้วิจัยได้ให้คำจำกัดความไว้เพื่อความเข้าใจไว้ดังนี้

๑.๕.๑ การบรรลุลุทธิธรรม หมายถึง การพัฒนาปัญญาให้หยั่งรู้รูปนามรู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ประการ ตามลำดับขั้นโลกุตระธรรม ๙ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ โดยบุคคลผู้บรรลุลุทธิธรรม เรียกว่า อริยบุคคลมี ๔ ระดับ คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ การบรรลุลุทธิธรรมขั้น พระอรหันต์สามารถแบ่งได้เป็น ๒ ประเภท คือ ปัญญาวิมุตติและเจโตวิมุตติ

๑.๕.๒ พระวังคีสเถระ หมายถึง พระมหาสาวกรูปหนึ่ง เป็นบุตรพราหมณ์ในกรุงสาวัตถี ได้ศึกษาไตรเพทจนมีความชำนาญใน ฉวสีสมนต์ หมายถึง มนต์เคาะกะโหลกศีรษะของผู้ที่ตายไปแล้วไม่เกิน ๓ ปี สามารถได้รู้ว่าไปเกิดเป็นอะไร ต่อมาได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้แสดงความสามารถของตน แต่เมื่อเคาะศีรษะของผู้ปรินิพพาน ไม่สามารถบอกคติได้ด้วยความอยากเรียนมนต์จึงขอวขพระพุทเจ้า ทรงให้เจริญกัมมัญฐาน คืออาการ ๓๒ หมายถึง การใช้สติพิจารณาภายในกาย มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เป็นต้น พิจารณา ทั้งอนุโลม และปฏิโลม ไม่นานก็ได้บรรลุพระอรหันต์ และท่านสามารถสรรเสริญพุทธคุณ โดยไม่ได้ตรีกตรอง คือ สรรเสริญพุทธคุณออกจากความรู้สึก จึงได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางมีปฏิภาณ

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาเกี่ยวกับการบรรลุลุทธิธรรมของพระวังคีสเถระ ผู้ศึกษาได้ทบทวนวรรณกรรม เอกสาร ตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนา รวมทั้งงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

๑.๖.๑ คัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๖.๑.๑ คัมภีร์พระไตรปิฎก ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ชุททกนิกาย ธรรมบท ฉบับภาษาไทย มีพระวาจาที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสเกี่ยวกับ การบรรลุลุทธิธรรมไว้ว่า ‘มารผู้มีบาปเราจะยังไม่ปรินิพพานตราบเท่าที่พรหมจรรย์นี้ของเรายังไม่เจริญ แพร่หลาย กว้างขวาง รู้กันโดยมากเป็นปีกแผ่น กระทั่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายประกาศได้ดีแล้ว ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญเวลานี้ พรหมจรรย์ของพระผู้มีพระภาคเจริญแพร่หลาย กว้างขวาง รู้กันโดยมากเป็นปีกแผ่น กระทั่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายประกาศได้ดีแล้ว’ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บัดนี้ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดปรินิพพานเถิด “เมื่อมารกราบทูลอย่างนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคได้ตรัสตอบว่า ‘มารผู้มีบาปท่านจงชวนชวายน้อยเถิด ไม่นานนัก ตถาคตจะปรินิพพาน จากนั้นไปอีก ๓ เดือนตถาคตจะปรินิพพาน’”^๖

^๖ ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๕๑/๒๘๓.

๑.๖.๑.๒ คัมภีร์อรรถกถา (แปล) ฉบับมหาภูมิภคณาภิมุข อังคตตรีภคณา เอกนิบาต มีคำอธิบายเกี่ยวกับ พระวังคีศะบรรลุลหรรณเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา ไว้ว่า พระวังคีศเถระ เข้าไปเฝ้าพระบรมศาสดา ณ ที่ใดๆ ก็ตาม ย่อมกล่าวคาถาสรรเสริญพระพุทธรูปของพระองค์บท หนึ่งๆ ก่อนเสมอ ด้วยเหตุนี้เอง พระบรมศาสดาจึงทรงยกย่องท่านว่า เป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย ฝ่าย ข้างมีปัญญาปฏิภาณฉลาดในการผูกเป็นบทบาทคาถา^๗

๑.๖.๑.๓ คัมภีร์ปรกณวิเสส วิสุทฺธิมรรค พระพุทฺธโฆสเถระ รจนา, โดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ แปลและเรียบเรียง) มีคำอธิบายเกี่ยวกับ การบรรลุลหรรณ ไว้ว่า “อันพระนิพพาน นี้เที่ยงแท้เพราะมีสภาวะ คือ ความถูกต้อง (ชอบด้วยเหตุผล) ดังกล่าวแล้ว เป็นอรุณ เพราะลวงเสียซึ่ง สภาวะแห่งรูป (มีความเสื่อมโทรม เป็นต้น) มิใช่สิ่งไม่มีอยู่โดยปรมาตมเพราะเป็นสิ่งทีฟังบรรลุได้ด้วย ญาณสำเร็จด้วยความบากบั่น บั่น อันสม่าเสมอ ไม่ย่อหย่อน เพราะเป็นพระดำรัสของพระสัพพัญญูเจ้า”^๘

๑.๖.๒ ตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนา

๑.๖.๒.๑ สมเด็จพระพุทฺธชินวรงค์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ได้เขียนหนังสือเรื่อง “อริยวังสปฏิปทา” มีปรากฏข้อความเกี่ยวกับ ความจริงแล้วการเจริญวิปัสสนาเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการ บรรลุลหรรณ สรุปได้ว่า วิปัสสนาญาณและมรรคญาณ จะเกิดขึ้นไม่ได้ หากไม่มีการกำหนดรู้ สภาวะธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ใน ๔ อย่าง คือ กอรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม ความจริงแล้วพระ สุตตรเป็นบุคลาธิษฐาน คือ เทศนาที่มีบุคคลเป็นที่ตั้ง จึงอาจทำให้ไม่พบองค์ธรรมโดยตรง แต่เมื่อ จำแนกองค์ธรรมตามสมควรแล้ว แจกแจงเป็นชั้นๆ อยาตนะ เป็นต้น^๙

๑.๖.๒.๒ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้เขียนหนังสือเรื่อง “นิพพานกถา” มีปรากฏข้อความเกี่ยวกับ การประหาณกิเลสด้วยการปฏิบัติวิปัสสนา สรุปได้ว่า สรรพสัตว์ โดยทั่วไป มีกิเลสธูลี คือ อนุสัยที่นอนเนื่องอยู่ในกระแสจิต ซึ่งพูนขึ้นในจิต เป็นความโลภ ความโกรธ และความ หลง ที่เรียกว่าปริยภูฐานกิเลส แล้วมีการลวงละเมิดทางกาย หรือวาจา ที่เรียกว่า วิตีกมกิเลส ทุกคน ต้องขัดเกลาจิต ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนากัมมภูฐาน จึงจะบรรลุความเป็นผู้รู้แจ้งได้ เมื่อวิปัสสนาปัญญา ได้รับการพัฒนาสูงยิ่งขึ้น ผู้ปฏิบัติธรรมก็จะบรรลุมรรคญาณ^{๑๐}

๑.๖.๒.๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้เขียนหนังสือ “พุทฺธธรรม” มีปรากฏ ข้อความเกี่ยวกับ หลักปฏิบัติวิปัสสนา สรุปได้ว่า สาระสำคัญ หลักสติปฏฐาน ๔ บอกให้ทราบว่ ชีวิต

^๗ อัง.เอกก.อ (ไทย) ๓๒/๑/๑/-/๔๑๘.

^๘ พระพุทฺธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทฺธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๘๕๒.

^๙ สมเด็จพระพุทฺธชินวรงค์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), **อริยวังสปฏิปทา**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน จำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๒๑๑.

^{๑๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **นิพพานกถา**, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D) ตรวจชำระ, แปลเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิมุข, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๒.

ของเรานี้ มีจุดที่ควรใช้สติคอยกำกับดูแลทั้งหมดเพียง ๔ แห่งเท่านั้นเอง คือ ร่างกาย และพฤติกรรมของมัน ๑ เวทนา คือ ความรู้สึกสุขทุกข์ต่างๆ ๑ ภาวะจิตที่เป็นไปต่างๆ ๑ ความคิดนึกไตร่ตรอง ๑ ถ้าดำเนินชีวิตโดยมีสติคุ้มครอง ณ จุดทั้ง ๔ นี้แล้ว ก็จะช่วยให้เป็นอยู่อย่างปลอดภัย ไร้ทุกข์ มีความสุข ผ่องใส และเป็นปฏิปทานำไปสู่ความรู้แจ้งอริยสัจธรรม^{๑๑}

๑.๖.๒.๔ พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี) ได้เขียนหนังสือเรื่อง “วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก” มีปรากฏข้อความเกี่ยวกับการบรรลุธรรมสรุปได้ว่า การเกิดปัญญาเห็นแจ้งในโลกุตตรธรรม ๙ และอริยสัจ ๔ ชั้นสูงสุด ก็คือการบรรลุวิชชาและวิมุตตินั้นเอง สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ๔ จำพวก คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ โดยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา เจริญสมณะและวิปัสสนา ตามหลักการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง ผู้ปฏิบัติสามารถรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ละสังโยชน์ และอนุสัย สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพุทธศาสนา^{๑๒}

๑.๖.๒.๕ จำเนียร ทรงฤกษ์ ได้เขียนหนังสือเรื่อง “ชีวประวัติพุทธสาวก (อสีติมหาสาวก) เล่ม ๒, มีปรากฏข้อความเกี่ยวกับ พระวังคีสเถระ สรุปได้ว่า ท่านเป็นผู้มีปัญญา ในเวลาที่สาธยายอาการ ๓๒ คือ ท่องบททวนไปมา ก็ได้เห็นความสิ้นไปความเสื่อมไปแห่งอาการ ๓๒ เหล่านั้น และตั้งใจบำเพ็ญวิปัสสนา (พิจารณาอาการ ๓๒ และยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนา เห็นความเสื่อมไป คือ การกระทำให้แจ้ง ให้เจริญขึ้นโดยลำดับ แล้วได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ละกิเลสได้โดยเด็ดขาด เป็นผู้บรรลุธรรมวิเศษ เป็นพระอรหันตสาวกผู้เลิศในทางมี “ปฏิภาณ”^{๑๓}

๑.๖.๓ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๓.๑ พระครูอาทรโพธาภิรักษ์ (ประพันธ์ เกสโร) ศึกษาเรื่อง “ตจปัญจกัมมัฏฐาน ในฐานะบาทฐานแห่งการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” ผลการศึกษาพบว่า มหาสติปัฏฐานสูตร เป็นพระสูตรว่าด้วยการปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอริยสาวกทั้งหลาย ได้บรรลุความหมดจดจากกิเลสด้วยทางสายเดียว คือ สติปัฏฐาน ๔ นี้เท่านั้น สติปัฏฐานมี ๔ หมวด คือ ๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่เข้าไปตั้งไว้ด้วยการพิจารณากาย ๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่เข้าไปตั้งไว้ด้วยการพิจารณาเวทนา ๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่เข้าไปตั้งไว้ด้วยการพิจารณาจิต ๔. ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่เข้าไปตั้งไว้ด้วยการพิจารณาธรรม^{๑๔}

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๘๑๒.

^{๑๒} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๓๕๑.

^{๑๓} จำเนียร ทรงฤกษ์, ชิวประวัติพุทธสาวก (อสีติมหาสาวก) เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพ่อนวล แม่ฟ้า ทรงฤกษ์, ๒๕๔๙), หน้า ๔๔๔.

^{๑๔} พระครูอาทรโพธาภิรักษ์ (ประพันธ์ เกสโร), “ศึกษาตจปัญจกัมมัฏฐานในฐานะบาทฐานแห่งการ

๑.๖.๓.๒ พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง) ศึกษาเรื่อง “การบรรลุลุทธิธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท” ผลการศึกษาพบว่า หลัทธิธรรมในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ และแนวทางในการปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน มีความสมบูรณ์อยู่แล้ว แต่ยังคงขาดขั้นตอนการปฏิบัติและการประเมินผลการปฏิบัติของทั้งตนเอง และผู้อื่น ได้ทั้งส่วนที่เป็นนามธรรม รูปธรรม ได้เสนอแผนการปฏิบัติไว้ ๓ ระยะ คือ ระยะสั้น ระยะปานกลาง และระยะยาว พร้อมทั้งการประเมินผลการปฏิบัติทั้งของตน และผู้อื่น เพื่อเป็นแนวทางในการปฏิบัติ^{๑๕}

๑.๖.๓.๓ พระสมรรัตน์ โรจนพโล (เรื่องบุญ) ศึกษาเรื่อง “ศึกษาการบรรลุลุทธิธรรมของพระมหาปณณิกเถระ” ผลการศึกษาพบว่า พระมหาปณณิกเถระ เป็นหนึ่งในอสีติมหาสาวก ได้รับการยกย่องว่าเป็นเลิศด้านปัญญาที่กระทำให้เข้าถึงพระนิพพานอันไม่มีการวนเวียนมาอีก ท่านเป็นพระชาวแคว้นมคธ เหตุที่ท่านได้เข้ามาบวช เพราะขณะเป็นเด็ก ได้ตามคุณตามาฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า จึงขออนุญาตบรรพชาเป็นสามเณร โดยมีพระภิกษุผู้ถือบิณฑบาตเป็นวัตร เป็นพระอุปัชฌาย์ ได้เรียนพุทธวจนะจากพระพุทธเจ้า เมื่ออายุครบ ๒๐ ปี ได้อุปสมบท กระทำโยนิโสมนสิการ คือ ใส่ใจเพียรพยายาม ในสมถะและวิปัสสนา จนได้รูปฌาน ๔ ออกจากองค์ฌานแล้วพิจารณาด้วยวิปัสสนา ได้บรรลุพระอรหันต์ ท่านได้ชักชวนน้องชาย คือท่านจูฬปณณิกมาบวช และได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ ทั้งสองท่านเป็นพระที่มีอภิญญา ในส่วนของพระอภิญญามี ๒ ประเภท คือ พระที่มีอภิญญา ๕ หรือ พระที่มีฤทธิ์ ขาดอาสวัชฌญาณ และพระที่มีอภิญญา ๖^{๑๖}

๑.๖.๓.๔ พระอธิการโฆสิต ปญฺญาวโร (รุ่งเรือง) ศึกษาเรื่อง “การบรรลุลุทธิธรรมของพระมหากัปปินเถระ” ผลการศึกษาวินิจฉัยพบว่า การบรรลุลุทธิธรรม หมายถึง การบรรลุเป็นอริยบุคคล ขึ้นใดขั้นหนึ่ง คือ โสตาบัน สกทาคามี อนาคามี และอรหันต์ ผู้ที่บรรลุลุทธิธรรมแล้วเรียกว่า พระอริยบุคคล เพราะรู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจ ๔ และเข้าถึงโลกุตตรธรรม ๘ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ คือ มรรคสามารถประหาณอนุสัยกิเลสได้อย่างเด็ดขาด, จิตมีนิพพานเป็นอารมณ์หลังจากที่มรรคได้ประหาณอนุสัยกิเลสเสร็จแล้ว, พระนิพพานนี้เป็นสภาพที่ดับกิเลส และกองทุกข์ ทั้งปวง จึงเป็นสภาวะที่เป็นสุขอันประเสริฐไม่ถูกปรุงแต่ง^{๑๗}

๑.๖.๓.๕ ทัสนี วงศ์ยีน ศึกษาเรื่อง “ศึกษาเชิงวิเคราะห์การปฏิบัติกัมมัฏฐานตามแนว

ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

^{๑๕} พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง), “ศึกษาการบรรลุลุทธิธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), บทคัดย่อ.

^{๑๖} พระสมรรัตน์ โรจนพโล (เรื่องบุญ), “ศึกษาการบรรลุลุทธิธรรมของพระมหาปณณิกเถระ”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

^{๑๗} พระอธิการโฆสิต ปญฺญาวโร (รุ่งเรือง), “ศึกษาการบรรลุลุทธิธรรมของพระมหากัปปินเถระ” **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), บทคัดย่อ.

กายคตาสติในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” ผลการศึกษาพบว่า พระพุทธเจ้าทรงสอนกายคตาสติ ก็มีพื้นฐานทั้งแก่บรรพชิตและคฤหัสถ์ เพื่อให้ปฏิบัติอบรมจิตให้เป็นสมาธิ ด้วยการตั้งสติพิจารณาอาการ ๓๒ ประการ ให้เห็นความไม่งาม ความเป็นสิ่งปฏิกุศล และความแปรผันของสังขาร ทำให้เกิดความเบื่อหน่าย คลายกำหนัด ละความสำคัญว่างาม มีผู้ปฏิบัติได้บรรลุผลจำนวนมาก การปฏิบัติกายคตาสติก็มีพื้นฐานนั้นเหมาะสมกับจริตของแต่ละบุคคล^{๑๘}

จากการศึกษาทบทวนวรรณกรรม และเอกสารที่เกี่ยวข้องพบว่า งานวิจัยที่นำมาอ้างอิง เป็นการวิจัยหัวข้อธรรมในแง่มุมต่าง ๆ ซึ่งศึกษาการบรรลุธรรมของพระอสีติมหาสาวกบางรูป และกล่าวถึงการสั่งสมบารมี เพื่อการบรรลุธรรมของพระสาวกทั่วไป พร้อมทั้งแนวทางการปฏิบัติธรรมเต็มรูปแบบ ทั้งสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ที่กล่าวมาเป็นการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นในแง่มุมอย่างอื่นเท่านั้น แต่ยังไม่ได้กล่าวถึงการศึกษาการบรรลุธรรมของพระวงศ์สเถระ ดังนั้นจึงเป็นประเด็นสำคัญของการวิจัย ที่ทำให้ผู้วิจัยตัดสินใจค้นคว้าศึกษาเรื่องนี้ เพื่อเป็นแบบอย่างการดำเนินชีวิต และความเข้าใจชีวิตให้ชัดเจนในการใช้ชีวิตแก่อนุชนรุ่นหลังต่อไป

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ เป็นการศึกษาเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยมุ่งศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาของการบรรลุธรรมของพระวงศ์สเถระ แล้วนำมาสรุปบรรยายเชิงพรรณนาดังต่อไปนี้

๑.๗.๑ ศึกษาเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙, คัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย แปลชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๕ พร้อมทั้งอรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสสอื่นที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น เพื่อเป็นการขยายความในเนื้อหาเพิ่มเติมจากคัมภีร์พระไตรปิฎกให้มีความละเอียดชัดเจนยิ่งขึ้น

๑.๗.๒ ศึกษาเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ได้แก่ หนังสือ เอกสาร ตำรา ผลงานทางวิชาการ และรายงานการวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ โดย พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ,ทางสายเอก โดย พระธรรมมังคลาจารย์ วิ. (ทอง สิริมงคล), นิพพานกถา โดย พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) เป็นต้น

๑.๗.๓ นำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาเอกสารชั้นปฐมภูมิและชั้นทุติยภูมิ มาสรุป เรียบเรียงแบบบรรยายเชิงพรรณนา และตรวจสอบความถูกต้องโดยอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ และผู้เชี่ยวชาญด้านวิปัสสนาภาวนา

^{๑๘} ทศนี วงศ์เย็น, “ศึกษาเชิงวิเคราะห์การปฏิบัติที่มีพื้นฐานตามแนวกายคตาสติในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), บทคัดย่อ.

๑.๗.๔ นำข้อมูลที่ตรวจสอบแล้วมาปรับปรุง แก้ไข เรียบเรียง แบบบรรยายเชิงพรรณนา
แล้วนำเสนอเป็นวิทยานิพนธ์

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- ๑.๘.๑ เพื่อให้ทราบการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๘.๒ เพื่อให้ทราบวิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๘.๓ เพื่อให้ทราบประวัติการสั่งสมบารมีและการบรรลุธรรมของพระวังคีส์เถระ

บทที่ ๒

การบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

การบรรลุธรรมเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพุทธศาสนา เหตุการณ์เวียนว่ายตายเกิด หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งหลายทั้งปวง ดับภพ ดับชาติ พัฒนาจิตเข้าสู่กระแสธรรม รู้แจ้งเห็นจริงด้วย ปัญญาประจักษ์ชัดในรูปนามที่ปรากฏขึ้น จนคลายอุปาทานจากอารมณ์ทั้งปวง เข้าถึงโลกุตตรธรรม ๙ ประการ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ในบทนี้ผู้วิจัยกำหนดประเด็นในการศึกษาดังนี้

๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม

๒.๒ ประเภทการบรรลุธรรม

๒.๓ ระดับการบรรลุธรรม

๒.๔ หลักธรรมสำคัญที่สนับสนุนการบรรลุธรรม

๒.๕ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม

๒.๖ สรุป

๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม

การบรรลุธรรม คือ การเกิดปัญญาเห็นแจ้งในโลกุตตรธรรม ๙^๑ และอริยสัจ ๔^๒ ชั้นอันสูงสุด หมายถึง การบรรลุวิชชา ๓ และวิมุตติ สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ๔ ประเภท คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์

ศัพท์ทางพุทธศาสนามีคำบาลีที่บ่งใช้ในการบรรลุธรรม มีหลายศัพท์ด้วยกัน เช่น ปฏิเวธ: ความแทงตลอด (มรรคปัญญา),^๓ อธิคโม: ความสำเร็จ, ปัตติ: ถึงแล้ว, บรรลุแล้ว, อภิสมโย: ความถึงพร้อมเฉพาะ, สัจฉิกิริยา: การทำให้แจ้ง, ญาณทัสสนะ: รู้เห็นด้วยปัญญา, วิโมกข์: ความหลุดพ้น เป็นต้น การบรรลุธรรมเป็นเป้าหมายสูงสุดในพุทธศาสนา เพื่อการเข้าถึงพระนิพพาน คือ ความดับทุกข์ ดับตัณหา และกองทุกข์ทั้งปวง เข้าสู่โลกุตตรธรรม^๔ เป็นอริยบุคคล ภาวะปลอดทุกข์เพราะไม่มีทุกข์ที่จะเกิดขึ้นได้ การบรรลุเป็นพระอริยบุคคลชั้นใดชั้นหนึ่ง คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ผู้ที่บรรลุเป็นพระอริยบุคคล ท่านรู้แจ้งแทงตลอด ในอริยสัจทั้ง ๔ โดยอาศัยปัญญาหยั่งรู้รูปนามตามลำดับแห่งวิปัสสนาญาณ

^๑ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๓/๕๑๑ - ๕๑๒, ชุ.ป. (บาลี) ๓๑/๔๗๘/๓๖๑.

^๒ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๑/๖๐๕ - ๖๐๖.

^๓ พระอังกวีสเถระ รจนา, สัททนีติธาตุมาลา, พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙) ตรวจชำระ, พระมหานิมิต ฌมสาโร และจรัญญ ธรรมดา แปล, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๖), หน้า ๕๓๖ - ๕๓๗.

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือ บริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๖๔.

แจ่มแจ้งในไตรลักษณ์ จนจิตปล่อยวางความยึดติดถือมั่น สามารถละตัณหาและอวิชชาได้ การบรรลุธรรมนั้นเป็นไปตามลำดับถึงที่สุดคือ บรรลุอรหัตผล

การตัดมูลแห่งวิภวาท เหตุที่ทำให้สัตว์โลกต้องเวียนว่ายตายเกิดเป็นเครื่องกีดกันองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงได้ตรัสรู้ในอริยสัจ ๔ เป็นความจริงอันประเสริฐ ความจริงของพระอริยะ หรือความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงความเป็นอริยะ มีอยู่ ๔ ประการ คือ^๕

๑) ทุกข์ คือ สภาพที่ทนได้ยาก ภาวะที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ สภาพที่บีบคั้น ได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ การสลายไป การสูญสิ้น การประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักที่พอใจ การพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก การปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่สมหวังในสิ่งนั้น กล่าวโดยย่อ ทุกข์ก็คืออุปาทานขันธ

๒) ทุกขสมุทัย คือ สาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา (ความทะยานอยากในกาม) ภวตัณหา (ความทะยานอยากในภพ ความอยากเป็นโน่นเป็นนี่ ความอยากที่ประกอบด้วยภวทิฏฐิ หรือสัสสตทิฏฐิ และวิภวตัณหา (ความทะยานอยากในความปราศจากภพ ความอยากไม่เป็นโน่นเป็นนี่) เป็นความอยากที่ประกอบด้วยวิภวทิฏฐิ หรืออุจเฉททิฏฐิ

๓) ทุกขนิโรธ คือ ความดับทุกข์ ได้แก่ ดับสาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ กล่าวคือ ดับตัณหา ทั้ง กามตัณหา, ภวตัณหา, วิภวตัณหา ได้อย่างสิ้นเชิง

๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา คือ แนวปฏิบัติที่นำไปสู่ หรือนำไปถึงความดับทุกข์ ได้แก่ มรรคอันมีองค์ประกอบอยู่ ๘ ประการ คือ (๑) สัมมาทิฏฐิ-ความเห็นชอบ, (๒) สัมมาสังกัปปะ - ความดำริชอบ, (๓) สัมมาวาจา-เจรจาชอบ, (๔) สัมมากัมมันตะ-ทำการทำงานชอบ, (๕) สัมมาอาชีวะ-เลี้ยงชีพชอบ, (๖) สัมมาวายามะ-พยายามชอบ, (๗) สัมมาสติ-ระลึกชอบ, (๘) สัมมาสมาธิ-ตั้งใจมั่นชอบซึ่งรวมเรียกอีกชื่อหนึ่งได้ว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” หรือทางสายกลาง

มรรคมีองค์ ๘ สรุปลงในไตรสิกขา ดังนี้ (๑) อริสัสสิกขา - สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ, (๒) อริจิตสิกขา - สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ, (๓) อริปัญญาสิกขา - สัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะ

อริยสัจ ๔ นี้ เรียกสั้น ๆ ว่า ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค หนทางนี้มีใช้ทางที่บุคคลทั่วไปที่ประมาท และเกียจคร้านอยู่ แต่เป็นทางดำเนินไปของพระอริยะเจ้า ผู้หวังความพ้นทุกข์จึงควรเพียรปฏิบัติอย่างจริงจัง เพื่อให้ได้รับผลอันเป็นนิพพาน^๖

ผู้วิจัยพบว่า การบรรลุธรรม คือ การรู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจธรรมทั้ง ๔ โดยอาศัยปัญญาหยั่งรู้รูปนามตามลำดับแห่งวิปัสสนาญาณ ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งหมดเป็นกระบวนการฝึก กาย วาจา ใจ เพื่อพัฒนามนุษย์ ดังนั้น มนุษย์ที่เข้าสู่กระบวนการฝึกตนแล้วย่อมประสบผลสำเร็จ คือเข้าถึงจุดมุ่งหมายในการบรรลุธรรม เพื่อเป็นพระอริยะบุคคล การดับกิเลสตัณหาอุปาทาน เป็นการบรรลุธรรมหักงอแห่งวิภวาทเข้าสู่กระแสแห่งความดับทุกข์ คือ พระ

^๕ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๓/๕๙๘ - ๕๙๙.

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๕๕.

นิพพาน ข้ามเครื่องกั้นแต่ละข้อเป็นพระอริยบุคคล ตั้งแต่พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ เป็นผู้รู้แจ้งแทงในอริยสัจธรรม ๔ รู้ชัดในไตรลักษณ์ โดยการปฏิบัติตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘

๒.๒ ประเภทการบรรลุธรรม

การบรรลุธรรม คือ การหลุดพ้นจากกิเลส โดยผู้บรรลุธรรมสามารถจำแนกเป็น ๒ ประเภทตามความหมาย เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ กล่าวโดยวิมุตติ ความหลุดพ้นนั้น ในระดับโดยทั่วไปแบ่งไว้ ๕ อย่าง คือ

๑) วิกขัมภณวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นด้วยการข่มไว้ หมายถึง การระงับนิรวรณเป็นต้น ได้ด้วยอำนาจสมาธิ ได้แก่ สมาบัติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ เป็นวิกขัมภณวิมุตติ เพราะพ้นจากนิรวรณ เป็นต้น โดยตนข่มไว้เอง

๒) ตทังควิมุตติ คือ ความหลุดพ้นชั่วคราว หมายถึง การพ้นจากอกุศลอย่างหนึ่งด้วยธรรมที่เป็นคู่ปฏิปักษ์กัน ได้แก่ อนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น คือ พิจารณาความไม่เที่ยง ทำให้พ้นจากนิจจสัญญา ความสำคัญหมายว่าเป็นของเที่ยง โดยกำหนดตัดด้วยอำนาจที่เป็นข้าศึกต่อธรรมนั้นๆ เอง เป็นต้น วิมุตติตามความหมาย ๒ อย่างแรกนี้ เป็นโลกีย์วิมุตติ

๓) สมุจเฉทวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นอย่างเด็ดขาด หมายถึง การทำลายกิเลสที่ผูกมัดไว้ หลุดพ้นเป็นอิสระออกไปได้ด้วยญาณ ได้แก่ วิมุตติในความหมายที่เป็นมรรค กิเลสที่ถูกตัดขาดไปแล้วย่อมไม่กลับมาเกิดได้อีก คือ อริยมรรค ๘ เพราะว่า พ้นจากกิเลสที่ตนตัดขาดเองแล้ว

๔) ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ คือ หลุดพ้นอย่างสงบ หมายถึง การหลุดพ้นโดยสงบระงับเรียบร้อยสนิทหรือราบคาบไป คือ ความเป็นผู้หลุดพ้นออกไปได้แล้ว มีความเป็นอิสระอยู่ เพราะกิเลสที่เคยผูกมัด หรือครอบงำถูกกำจัดราบคาบไปแล้ว ได้แก่ วิมุตติในความหมายที่เป็นผล

๕) นิสสรณวิมุตติ คือ หลุดพ้นโดยเป็นภาวะหลุดรอดปลอดภัย หมายถึง ภาวะแห่งความเป็นอิสระที่ผู้หลุดพ้นเป็นอิสระแล้ว ประสบอยู่ ชื่นชม หรือเสวยรสอยู่ ซึ่งทำให้ผู้นั้นปฏิบัติกิจอื่นๆ ได้ด้วยดีต่อๆ ไปได้แก่ วิมุตติในความหมายที่เป็น นิพพาน วิมุตติตามความหมาย ๓ อย่าง (๓ - ๔ - ๕) เป็นอสมายิกเจโตวิมุตติ และเป็นโลกุตตรวิมุตติ ว่าโดยสาระแท้ๆ วิมุตติ ๕ นี้ คือ สมณะ วิปัสสนา มรรค ผล และนิพพาน ตามลำดับ

ผู้วิจัยพบว่า วิมุตติในระดับสูง ใช้ในความหมายต่างกันแยกได้เป็น ๓ อย่าง คือ (๑) การหลุดพ้น กิริยาที่หลุดพ้นออกมาได้ หรืออาการที่เป็นไปในขณะหลุดพ้นเป็นอิสระ วิมุตติในความหมายอย่างนี้ ท่านเรียกว่าเป็นมรรค (๒) ความเป็นผู้หลุดพ้น คือ ความเป็นอิสระในเมื่อหลุดพ้นออกมาได้แล้ว วิมุตติในความหมายอย่างนี้ เรียกว่าเป็นผล (๓) ภาวะแห่งความเป็นผู้หลุดพ้น ภาวะแห่งความเป็นอิสระที่ผู้หลุดพ้น หรือผู้เป็นอิสระนั้นเข้าถึง และรู้สึกได้ ซึ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ มีความสุขสบายปลอดภัยโปร่งโล่งใจ เป็นต้น และภาวะแห่งความเป็นอิสระเช่นนั้น ที่มีผู้ยังไม่หลุดพ้นกำหนดเป็นอารมณ์ เช่น นึกถึง คำนึงถึง หนองเอาเป็นจุดหมายในใจ เป็นต้น วิมุตติในความหมายอย่างนี้ คือที่ใช้เป็นไวพจน์ของนิพพาน หมายถึงนิพพานนั่นเอง อย่างไรก็ตาม ใน

ความหมายสามอย่างนั้น ข้อที่ถือว่า เป็นความหมายจำเพาะกว่าอย่างอื่น หรือเป็นเรื่องของวิมุตติเองแท้ๆ คือ วิมุตติในความหมายที่เป็นผล และคำว่าผลในที่นี้ ตามปกติหมายถึงอรรถผล ความสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ในเมื่อละสังโยชน์ได้หมดสิ้น จิตพ้นจากอาสวะทั้งหลายแล้ว ส่วนในความหมายที่เป็นมรรค ก็มีธรรมข้ออื่นเป็นเจ้าของเรื่องอยู่แล้ว โดยเฉพาะวิชา และวิราคะ มักมาคู่กันกับวิมุตตินี้ โดยวิชาเป็นมรรค หรือไม่ก็วิราคะเป็นมรรค วิมุตติเป็นผล ส่วนในความหมายที่เป็นนิพพาน วิมุตติก็เป็นเพียงไวพจน์ซึ่งมีนิพพานเป็นคำยืนอยู่แล้ว วิมุตติที่เป็นผล โดยเฉพาะอรรถผล ท่านมักแยกให้เห็นเด่นชัดเป็น ๒ ด้าน คือ เป็นเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ^๗

ผู้วิจัยพบว่า ภาวะแห่งความเป็นผู้หลุดพ้น เป็นภาวะแห่งความเป็นอิสระที่หลุดพ้น ที่ผู้เป็นอิสระนั้นเข้าถึงและรู้สึกได้ ซึ่งก่อให้เกิดความสุขสบายปลอดโปร่งโล่งใจ เป็นต้น และภาวะแห่งความเป็นอิสระเช่นนั้น ที่ผู้ยังไม่หลุดพ้นกำหนดเป็นอารมณ์ คือนึกถึง คำนึงถึง หน่วงเอาเป็นจุดหมายในใจ เป็นต้น ซึ่งหมายถึง “นิพพาน” นั้นเอง

๒.๒.๑ ความหลุดพ้นที่เรียกว่า เจโตวิมุตติ

เจโตวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นทางด้านจิต แปลกันว่า ความหลุดพ้นแห่งจิต หรือความหลุดพ้นด้วยกำลังจิต คือด้วยสมาธิ หมายถึงภาวะจิตที่ประกอบด้วยสมาธิซึ่งกำราบราคะลงได้ ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัดทั้งหลาย ราคะในที่นี้ ไม่มีความหมายแคบอย่างที่เข้าใจกันในภาษาไทย คือ ไม่ใช่เรื่องกามเท่านั้น แต่หมายถึง ความติดใจ ความใคร่ ในอารมณ์ต่างๆ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม เป็นไวพจน์ของตัณหา และกินความถึงโทสะด้วย เพราะโทสะก็คือ แรงผลักดันที่เป็นปฏิริยาของราคะนั่นเอง ดังนั้น เพราะสำรอกราคะได้ จึงจะมีเจโตวิมุตติ

เจโตวิมุตติ ได้แก่ ผลสมาธิ หรืออรรถผลสมาธิ อรรถผลจิต คือสมาธิ หรือจิตอันตั้งมั่นที่เป็นผลแห่งการสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ซึ่งหลุดพ้นจากเครื่องผูก คือกิเลสทั้งปวง^๘ เป็นสมาธิในอรรถผล ผู้เจริญสมณะเพื่อให้เกิดสมาธิได้มาน คือรูปฌาน^๙ ๔ ในจตุกกนัย หรือรูปฌาน ๕ ในปัญจกนัย และอรุณฌาน ๔ ผู้ปฏิบัติธรรมจะบำเพ็ญแต่สมณะอย่างเดียวก็น่าได้ และสมณะที่บำเพ็ญเช่นนั้นย่อมสามารถให้เกิดสมาธิขั้นสูง ถึงฌานสมาบัติ ซึ่งในภาวะเช่นนั้น กิเลสทั้งหลายย่อมสงบระงับไปเป็นการหลุดพ้นได้อย่างหนึ่ง แต่หลุดพ้นได้เพียงชั่วคราว ผู้บำเพ็ญสมณะจึงต้องก้าวต่อไปสู่วิปัสสนา คือ เจริญปัญญาด้วยจึงจะหลุดพ้นได้แท้จริง ความข้อนี้ชี้ให้เห็นว่า เจโตวิมุตติอาจมีได้ในกรณีอื่น แม้ที่มีไชบรรลุมรรคผล เช่น เมตตาเจโตวิมุตติ ในการเจริญเมตตาเพื่อทำสมาธิมีความหมายถึง อุปะการสมาธิ และอัปนาสมาธิ โดยถ้าผู้ปฏิบัติทำให้มากในเมตตาเข้าถึงอัปนาสมาธิย่อมเป็นเมตตาเจโตวิมุตติแต่เจโตวิมุตติในกรณีเช่นนั้น ย่อมจะมีไชเจโตวิมุตติที่เด็ดขาดแน่นอน ดังนั้น ตัวตัดสินที่แท้จริงจึงได้แก่ปัญญาวิมุตติ ซึ่งทำลายอวิชชาลงไปโดยลำดับ กำจัดกิเลสเด็ดขาด

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๓๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๓๐๘.

^๘ ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓๗๓/๒๘๑.

^๙ ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๓/๔๑๓.

ไปเป็นขั้นๆ โดยปัญญาวิมุตติมาเมื่อใด ก็หมายถึงวิมุตติที่เด็ดขาดแท้จริงเมื่อนั้น ยังมีคำว่าอนาสวะ ประกอบด้วยก็หมายถึงวิมุตติขั้นสูงสุดที่สมบูรณ์สิ้นเชิง แต่การที่ปัญญาวิมุตติมาควบคู่กับเจโตวิมุตติ ก็เพราะต้องอาศัยเจโตวิมุตติเป็นเครื่องเตรียมจิตให้พร้อมเท่านั้นเอง แล้วใช้ฉานเจริญวิปัสสนา เมื่อบรรลุเป็นอรหัตผล ท่านก็ได้ชื่อว่า อุภโตภาควิมุตติ คือผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน หมายถึง ท่านผู้หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปรสมาบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค ได้แก่ พระอรหันต์ ผู้บำเพ็ญสมณกัมมัญฐานได้สัมผัสวิโมกข์ ๘^{๑๐} ประการ คือฉานสมาบัติ และนิโรธสมาบัติ ด้วยนามกาย ท่านย่อมได้เจโตวิมุตติ ขั้นอรุปรสมาบัติ และสิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญาเป็นพระอรหันต์ผู้ได้ปัญญาวิมุตติ ดังนั้น พระอรหันต์ประเภทอุภโตภาควิมุตติ ย่อมได้ทั้งเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ

ผู้วิจัยพบว่า เจโตวิมุตติ หมายถึง ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งจิต เป็นชื่อของอรหัตผลจิต ซึ่ง หลุดพ้นจากเครื่องผูกคือกิเลสทั้งปวง เป็นสมาธิในอรหัตผล ผู้เจริญสมณะเพื่อให้เกิดสมาธิได้ฉาน ได้แก่ รูปฉาน ๔ ในจตุกกนัย หรือรูปฉาน ๕ ในปัญจกนัย และอรุปรสมาบัติ ๔ และนิโรธสมาบัติใช้ฉาน เป็นบาทเจริญวิปัสสนา เมื่อบรรลุอรหัตผล ก็ได้ชื่อว่า อุภโตภาควิมุตติ คือท่านผู้หลุดพ้นจากรูปฉาน ด้วยอรุปรสมาบัติ ความหลุดพ้นแห่งจิตจากรูปกายด้วยอรุปรสมาบัติ ได้แก่ อัปนาสมาธิ แต่ถ้า หมายถึง มรรคและผล ตั้งแต่โสดาบันขึ้นไปจะต้องคู่กับปัญญาวิมุตติเสมอ

๒.๒.๒ ความหลุดพ้นที่เรียกว่า ปัญญาวิมุตติ

ปัญญาวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นด้านปัญญา หรือความหลุดพ้นด้วยปัญญา แต่ควรจะแปลว่า ความหลุดพ้นแห่งปัญญาด้วย เพราะหมายถึงปัญญาบริสุทธิ์ หรือความรู้ถูกต้องสมบูรณ์ไม่มีกิเลสติดบ่วง หรือติดเปื้อน ซึ่งเกิดขึ้นแก่ผู้บรรลุอรหัตผล ในเมื่อปัญญานั้นกำจัดอวิชชาได้แล้ว ทำให้ผู้นั้นหลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัดทั้งปวง ดังนี้ เพราะสำรอกอวิชชาได้ จึงจะมีปัญญาวิมุตติ

ปัญญาวิมุตติ ได้แก่ ผลญาณ ผลปัญญา อรหัตผลญาณ อรหัตผลปัญญา คือ ญาณ หรือปัญญาที่เป็นผลแห่งการสำเร็จเป็นอรหัตต์ ความหลุดพ้นด้วยปัญญา ความหลุดพ้นด้วยอำนาจการเจริญปัญญา ความหลุดพ้นแห่งจิตจากอวิชชา ด้วยปัญญาที่รู้เห็นตามความเป็นจริงท่านผู้เป็นปัญญาวิมุตติ หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน ๆ มิได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา (สุกขวิปัสสกะ) ซึ่งดูเสมือนจะให้แปลว่า ผู้ได้ปัญญาวิมุตติอย่างเดียวนั้น อันที่จริง ย่อมได้เจโตวิมุตติด้วย เพราะการได้ปัญญาวิมุตติสู่ความคุมถึงอยู่แล้วว่า ต้องได้เจโตวิมุตติด้วย โดยหมายถึงเจโตวิมุตติ แบบที่อาศัยสมาธิเพียงเท่าที่จำเป็น ซึ่งจะต้องมีเป็นธรรมดาอยู่แล้ว ก่อนที่จะได้ปัญญาวิมุตติ จึงไม่ต้องระบุให้เด่นชัดออกมา เหมือนกับพูดว่า ผู้เจริญวิปัสสนาอย่างเดี่ยวแต่ความจริง คือ ต้องอาศัยสมณะเพื่อใช้สมาธิเท่าที่จำเป็นด้วยนั่นเอง

ผู้วิจัยพบว่า พระอรหันต์ผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ได้เฉพาะรูปฉาน ได้ทั้งรูปฉาน และอรุปรสมาบัติและนิโรธสมาบัติก็ดี ย่อมได้ทั้งเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติทั้งหมด ซึ่งเป็นผลของสมณะและวิปัสสนา แสดงให้เห็นว่าสมณะและวิปัสสนา เป็นธรรมคู่กัน ทั้งในขณะมรรคและผล โดยเจโต

^{๑๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙ - ๑๓๐/๗๕ - ๗๖.

วิมุติเป็นผลของสมณะ ปัญญาวิมุติเป็นผลของวิปัสสนา ถ้าได้อรูปสมาบัติแล้วบรรลुพระอรหัตผล ได้ชื่อว่า อุกโธภาควิมุติ และผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ แล้วบรรลुพระอรหัตผล ได้ชื่อว่า ปัญญาวิมุติ และท่านที่เป็นปัญญาวิมุติได้มานานด้วยก็มี โดยได้มานานไม่เกินรูปฌาน ๔

ผู้วิจัยพบว่า ปัญญาวิมุติ คือ ความหลุดพ้นด้วยอำนาจแห่งปัญญา หรือปัญญาที่เป็นเหตุบรรลुพระอรหัตผลซึ่งหลุดพ้นจากเครื่องผูกพัน คือ กิเลสและอวิชชา หมายถึง พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน มิได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา เรียกว่า สุขวิปัสสกะ แต่โดยความจริง แล้วย่อมได้เจโตวิมุติ และมีคุณวิเศษแห่งอริยบุคคลมีอภิญาญา ๖, วิชชา ๓ เป็นต้น

๒.๓ ระดับการบรรลุธรรม

ในพระพุทธศาสนาเรียกบุคคลผู้บรรลุธรรมมีโสดาปัตติมรรคว่า พระอริยบุคคล ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาจำแนกพระอริยบุคคลไว้ ๒ นัย คือ นัยที่ ๑. จำแนกตามประเภทของกิเลสที่ละได้ในแต่ละชั้น นัยที่ ๒. จำแนกตามประเภทของอินทรีย์

๒.๓.๑ จำแนกตามประเภทของกิเลสที่ละได้ในแต่ละชั้น

(๑) พระโสดาบัน คือ ผู้แรกถึงกระแสสุพระนิพพานเป็นผู้ละสังโยชน์ได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ในระดับพระโสดาบันแม้จะละสังโยชน์ ๓ ข้อได้เช่นเดียวกัน แต่สามารถจำแนกพระโสดาบันได้ ๓ ประเภท คือ

๑) เอกพีชีโสดาบัน หมายถึง ผู้มีพีชัตถภาพอันเดียว คือ เกิดอีกครั้งเดียวก็จักบรรลุอรหัตผล เป็นพระเอกพีชีโสดาบัน เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระสกทาคามี

๒) โกลังโกลโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้จะเกิดในตระกูลสูง ในสุคติภพเป็นมนุษย์ในตระกูลที่มีโภคสมบัติมาก หรือภูมิของเทวดาได้ ๒ หรือ ๓ ภพเท่านั้นจะบรรลุพระอรหัต

๓) สัตตักขัตตุปรมาโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้มีเจ็ดครั้งเป็นอย่างยิ่ง คือจะเกิดในภพใหม่เป็นเทวดา หรือมนุษย์ก็เกิดได้ไม่เกิน ๗ ครั้ง^{๑๑}

(๒) พระสกทาคามี คือ ผู้กลับมาอีกครั้งเดียวเป็นผู้ละสังโยชน์ได้ ๓ ประการในครั้งบรรลุเป็นพระโสดาบัน และทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลงในคัมภีร์ปรมัตถโชติกา ได้จัดพระสกทาคามีไว้เป็น ๓ ประเภท คือ ๑ ผู้ได้บรรลุผลนั้นในกามภพ ๒ ผู้ได้บรรลุผลนั้นในรูปภพ ๓ ผู้ได้บรรลุผลนั้นในอรุภพ และในคัมภีร์ปรมัตถมัชชูปา ได้จัดจำแนกพระสกทาคามีไว้ ๕ ประเภท คือ ๑ ผู้บรรลุธรรมในโลกนี้แล้ว ปรีนิพพานในโลกนี้เอง ๒ ผู้บรรลุธรรมในโลกนี้แล้ว ปรีนิพพานในเทวโลก ๓ ผู้บรรลุธรรมในเทวโลกแล้ว ปรีนิพพานในเทวโลกนั้นเอง ๔ ผู้บรรลุธรรมในเทวโลกแล้ว เกิดในโลกนี้แล้วจึงปรีนิพพาน และ ๕ ผู้บรรลุธรรมในโลกนี้แล้ว ไปเกิดในเทวโลกหมดอายุแล้ว กลับมาเกิดในโลกจึงปรีนิพพาน^{๑๒}

(๓) พระอนาคามี คือผู้ไม่เวียนกลับมาอีกเป็นผู้ละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ ๕ คือสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ ปฏิกิเลส พระอนาคามี ๕ ประเภท ประกอบด้วย

^{๑๑} อภ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๑/๑๕๔.

^{๑๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๗๙.

๑) อันตราปรินิพพานี้ หมายถึง พระอนาคามี ผู้ปรินิพพานในระหว่าง เกิดใน
 สุธาวาสชั้นใดชั้นหนึ่งแล้ว อายุยังไม่ถึงกึ่งของอายุผู้เกิดในชั้นสุทธาวาสก็ปรินิพพาน

๒) อุปหัจจปรินิพพานี้ หมายถึง พระอนาคามี ผู้เกิดในสุทธาวาสชั้นใดชั้นหนึ่งแล้ว
 จวนจะถึงปรินิพพาน คือ อายุพ้นกึ่งแล้วจวนจะถึงสิ้นอายุจึงปรินิพพาน

๓) อสังขารปรินิพพานี้ หมายถึง พระอนาคามี ผู้บรรลุพระอรหัตผลโดยไม่ต้อง
 ใช้ความเพียรมาก

๔) สสังขารปรินิพพานี้ หมายถึงพระอนาคามี ผู้จะปรินิพพานโดยใช้ความเพียรมาก

๕) อุทธังโสโตกนิภูฏคามิ หมายถึง พระอนาคามี ผู้มีกระแสสูงขึ้นไปจนถึงชั้น
 ออกนิภูฏภพ คือ เกิดในสุทธาวาสชั้นใดชั้นหนึ่งแล้ว ก็เกิดเลื่อนต่อไปจนถึงชั้นออกนิภูฏภพ แล้วจึง
 ปรินิพพานในชั้นออกนิภูฏภพนั้น^{๑๓}

(๔) พระอรหันต์ ผู้บรรลุธรรมระดับที่ ๔ เป็นระดับสุดท้าย ผู้ได้บรรลุธรรมระดับนี้ เป็น
 ผู้หมดสิ้นอาสวะกิเลส สามารถทำให้บริบูรณ์ในสิกขา ๓ คือ ศีล สมาธิ และปัญญา สามารถละ
 กิเลสได้อีก ๕ อย่าง คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทัจจะ และอวิชชา การบรรลุธรรม
 ระดับนี้ชั้นมรรค เรียกว่า อรหัตมรรค ชั้นผล เรียกว่า อรหัตผล พระอริยบุคคลผู้ได้บรรลุมีชื่อว่า
 พระอรหันต์ ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ได้กล่าวถึง พระอรหันต์ไว้เป็นประเภทต่าง ๆ ดังนี้

๑) ตามวิธีปฏิบัติ ๒ ประเภท

(๑) สุขวิปัสสกะ หมายถึง ผู้เห็นอย่างแท้จริง คือ ผู้มีได้มาน สำเร็จอรหัตผลด้วย
 เจริญแต่วิปัสสนาล้วน (๒) สมถยานิกะ ผู้มีสมถะเป็นมาน คือ ท่านผู้เจริญสมถะจนได้มานสมบัติ
 แล้ว จึงเจริญวิปัสสนาต่อจนสำเร็จอรหัตผล

๒) ตามผลที่ได้ ๔ ประเภท มีดังนี้

๑ สุขวิปัสสกะ พระอรหันต์ปัญญาวิมุตติ หมายถึง ท่านเจริญแต่วิปัสสนา
 กัมมัฏฐานเพียงอย่างเดียวจนบรรลุอรหัตผล เรียกย่อว่า ท่านผู้เจริญวิปัสสนาล้วน^{๑๔}

๒ เตรีชชะ พระอรหันต์ผู้ได้วิชชา ๓^{๑๕} ได้แก่ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณระลึก
 ชาติอดีตได้, จุตูปปาตญาณ ญาณ คือ ตาทิพย์สามารถเห็นการตาย และปฏิสนธิของสัตว์โลก,
 อาสวกขยญาณ ญาณ คือ ความรู้ที่ทำให้สิ้นจากอาสวะ

๓ ฉฬภิญโญ คุณสมบัติของพระอรหันต์ผู้อภิญญา ๖^{๑๖} ได้แก่ แสดงอิทธิฤทธิ์ได้,
 มีหูทิพย์, กำหนดรู้ใจผู้อื่น, ระลึกชาติได้, รู้การทำอาสวะให้สิ้นไป

๔ ปฏิสัมภีทปัตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภีทา ๔^{๑๗} ได้แก่ ความแตกฉานในผล, ความ
 แตกฉานในเหตุ, ความแตกฉานในภาษา, ความแตกฉานในปฏิภาณ

^{๑๓} อจ.ติก.อ. (ไทย) ๓๔/๑/๓/-/๔๖๑.

^{๑๔} อจ.ติก. (ไทย) ๒๐/๗๕/๒๘๘., อภิ.ปุ (ไทย) ๓๖/๒๕/๑๕๓.

^{๑๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๕.

^{๑๖} อจ.ฉก. (ไทย) ๒๒/๒/๔๑๒ - ๔๑๔.

ผู้วิจัยพบว่า พระอรหันต์ ประเภทแรก เรียกว่าปัญญาวิมุตตบุคคล คือไม่ได้เจริญสมถ เพื่อบรรลุนิพพานมาก่อน บรรลุพระอรหันต์ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาล้วน ๆ และพระอรหันต์ ๓ ประเภทหลัง เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า พระอรหันต์ฌานลาภบุคคล หรือพระอรหันต์เจโตวิมุตติ หมายถึง ท่านที่หลุดพ้นจากอำนาจกิเลสด้วยการเจริญสมถกัมมัฏฐานมาก่อน จนได้บรรลุนิพพาน เรียกว่า ปฏิปทาสิทธิญาณ เมื่อผู้บำเพ็ญสมถกัมมัฏฐานจนได้ฌานแล้ว มีฌานเป็นเครื่องอยู่ ทำความชำนาญให้เกิดขึ้นกับฌานนั้น ๆ ต่อจากนั้นมาเจริญวิปัสสนาจนได้บรรลุอรหัตผล

๒.๓.๒ การจำแนกตามประเภทของอินทรีย์

อินทรีย์ คือ อำนาจที่หนุนนำให้ปฏิบัติธรรมก้าวหน้าไปได้ มี ๕ อย่าง คือ สัทธา (ความเชื่อ) วิริยะ (ความเพียร) สติ (ความระลึกได้ หรือครองใจไว้กับกิจที่กำลังทำ) สมาธิ (ความมีจิตตั้งมั่น) และปัญญา (ความรู้ชัด หรือความเข้าใจ)^{๑๘} ในการปฏิบัติธรรม อินทรีย์แต่ละอย่างของต่างบุคคล จะยิ่ง หรือหย่อนไม่เท่ากัน อินทรีย์ที่ทำให้เกิดความแตกต่างในการบรรลุธรรมจึงนำมาเป็นเกณฑ์แบ่งประเภทพระอริยบุคคล มี ๓ อย่าง คือ สัทธินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ศรัทธา) สมาธินทรีย์ (อินทรีย์ คือ สมาธิ) และปัญญินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ปัญญา) โดยจำแนกพระอริยบุคคลเป็น ๗ ประเภท ประกอบด้วย

๑) อุภโตภาควิมุตตบุคคล ได้แก่ ผู้สัมผัสซึ่งวิโมกข์ ๘ ด้วยกาย และสิ้นอาสวะแล้วเพราะเห็นด้วยปัญญา คือ เลयरูปสมาบัติไปเป็นอรูปสมาบัติ และอาสวะทั้งหลายของเธอก็หมดสิ้นไป เพราะเห็นอริยสัจด้วยปัญญาหมายเอาพระอรหันต์ผู้ได้เจโตวิมุตติขั้นอรูปสมาบัติมาก่อนที่จะได้ปัญญาวิมุตติ บางคราวอาจไปพบคำว่า พระอรหันต์เจโตวิมุตติ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ฟังทราบว่าเป็น พระอรหันต์เจโตวิมุตติ ก็คือ อุภโตภาควิมุตตบุคคลนั่นเอง เป็นผู้ที่มีสมาธินทรีย์แก่กล้า เป็นตัวนำในการปฏิบัติ

๒) ปัญญาวิมุตตบุคคล ได้แก่ ผู้ไม่ได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญาสิ้นอาสวะ เพราะเห็นอริยสัจด้วยปัญญา หมายเอาพระอรหันต์ประเภทปัญญาวิมุตติ มี ปัญญินทรีย์แก่กล้า เป็นตัวนำในการปฏิบัติ

๓) กายสักขีบุคคล ได้แก่ ผู้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด คือ เลयरูปสมาบัติไปเป็นอรูปสมาบัติ และอาสวะบางส่วนของเธอก็หมดสิ้นไป เห็นอริยสัจด้วยปัญญา คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และอรหัตมรรค โดยมีสมาธินทรีย์ที่แก่กล้าเป็นตัวนำในการปฏิบัติ

๔) ทิฎฐิปัตตบุคคล ได้แก่ ผู้มิได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียดแต่เป็นผู้บรรลุสัมมาทิฎฐิ คือ ท่านที่เข้าใจอริยสัจธรรมถูกต้องแล้ว และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญาหมายเอาพระอริยบุคคล ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และท่านผู้ตั้งอยู่ในอรหัตมรรค ที่มีปัญญินทรีย์แก่กล้าเป็นตัวนำในการปฏิบัติ

๕) สัทธาวิมุตตบุคคล ได้แก่ ผู้มิได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์ เป็นผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา คือ ท่านที่เข้าใจในอริยสัจธรรมถูกต้องแล้ว และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา แต่มี

^{๑๗} วจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๒/๒๔๒ - ๒๔๓.

^{๑๘} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘๔/๒๙๐.

ศรัทธาเป็นตัวนำในการปฏิบัติ หมายเอาพระอริยบุคคล ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และท่านผู้ตั้งอยู่ในอภิมรรค ที่มีสัทธินทรีย์แก่กล้าในการปฏิบัติ เห็นอริยสังด้วยปัญญา และเขามีศรัทธาในพระตถาคตที่ตั้งมั่น

๖) อัมมานุสาร์บุคคล ได้แก่ ผู้มิได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด และอาสวะบางส่วนของเธอก็หมดสิ้นไป เพราะเห็นอริยสังด้วยปัญญา และธรรมทั้งหลายที่พระตถาคตประกาศแล้ว คือ ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค ผู้มีปัญญินทรีย์แก่กล้ามากกว่า สัทธินทรีย์ และสมาธิินทรีย์

๗) สัทธานุสาร์บุคคล ได้แก่ ผู้มิได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด และอาสวะบางส่วนของเธอก็หมดสิ้นไป เพราะเห็นอริยสังด้วยปัญญา และเขามีความเชื่อ ความรักในพระตถาคต ได้แก่ ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค ผู้มีสัทธินทรีย์แก่กล้ามากกว่า ปัญญินทรีย์ และสมาธิินทรีย์ ทั้ง ๗ ข้อนี้เรียกว่า พระอริยบุคคล ๗^{๑๙}

ผู้วิจัยพบว่า เมื่อเริ่มเข้าสู่ความเป็นพระอริยบุคคลผู้ปฏิบัติจะมีสัทธินทรีย์ หรือปัญญินทรีย์ อย่างไรอย่างหนึ่งแก่กล้าเป็นตัวนำ ถ้าผู้นั้นไปบำเพ็ญสมณะจนได้วิโมกข์ ก็จะไปเปลี่ยนไปเป็นสมาธิินทรีย์เป็นตัวนำ ที่ได้วิโมกข์ หมายถึงได้วิโมกข์ ๔ ขึ้นไป (ได้ถึงอรุพฌาน) ส่วนผู้ที่ยังมีสัทธินทรีย์เป็นตัวนำก็อาจได้ถึงรูปฌานที่ ๔ แต่ไม่สามารถได้ออรุพฌาน (ไม่ได้วิโมกข์) อย่างไรก็ตาม ถ้าหากจะมีสมาธิินทรีย์เป็นตัวนำ ในท้ายที่สุด สมาธิินทรีย์นั้น ก็ต้องกลายเป็นฐานให้แก่ปัญญินทรีย์อยู่ดี แต่เมื่อถึงตอนนั้นสมาธิินทรีย์จะช่วยให้เกิดวิโมกข์ได้ ในภิกขาแห่งวิสุทธิมรรค คือ ปรมัตถมัญญุสา มีคำอธิบายว่า ผู้มิได้วิโมกข์ ๘ เมื่อตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค เป็นสัทธานุสาร์บุคคล และอัมมานุสาร์บุคคล อย่างไรอย่างหนึ่ง ต่อจากนั้น เป็นสัทธาวิมุตติ หรือทัญญูปัตตะ จนได้สำเร็จอรหัตผล จึงเป็น ปัญญาวิมุตติ ผู้ได้วิโมกข์ ๘ เมื่อตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค เป็นสัทธานุสาร์หรืออัมมานุสาร์ อย่างไรอย่างหนึ่ง จากนั้นเป็นกายสักขี สำเร็จอรหัตผล เป็น อุกโตภาควิมุตติ^{๒๐} แต่บางครั้งอาจไปพบคำว่า พระอรหันต์เจโตวิมุตติในคัมภีร์พระพุทธศาสนาในที่อื่น พึงทราบว่า พระอรหันต์เจโตวิมุตติ ก็คือ อุกโตภาควิมุตติบุคคลนั่นเอง และในบางแห่ง แม้ผู้ที่ได้บำเพ็ญทั้งสมณะและวิปัสสนามาโดยตลอดด้วยกัน ท่านแยกเรียกเป็นพระเจโตวิมุตติบ้าง พระปัญญาวิมุตติบ้าง เพราะความต่างแห่งอินทรีย์เท่านั้นก็มี หรือในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ใครเป็น พระสัทธาวิมุตติ พระทัญญูปัตตะ และพระกายสักขี ท่านก็เรียกอย่างนั้นไปตลอดจนเป็นพระอรหันต์

สรุปความว่า ประเภทการบรรลุลหธรรม หรือความหลุดพ้นใน โลกุตตรธรรม ๙ หมายถึงพระอริยบุคคล ตั้งแต่พระโสดาบัน จนถึงพระอรหันต์เท่านั้น โดยอาศัยการตัดสังโยชน์และกิเลสต่าง ๆ ตามลำดับขั้นตอนตั้งแต่สังโยชน์เบื้องต่ำ จนถึงเบื้องสูง หมายถึงการตัดสังโยชน์ให้หมดไปจากจิตใจ อยู่ในอารมณ์ที่เป็นสุขเพราะเป็นอิสระจากเครื่องผูกมัดทั้งปวง คือกิเลสทั้งหลาย

๒.๔ หลักธรรมสำคัญที่สนับสนุนการบรรลุลหธรรม

^{๑๙} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๒/๒๐๘ - ๒๑๒.

^{๒๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๘๒.

หลักธรรมคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้ามีมากมาย แต่ที่จัดว่าเป็นหลักธรรมที่สำคัญเพื่อนำไปสู่มรรคผลนั้น ได้แก่ โภธิปักขิยธรรม หมายถึง ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายของการตรัสรู้ คือ เกื้อกูลแก่การตรัสรู้ ธรรมที่เกื้อหนุนแก่อริยมรรคโภธิปักขิยธรรม อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อละสังโยชน์ เพื่อถอนอนุสัย เพื่อกำหนดรู้สังสารวัฏอันยืดยาว เพื่อความสิ้นอาสวะ^{๒๑} และหวังผล ๒ อย่าง คือ อรหัตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีความถ้อยมั่นเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี^{๒๒} มี ๓๗ ประการ คือ สติปัฏฐาน ๔, สัมมัปปธาน ๔, อิทธิบาท ๔, อินทรีย์ ๕, พละ ๕, โพชฌงค์ ๗, มรรคมืองค์ ๘ แบ่งเป็น ๗ หมวด ดังนี้

๒.๔.๑ สติปัฏฐาน ๔

สติปัฏฐาน เป็นอารมณ์ของการเจริญสติปัฏฐาน สติปัฏฐาน ๔ คือ การเจริญระลึกรู้ธรรม ๔ หมวด คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานเป็นองค์ธรรมที่สนับสนุนการบรรลุธรรมดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๑) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณากาย ให้รู้เห็นตามความเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงกาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา ท่านจำแนกวิธีปฏิบัติไว้ ๖ อย่าง เช่น อานาปานสติ – กำหนดลมหายใจและอริยาบถ – กำหนดรู้ทันอริยาบถ เป็นต้น

๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา ให้รู้เห็นตามความเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงเวทนา ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา คือมีสติรู้ชัดเวทนา อันเป็นสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี เฉย ๆ ก็ดี ทั้งที่เป็นอามิส และนิรามิสตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้น ๆ

๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต ให้รู้เห็นตามความเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงจิต ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขาเป็นสติรู้ชัดจิตของตนที่มีราคะ ไม่มีราคะ มีโทสะ ไม่มีโทสะ มีโมหะ ไม่มีโมหะ เศร้าหมองหรือผ่องแผ้ว ฟุ้งซ่านหรือเป็นสมาธิ ตามที่เป็นไปในขณะนั้น

๔) ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา ให้รู้เห็นตามความเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงธรรม ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา คือมีสติรู้ชัดธรรมทั้งหลาย ได้แก่ นิรวณ ๕, ชันธ ๕, आयตนะ ๑๒, โพชฌงค์ ๗, อริยสัจ ๔ ว่าคืออะไร เป็นอย่างไร มีตัวตนหรือไม่ เกิดขึ้นเจริญ บริบูรณ์และดับไปได้อย่างไร เป็นต้น ตามที่เป็นจริงขณะนั้น^{๒๓}

ผู้วิจัยพบว่า การที่สติระลึกรู้ตามความเป็นจริงว่า กายเป็นสักแต่ว่ากาย เวทนาเป็นสักแต่ว่าเวทนา จิตเป็นสักแต่ว่าจิต ธรรมเป็นสักแต่ว่าธรรม ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัว ตน เรา เขา แต่เป็นอนัตตา หากหลงไปยึดมั่นถือมั่น เมื่อใดก็เกิดเป็นอัตตาตัวตนเกิดขึ้นแก่ตัวเป็นทุกข์ เมื่อนั้น ย่อมไม่มีอดีต ไม่มีอนาคตมีแต่อยู่กับปัจจุบัน

๒.๔.๒ สัมมัปปธาน ๔

^{๒๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๒๑-๔๒๓/๓๖๖ - ๓๖๗.

^{๒๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๓๕/๓๖๘.

^{๒๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

คำว่า “สัมมปปธาน” เป็นศัพท์สมาสที่มาจากศัพท์ ๒ คำ คือ สัมมา + ปธานคำว่า “สัมมา” แปลว่า โดยชอบ “ปธาน” แปลว่า ความเพียร สัมมปปธาน ^{๒๔} จึงหมายถึง ความเพียรพยายามอย่างยิ่งที่ต่อเนื่องไม่ลดละ อันประกอบด้วยได้แก่

- ๑) “อนุปปนนานิ ปापกานิ อุกุสลาณิ ฌมมานิ อนุปปาทาย ฌนฺทํ ชเนติ วายมตี”
แปลว่า เพียรพยายามระงับอกุศลที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น
- ๒) “อุปปนนานิ ปापกานิ อุกุสลาณิ ฌมมานิ ปทานาย ฌนฺทํ ชเนติ วายมตี”
แปลว่า เพียรพยายามเพื่อละอกุศลที่เกิดแล้วให้หมดไป
- ๓) “อนุปปนนานิ กุสลาณิ ฌมมานิ อุปปาทาย ฌนฺทํ ชเนติ วายมตี”
แปลว่า เพียรพยายามสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้บังเกิดขึ้น
- ๔) “อุปปนนานิ กุสลาณิ ฌมมานิ จิตฺติยา อสมโมสาย ภิชฺชโยภาวาย เวปุลลายุ ภาวานาย ปาริปุริยา ฌนฺทํ ชเนติ วายมตี”^{๒๕}
แปลว่า เพียรพยายามทำให้อกุศลที่เกิดแล้ว ให้เจริญยิ่งขึ้น

ผู้วิจัยพบว่า สัมมปปธาน ๔ จัดเป็นความเพียรอย่างต่อเนื่อง และบุคคลที่ไม่มี ความเพียร จะเจริญสัมมปปธานได้ไม่สมบูรณ์ ล้วนจะต้องอาศัยความเพียรที่ไม่ลดละ เข้าไปสำเหนียก จำแนก แยกแยะ สภาพจิตที่กำลังดำรงอยู่ในหมวดธรรมนั้น ๆ ขณะปฏิบัติให้มีความสมบูรณ์สามารถเข้าถึง กระแสแห่งการบรรลุธรรมได้

๒.๔.๓ อธิธิบาท ๔

อธิธิบาท ๔ ทางแห่งความสำเร็จในกิจอันเป็นกุศล จัดเข้าในโพธิปักขิยธรรม ธรรมเป็น เครื่องตรัสรู้ หรือหนทางแห่งการตรัสรู้ธรรม มีองค์ประกอบ ๔ ประการ^{๒๖}

- ๑.) ฉันทิทธิบาท ความพอใจ และเต็มใจในการปฏิบัติธรรม
- ๒.) วิริยิทธิบาท ความเพียรพยายามในการปฏิบัติธรรม
- ๓.) จิตติทธิบาท ความคิด คือตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำและทำสิ่งนั้นด้วยความคิดเอาจิต ผักไฟ ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไป
- ๔.) วิมังสีทธิบาท ปัญญาที่พิจารณาใคร่ครวญหาเหตุผล หลักธรรมถึงความน่ากลัวของ การเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏแล้วยังใช้เพื่อแก้ปัญหา หรือพัฒนาให้ดียิ่งขึ้นในธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเจริญสติปัญญาในใคร่ครวญในการปฏิบัติธรรมเพื่อการรู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ^{๒๗}

^{๒๔} คุรยลละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๖๕๑ - ๖๖๒/๓๖๐ - ๓๖๑.

^{๒๕} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๖/๒๗๗., พระคันธธราสาราภิวงศ์, โพธิปักขิยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๔๓.

^{๒๖} คุรยลละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๑๙/๓๘๓.

^{๒๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๖/๒๗๗.

ผู้วิจัยพบว่า ความเพียรเป็นหัวใจของอิทธิบาท ๔ เป็นกุญแจนำไปสู่ความสำเร็จทุกประการ ในการประกอบกิจกรรมทุกสิ่งเป็นไปตามความประสงค์ การเจริญ อิทธิบาท ๔ อย่างแรงกล้าจะบริบูรณ์ด้วยสมาธิที่ประกอบด้วยฉันทะ และสัมมัปปธาน ๔ ถ้าไม่ประกอบด้วยธรรมทั้งสองอย่างนี้ อิทธิบาทย่อมไม่อาจถึงความเจริญไพบุลย์ได้

๒.๔.๔ อินทรีย์ ๕

อินทรีย์ ๕^{๒๘} คือ ธรรมที่ทำหน้าที่เป็นใหญ่ในอารมณ์ การกระทำของผู้เป็นใหญ่ คือ การกระทำของผู้ที่ควบคุมจิตตัวเองได้ เช่น ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา การเข้าถึงความเป็นอินทรีย์ คือ เข้าถึงความใหญ่ในขณะที่ขณะใดขณะนั้น ก็เปรียบเหมือนเป็นพระราชูปถัมภ์ประเทศ เพราะมีกำลังมากในการประกอบกิจของตนให้สำเร็จ และต้องเป็นไปตามสภาวะธรรมที่เป็นกุศลทั้ง ๕ ประการกล่าวคือ

๑) สัทธินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ในศรัทธา เป็นศรัทธาอันแรงกล้าในจิตใจซึ่งธรรมที่เป็นอกุศลไม่สามารถทำให้ศรัทธานั้นเสื่อมคลายได้ ย่อมเป็นใหญ่ในการเชื่อมั่นเลื่อมใสในคุณของพระรัตนตรัย กรรม และผลกรรม โดยไม่วันไหว หรือเกิดความสงสัยสิ่งเหล่านั้น

๒) วิริยอินทรีย์ คือ มีความเพียรเป็นใหญ่ ไม่ย่อท้อ ไม่ให้เกิดความเกียจคร้านในการปฏิบัติธรรม และต้องเป็นความเพียรที่บริบูรณ์ด้วยองค์ ๔ แห่งสัมมัปปธาน

๓) สตินทรีย์ คือ เป็นผู้ที่มีสติประกอบด้วยสติปัญญา เป็นเครื่องรักษาตนสติที่ระลึกรู้ในอารมณ์ปัจจุบันตามความเป็นจริง อันเกิดจากสติปัญญา ๔ เป็นใหญ่ในการยังจิตให้รู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันได้อย่างชัดเจน

๔) สมาธินทรีย์ คือ การทำจิตให้เป็นสมาธิตั้งมั่นจดจ่ออยู่ในอารมณ์กัมมัฏฐานไม่ฟุ้งซ่านเป็นใหญ่ในการตั้งมั่นในสภาวะธรรมปัจจุบันได้อย่างชัดเจน

๕) ปัญญินทรีย์ปัญญาทำหน้าที่เป็นใหญ่ด้วยรู้แจ้งเห็นจริงว่า ชั้นธ ๕ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นใหญ่ในการหยั่งรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง ไม่หลงมกมายในสภาวะธรรมเหล่านั้นประกอบไปด้วยปัญญา เป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดความดับอันเป็นอริยะ^{๒๙}

ผู้วิจัยพบว่า อินทรีย์ ๕ เหล่านี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นเหตุผล กล่าว คือ ศรัทธาเป็นเหตุให้เกิดวิริยะ เพราะผู้มีศรัทธาในการปฏิบัติธรรมจึงเกิดความเพียรทางกาย และใจได้ วิริยะก่อให้เกิดสติตามรู้ความเท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบัน สติที่ต่อเนื่องย่อมก่อให้เกิดสมาธิที่ตั้งมั่นในอารมณ์กัมมัฏฐาน และความตั้งมั่นย่อมเป็นเหตุเกิดของปัญญาที่หยั่งรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง อนึ่ง ปัญญาตั้งกล่าวย่อมเป็นเหตุให้เกิดศรัทธาที่มั่นคงในการปฏิบัติธรรม ซึ่งก่อให้เกิดวิริยะมากขึ้นกว่าเดิม อินทรีย์ทั้ง ๕ จึงเกี่ยวเนื่องกันเป็นเหตุผลเหมือนลูกโซ่

^{๒๘} คุรยละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๙/๒๘๗ - ๒๘๙.

^{๒๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๙/๒๘๙., ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๑๐.

๒.๔.๕ พละ ๕

พละ ๕ คือ สภาวะไดย่อมกำจัดธรรมที่ตรงกันข้าม อันประกอบด้วย

๑) สัทธาพละ กำลัง คือ ศรัทธาความเชื่อ เลื่อมใส ศรัทธาที่เป็นกำลังให้อดทน และเอาชนะธรรมอันเป็นข้าศึก เช่น ตัณหา เป็นต้น

๒) วิริยพละ กำลัง คือ วิริยะความเพียรพยายาม เป็นกำลังใจให้ต่อสู้กับความขี้เกียจ

๓) สติพละ กำลัง คือ สติมีความระลึกได้ในอารมณ์สติปัญญา อันเป็นกำลังให้ต้านทาน ความประมาทพลั้งเผลอ สตินี้จึงเป็นสติพละที่มีกำลัง สามารถกำจัดธรรมฝ่ายตรงกันข้ามคือ ความประมาท

๔) สมาธิพละ กำลัง คือ สมาธิความตั้งใจมั่นจดจ่ออยู่ในอารมณ์กรรมฐาน ทำให้เกิดกำลังต่อสู้เอาชนะความฟุ้งซ่าน

๕) ปัญญาพละกำลังคือปัญญาที่เข้มแข็ง ทำให้เอาชนะโมหะ คือ ความโง่ ความหลง เป็นปัญญาที่เกิดจากการอบรมจิต^{๓๐}

ผู้วิจัยพบว่า พละ ๕ เป็นสภาวะธรรมที่มีกำลัง ถ้าบุคคลพยายามสั่งสมอบรมย่อมมีกำลังในกำจัดกิเลส เป็นธรรมอันเป็นกำลังเกื้อหนุนแก่อริยมรรค จะเกิดพละ ๕ ได้ต่อเมื่อมีอินทรีย์ ๕ สมบูรณ์ดังที่ได้อธิบายไว้ข้างต้น พร้อมทั้งมีความมั่นคงเกิดเป็นกำลังที่ และทำให้เข้มแข็งเอาชนะธรรมที่เป็นข้าศึกได้ทำให้บรรลุธรรมในพุทธศาสนา

๒.๔.๖ โพชฌงค์ ๗

โพชฌงค์ ๗ คือ องค์ธรรมสำคัญแห่งการตรัสรู้^{๓๑} หรือ องค์แห่งความรู้แจ้งธรรมตามความเป็นจริง สภาวะดำเนินไปแห่งความรู้แจ้ง การบรรลุธรรมเกิดขึ้นได้ เพราะมีสติเป็นบาทฐานประกอบด้วยองค์ธรรม ๗ ประการ คือ

๑) สติสัมโพชฌงค์ ความระลึกได้ หมายถึง องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้^{๓๒} คือ สติจัดเป็นการรับรู้สภาวะธรรมในปัจจุบันขณะ โดยปราศจากตัวตน เราของเรา บุรุษ สตรีไม่มีสมมุติบัญญัติที่ขึ้นอยู่กับบุคคล กาลเวลา

๒) ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ การวิจัยธรรม ความรู้ลักษณะแท้จริงของสภาวะธรรม ซึ่งเป็นตัวปัญญาไม่ใช่อารมณ์คิดเอา ได้แก่ ญาณ คือ ความหยั่งรู้ หยั่งเห็น ที่ประกอบรวมอยู่กับสตินั้น

๓) วิริยสัมโพชฌงค์ องค์แห่งการรู้แจ้ง คือ ความเพียรทางกาย และใจ

๔) ปิติสัมโพชฌงค์ ความอิมใจปิติสุขใจในการปฏิบัติธรรม

๕) ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ความสงบกาย สงบใจ ความผ่อนคลายกายใจ ไม่มีกิเลสเกิดขึ้นให้เศร้าหมอง ความโลภ ความโกรธ ความหลงเกิดความสงบ เย็นไม่กระวนกระวาย

^{๓๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๑/๓๓๕., พระคันธสาราภิวังศ์, โพธิปักขิยธรรม, หน้า ๑๒๘.

^{๓๑} ดุรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๑ - ๓๒๓.

^{๓๒} ดุรายละเอียดใน ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/ - /๒๒๙ - ๒๓๑.

๖) สมาธิสัมโพชฌงค์ ความตั้งใจมั่นของจิตที่มีอารมณ์เดียว ไม่ซัดส่ายไปในอารมณ์ต่าง ๆ สมาธิที่จัดเป็นโพชฌงค์ คือ ขณิกสมาธิในวิปัสสนาภาวนา เพราะสมถภาวนาไม่ใช่แนวทางการปฏิบัติแห่งความหลุดพ้น

๗) อุเบกขาสัมโพชฌงค์ โพชฌงค์ ความที่จิตมีความสงบระงับอย่างยิ่ง ไม่กระเพื่อมไหวไปตามสิ่งต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็ความสุข ทุกข์ ดีใจ เสียใจ รัก ชัง กล้า กลัว ยินดี ยินร้าย ซึ่งจะเป็นจิตที่มีความประณีตละเอียดอ่อน ปลอดภัย เบาสบาย^{๓๓}

ผู้วิจัยพบว่า โพชฌงค์ทั้ง ๗ นี้เป็นองค์แห่งการรู้แจ้ง ซึ่งเป็นการบรรลุธรรมในพุทธศาสนานักปฏิบัติจึงควรเจริญสติที่ระลึกรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบัน ภายในกายกับจิตนี้มีปัญญาหยั่งเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง มีความเพียรในการปฏิบัติธรรม มีปีติความอิมใจ มีปีติสงบกายสงบใจ มีสมาธิตั้งมั่นในสภาวะธรรมปัจจุบัน และมีอุเบกขาวางเฉย โดยตามรู้สิ่งที่จิตรับรู้ได้สม่าเสมอ เมื่อเป็นเช่นนั้น จะประสบความสำเร็จก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม

๒.๔.๗ อริยมรรคมีองค์ ๘

อริยมรรคมีองค์ ๘^{๓๔} คือ ทางอันประเสริฐ ทางที่นำไปสู่ความหลุดพ้น คือ พระนิพพาน เพื่อสงบระงับ เพื่อความรู้อยิ่ง^{๓๕} นำออกจากทุกข์ไปสู่การบรรลุมรรค ผล นิพพานมีสัมมาสติเป็นตัวกำกับ และเป็นพื้นฐานของอริยมรรคทุกข้อ ประกอบด้วยองค์ธรรม ๘ ประการ คือ

๑) หมวดศีล ว่าด้วยการสำรวมตนไม่เบียดเบียนผู้อื่นทางกาย และวาจา แบ่งออกเป็น
(ก) สัมมาวาจา วาจาชอบ คือ ไม่พูดเท็จ ไม่พูดส่อเสียด ไม่พูดคำหยาบ
(ข) สัมมากรรม มั่นตะ กระทำชอบ คือ เว้นจากการฆ่าสัตว์ เว้นจากการลักทรัพย์ เว้นจากการประพฤติดิฉินในกาม

(ค) สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ คือ การประกอบอาชีพในทางสุจริต ไม่ผิดศีลธรรม

๒) หมวดสมาธิ ว่าด้วยความตั้งมั่นไม่ซัดส่าย แบ่งออกเป็น

(ก) สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ คือ เพียรในสัมมัปปธาน ๔

(ข) สัมมาสติ ระลึกชอบ คือ ระลึกในสติปัฏฐาน ๔

(ค) สัมมาสมาธิ สมาธิชอบ คือ การฝึกจิตให้ตั้งมั่นชอบสงบ สงัดจากกิเลส

๓) หมวดปัญญา ว่าด้วยการหยั่งเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง แบ่งออกเป็น

(ก) สัมมาทิฐิ ปัญญาเห็นชอบ คือ เห็นถูกตามความเป็นจริงด้วยปัญญา

(ข) สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ คือ คิดออกจากกาม ไม่คิดพยาบาท และความ

ไม่คิดเบียดเบียนใคร หากพิจารณาข้อธรรมในโพธิปักขิยธรรมแล้ว ในทางปฏิบัติจะเห็นว่า ธรรมที่เป็นพื้นฐานสำหรับการปฏิบัติธรรมทุกข้อ คือ “สติ” นั่นเอง สติจึงเปรียบเหมือนรอยเท้าช้างที่สามารถรวมรอยเท้าสัตว์ต่าง ๆ ลงไว้ได้ทั้งหมด ดังที่ปรากฏในพุทธพจน์ว่า

^{๓๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๐, ๓๕๗/๓๓๑, ๓๙๗., ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๙๒/๔๘๕.

^{๓๔} คูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๒., ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๓ - ๔๘๔.

^{๓๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๒๙/๒๕๘.

“ภิกษุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์บกทั้งหลาย ชนิดใด ๆ ก็ตาม ย่อมรวมลงในรอยเท้าช้างได้ทั้งหมด รอยเท้าช้างเรียกว่า เป็นยอดของรอยเท้าเหล่านั้น โดยความเป็นใหญ่ ฉันทกุศลธรรมทั้งหลาย อย่างไร ๆ ก็ตาม ย่อมมีความไม่ประมาทเป็นมูล ประชุมลงในความไม่ประมาทได้ทั้ง หดความไม่ประมาทเรียกได้ว่าเป็นยอดของธรรม ฉันทนั้น”^{๓๖} หากกล่าวถึงหลักธรรมที่เป็นหัวใจของพุทธศาสนา ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา ว่าด้วยหลักมัชฌิมาปฏิปทา หรือทางสายกลาง ซึ่งหมายถึงหนทางปฏิบัติที่นำไปสู่มรรค ผล นิพพาน อันมีองค์ประกอบ ๘ ประการ รวมเรียกว่าอริยมรรคมีองค์ ๘ จะเห็นว่าสัมมาสติ เมื่อปฏิบัติแล้วต้องเป็นพื้นฐานของอริยมรรคทุกข้อ เรียกว่าอริยมรรคข้ออื่น ๆ ต้องมีสัมมาสติเป็นตัวกำกับในทุกระดับ โดยมีสติระลึกรู้ในสติปัฏฐาน ๔

นอกจากนี้อริยมรรคมีองค์ ๘ สามารถอธิบายในอีกรูปแบบเป็นลำดับขั้นตอน คือ ไตรสิกขา ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนา ๓ ประการ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา โดยที่ศีล เป็นข้อปฏิบัติเพื่อฝึกอบรมกาย วาจา เพื่อความประพฤติที่เที่ยง ส่วนสมาธิ คือ ข้อปฏิบัติเพื่อฝึกอบรมใจ ให้จิตสงบตั้งมั่นเหมาะกับการใช้ปัญญาอย่างลึกซึ้ง และปัญญา คือ ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้ง และเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เรียกว่า เป็นปัญญาขั้นสมบูรณ์ หมายถึง สมบูรณ์พร้อมด้วย ศีล สมาธิ และปัญญา เท่ากับอริยมรรคมีองค์ ๘ สมบูรณ์ สติปัฏฐาน ๔ สมบูรณ์ และโพธิปักขิยธรรม ๓๗ สมบูรณ์

โพธิปักขิยธรรม อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อละสังโยชน์ เพื่อถอนอนุสัย เพื่อกำหนดรู้สังสารวัฏอันยียาว เพื่อความสิ้นอาสวะ และหวังผล ๒ อย่าง คือ อรหัตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีความถ่อมมั่นเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี^{๓๗}

ดังนั้น จะเห็นได้ชัดเจนว่ามรรคมีองค์ ๘ มีคำอธิบายแสดงให้เห็นว่าการปฏิบัติตามมรรคมีองค์ ๘ เท่ากับรวมการปฏิบัติธรรมหมวดอื่นเข้าไว้ทั้งหมด ทั้งสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ พละ ๕ อินทรีย์ ๕ โพชฌงค์ ๗ รวมอยู่ในมรรคมีองค์ ๘ แม้แต่สติปัฏฐาน ๔ ถ้าพิจารณาให้ดีจะเห็นว่ารวมเอาองค์ธรรมในหมวดอื่น ๆ ไว้ทั้งหมดเช่นกัน นี่คือการสอดคล้องของหลักธรรมในการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม

สรุปความว่า โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการนี้ เป็นธรรมที่ช่วยสนับสนุนซึ่งกันและกัน เป็นกระบวนการให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริง โดยมีปัญญาเป็นตัวนำให้เกิดการบรรลุธรรม ในทุกหมวดของโพธิปักขิยธรรมล้วนแล้วแต่มีปัญญาอยู่ด้วยทั้งสิ้น แต่มีชื่อเรียกแตกต่างกันไป เช่นในสติปัฏฐาน ๔ เรียกว่าอนุปัสสนา ในอิทธิบาท ๔ เรียกว่าวิมังสา ในอินทรีย์ ๕ และในพละ ๕ เรียกว่าปัญญา ในโพชฌงค์ ๗ เรียกว่าธัมมวิจยะ ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงยกย่องปัญญาหรือปัญญาธิปไตยว่าเป็นยอดกว่าธรรมข้ออื่น ๆ เพราะปัญญาเป็นตัวทำให้รู้แจ้งสภาวะธรรมตามความเป็นจริงของสรรพสิ่งทั้งปวง

^{๓๖} อ.ทสก. (ไทย) ๑๙/๑๔๐/๗๕.

^{๓๗} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๓๕/๓๖๘.

๒.๕ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอยู่นั้น ผู้ปฏิบัติย่อมต้องเจออุปสรรคต่างๆ เช่น เหตุมิให้บรรลุธรรม, เครื่องกันความหลุดพ้น, มีวิปัสสนูปกิเลส ๑๐, อันตราย ๕, อุปสรรค ๖, เป็นต้น ซึ่งถือเป็นทุกข์หรือปัญหาที่จะต้องเรียนรู้หรือกำหนดรู้อย่างมีสัจจะ พยายามและอดทน ต้องอาศัยการโยนิโสมนสิการเป็นอย่างมากกว่าจะผ่านแต่ละช่วงเวลาไปได้ ในที่นี้ได้นำตัวอย่างอุปสรรคบางส่วนที่ทุกคนต้องเจอดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

๒.๕.๑ เหตุ ๒ การมิได้บรรลุธรรมผลในปัจจุบันชาติมีเหตุ ๒ อย่าง คือ

๑) การคบมิตรชั่ว (บาปมิตตตา) เช่น พระเจ้าอชาตศัตรูทรงคบมิตรชั่วคือพระเทวทัต ได้กระทำปิตุฆาต พระองค์จึงมิได้บรรลุธรรมผล^{๓๘}

๒) การมิได้ฟังธรรมและเจริญภาวนา (กิริยปริหานิ) เช่น ในมัชฌิมนิกาย กัณฐสูตร มีเรื่องของนายเปสสะซึ่งมิได้ฟังธรรมจนจบ แต่ลูกกลับไปเสียก่อน จึงมิได้บรรลุธรรมด้วยการฟัง และกำหนดรู้สภาวะธรรมในขณะนั้น^{๓๙}

ผู้วิจัยพบว่า การคบหมิตรชั่ว หรือกลุ่มที่มีใจกัลยาณมิตรย่อมหลงผิดในการกระทำกรรมอกุศล และถือเป็นเหตุเบื้องต้นทำให้บุคคลการพลาดโอกาสในการฟังธรรมที่เป็นไปในแนวทางการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม

๒.๕.๒ อันตราย ๕

ธรรมที่เป็นอันตรายต่อการบรรลุธรรมผลมี ๕ ประการ^{๔๐} คือ

๑) กัมมันตราย อันตรายคือกรรม หมายถึง อนันตริยกรรม มี ๕ ประการ ได้แก่ฆ่ามารดา, ฆ่าบิดา, ฆ่าพระอรหันต์, ทำให้พระพุทธเจ้าทรงห้อพระโลหิต, ทำลายพระสงฆ์ให้แตกแยกกัน(ภิกษุเท่านั้น), ประทุษร้ายนางภิกษุณี (ภิกษุณีเท่านั้น)

๒) กิเลสอันตราย อันตรายคือกิเลส หมายถึง มิจฉาทิฎฐิ มี ๓ ประการ ได้แก่ ความเห็นผิดว่าไม่มีบุญบาป, ความเห็นผิดว่าเหล่าสัตว์ตายแล้วผลกรรมไม่มี, ความเห็นผิดว่าไม่มีกรรมดีกรรมชั่วที่เป็นเหตุให้เกิดคุณโทษ

๓) วิปากันตราย อันตรายคือวิปาก หมายถึง ปฏิสนธิที่เป็นอเหตุกปฏิสนธิ (ปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ คือ อโลภเหตุและอโมหเหตุ) และทวิเหตุปฏิสนธิ (ปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ คือ อโลภเหตุและอโทสเหตุ)

^{๓๘} ที.สี.อ.(ไทย) ๑๑/๑/๑/-/๓๖๖.

^{๓๙} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๕/๖.

^{๔๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, MA.,Ph.D.) ตรวจสอบชำระ, พระคันธสาราภิงค์ แปลเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๒๗.

๔) อริยุปวาทนต์ราย อันตรรายคือการว่าร้ายพระอริยบุคคล หมายถึง การพูดให้ร้ายพระอริยบุคคลเพื่อให้ท่านเสียชื่อเสียงหรือศีลธรรม แม้จะรู้ว่าท่านเป็นพระอริยบุคคลหรือไม่ก็ตาม

๕) อาณาเวติกกมันตรราย คือการล่วงละเมิดข้อบัญญัติของพระพุทธเจ้า หมายถึง การต้องอาบัติอย่างใดอย่างหนึ่งในอาบัติ ๗ หมวดของภิกษุ คือ ปาราชิก สังฆาทิเสส อนุลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนีย์ ทุกกฏ และทุพภาสิต

ผู้วิจัยพบว่า อันตรรายทั้ง ๕ อย่างนี้ บางอย่างก็เป็นกรรมที่ให้ผลไปเกิดในอบายภูมิ มีนรก เป็นต้น หลังจากเสียชีวิตแล้ว บางอย่างก็ไม่อาจบรรลุมรรคผลได้ในชาตินี้ บางอย่างขอขมาแล้วก็พ้นจากอันตรรายได้หรือถ้าชำระโทษตามวินัยกรรมแล้วก็พ้นจากอันตรรายได้

๒.๕.๓ อุปสรรค ๖ อุปสรรคของสมาธิ ๖ ประการ คือ

๑) การคำนึงถึงอดีต เช่น ขณะเจริญวิปัสสนากาวนา นักปฏิบัติอาจหวนนึกถึงสิ่งที่เคยเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส หรือว่าหวนนึกถึงสิ่งที่ตนลืมหืมกำหนดรู้เท่าทัน แล้วพิจารณาว่าอารมณ์ดังกล่าวเป็นรูปหรือนาม ปรากฏชัดหรือไม่ปรากฏชัด เป็นต้น

๒) การคาดหวังอนาคต เช่น ความคาดหวังเห็นหรือได้ยินสิ่งใดในอนาคต หรือคาดหวังถึงความรุ่งเรืองก้าวหน้าในภพนี้ ภพหน้า หรือว่าคาดหวังความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม

๓) ความหตู่ เช่น กำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันได้ไม่ชัดเจน หรือไม่มีความก้าวหน้า นักปฏิบัติอาจเกิดความหตู่ไม่ต้องการจะปฏิบัติธรรมความเกียจคร้านย่อมเกิดขึ้นในขณะนั้น

๔) ความพยายามยิ่ง เช่น ตั้งใจกำหนดจนเกินพอดี โดยคิดว่าจะรับรู้เท่าทันทุกสภาวะธรรมปัจจุบันที่เกิดขึ้น หรืออาจคิดว่า จะต้องกำหนดรู้เท่าทันทุกอย่าง หรืออาจคิดว่า ได้พยายามจนสุดความสามารถแล้ว แต่ทำไมจึงไม่ก้าวหน้ามากกว่านี้

๕) ความปรารถนายิ่ง เช่น กำหนดรู้เท่าทันสภาวะธรรมได้เป็นอย่างดี อาจเกิดความปรารถนาที่จะบรรลุความก้าวหน้าซึ่งได้แก่วิปัสสนาญาณสูงขึ้นไปหรือมรรคผล ความปรารถนาคือเป็นความพอใจที่จัดเป็นโลภะ

๖) ความท้อถอย เช่น ผู้ปฏิบัติธรรมนานหลายวันหรือหลายเดือน อาจเกิดความท้อถอยเมื่อไม่ประสบความสำเร็จก้าวหน้าในการปฏิบัติจนกระทั่งคิดจะเลิกปฏิบัติ^{๔๑}

ผู้วิจัยพบว่า อุปสรรค ๖ อย่างนี้ บางอย่างก็เป็นกรรมที่ให้ผลไปเกิดในอบายภูมิ มีนรก เป็นต้น หลังจากเสียชีวิตแล้ว บางอย่างก็ไม่อาจบรรลุมรรคผลได้ในชาตินี้ บางอย่างขอขมาแล้วก็พ้นจากอันตรรายได้หรือถ้าชำระโทษตามวินัยกรรมแล้วก็พ้นจากอันตรรายได้

^{๔๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๑๖.

๒.๕.๔ เครื่องกัน ๘ เครื่องกันทางหลุดพ้น ๘ ประการ คือ

๑) กามฉันทะ คือ ความยินดีพอใจในกาม เช่น กามฉันทะที่ต้องการความสุข และชวนชวายในกิจที่เกี่ยวกับภาระหน้าที่โดยแสวงหาสิ่งที่ยังไม่มีหรือไม่ได้และรักษาสิ่งที่มีหรือที่ครอบครองอยู่ เป็นต้น

๒) พยาบาทะ คือ ความหงุดหงิด ไม่พอใจ โกรธ ปองร้าย เช่น ความไม่พอใจเมื่อหวาดคิดถึงคนที่ไม่ชอบ คนที่เคยทะเลาะวิวาทบาดหมางใจกัน หรือเมื่อพบกับทุกขเวทนาที่รุนแรงเพราะเห็นและได้ยินสิ่งรบกวนการปฏิบัติ เป็นต้น

๓) ถีนมิทระ คือ ความง่วงซึมเซา เช่น ความง่วงซึ่งเป็นเหตุให้สัปหงกและอยากนอนหลับ และความเกียจคร้านเชื่องซึม เป็นต้น

๔) อุทัจจกุกกัจจะ คือ ความฟุ้งซ่านเดือดร้อนใจ เช่น หวนคิดไปในอดีต - อนาคต

๕) วิจิกิจฉา คือ ความลังเลสงสัย เช่น การกำหนดรู้เห็นรูปนามปัจจุบันเป็นกุศลหรือไม่ วิปัสสนาจารย์สอนถูกต้องหรือไม่ บุคคลผู้ปฏิบัติประสบความสำเร็จหรือไม่

๖) อวิชชา คือ ความไม่รู้ เช่น ในขณะที่พบเห็นรูปารมณฺ์ มักรู้บัญญัติก่อนว่า “เราเห็น” หรือ “เห็นสิ่งนั้นสิ่งนี้” เป็นต้น

๗) อรติ คือ ความไม่ยินดีในภavana เช่น กำหนดได้ไม่ดีแล้วเกิดความเบื่อหน่าย

๘) อกุศลธรรมทั้งปวง เช่น โลภะ โทสะ โมหะ ^{๔๒}

ผู้วิจัยพบว่า เครื่องกัน ๘ อย่างนี้เป็นเหตุปิดกั้นในการสร้างความดี เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า นิ वर्ณ ๑ - ๕ ได้ชื่อว่า เป็นเครื่องกัน ฉาน ในการเจริญสมถภavana นิ वर्ณที่ ๖ - ๘ ได้ชื่อว่า เป็นเครื่องกันในการเจริญวิปัสสนาภavana อันเป็นเหตุเน้นซ้ำในการบรรลุมรรค ผล นิพพาน

๒.๕.๕ วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ สภาวะที่ทำให้วิปัสสนามัวหมอง ๑๐ ประการ คือ

๑) โอภาส หรือ วิปัสสนโนภาส หมายถึง ใจสว่างที่เกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา เกิดจากการละทิ้งอารมณ์กรรมฐานเดิมคือ รูปนาม หรือมูลกรรมฐาน มานั่งชื่นชม วิปัสสนโนภาส ด้วยอำนาจกิเลส ๓ คือ ตัณหา มานะ และทิฏฐิ เช่น บางท่านส่องสว่างเพียงฐานบัลลังก์เท่านั้น บางท่านส่องสว่างตลอดภายในห้อง

๒) ญาณ หรือ วิปัสสนาญาณ หมายถึง ปัญญาที่เกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา เกิดจากกระแสอันปราดเปรียวแหลมคมแก่กล้าชัดแจ้ง ประดุจดั่งวชิระของพระอินทร์ที่ทรงชัศตออกไป คือ มีความรู้ในรูปนามได้อย่างชัดเจนโดยไม่มีความสงสัยอะไรเลย

๓) ปิตติ คือ ความเอิบอิ่มใจที่เกิดขึ้นจากการเจริญวิปัสสนาลักษณะ ^{๕๓} อย่าง คือ

^{๔๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๗๔ - ๗๐.

(๑) ขุททกาศีติ ปิติเล็กน้อยคือความรู้สึกอึดใจโดยมีขลุ่ยท่วงร่างกายเนื้อหนังสั่น น้ำตาไหล หรือรู้สึกสดชื่นเบาสบาย ปรากฏครั้งเดียวแล้วหายไป (๒) ขณิกาปิติ ปิติชั่วขณะคือ ความอึดใจที่มีลักษณะขลุ่ยหลายครั้งต่อเนื่องเหมือนสายฟ้าแลบเกิดขึ้นบ่อยครั้ง (๓) โอกกันตिका ปิติ ปิติซึ่มซับ คือความอึดใจที่ปรากฏคล้ายกับคลื่นซัดเข้าหาฝั่งสมุทร เกิดขึ้นเอบลันทวมทับ ร่างกายแล้วหายไป (๔) อุพเพงคาปิติ ปิติโลดโผน คือ ความอึดใจที่ทำให้ร่างกายทั้งหมดหรือ บางส่วนลอยขึ้น เช่น บางท่านรู้สึกถึงร่างกายบางส่วนที่ลอยขึ้น หรือมือ เท้า ศีรษะไหวไปเอง (๕) ผรณาปิติ ปิติซาบซ่าน คือ ความอึดใจที่ปรากฏความเย็นห่อหุ้มใจไว้ ทำให้เกิดความสบายทั่ว ร่างกายเหมือนลูกบอลที่พองลมเต็มที

๔) ปัสสัทธิ คือ ความสงบทั้งทางร่างกายและจิตใจอันเกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา เช่น ความกระวนกระวายไม่มี, ความหนักไม่มี, ความแข็งกระด้างไม่มี เป็นต้น และทำให้เปลือยเปลือย ยินดี เพราะปัสสัทธินี้จะไม่เกิดกับคนทั่วไป นอกจากนี้ยังมีสภาวะธรรมบางอย่างเกิดร่วมด้วยกัน คือ สภาวะลหุตา, สภาวะมฤตา, สภาวะกัมมัฏญตา, สภาวะปาคุญญตา และสภาวะอุชุกตา

๕) สุข คือ ความสุขอันละเอียดสุขุม มีรสล้ำลึก ซาบซ่านอันเกิดเพราะวิปัสสนา เป็นสุข อยู่ในใจ ไม่สามารถที่จะบรรยายกับผู้อื่นผู้ใดได้และไม่เคยพบเห็นในเมืองมนุษย์

๖) อธิโมกข์ คือ ความเชื่อ ศรัทธาอย่างแรงกล้า ซึ่งเกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา เป็นความ ผ่องใสของจิตและเจตสิกเป็นศรัทธาที่มีกำลังกล้า พาให้คิดไปต่างๆ นานา เช่น คิดถึงคนทั้งหลาย อยากให้เขาได้มาเข้ากัมมัฏฐานเหมือนตนเอง หรือญาติพี่น้อง บิดามารดา ครูอุปัชฌาย์อาจารย์ คนรักใคร่ชอบพอกัน หรือบรรพบุรุษทั้งหลายที่ล่วงลับไป

๗) ปัคคาหะ คือ ความเพียร อันเกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา เป็นความเพียรที่ไม่ย่อหย่อนไม่ ดึงเกินไปประคับประคองไว้เป็นอย่างดี พยายามในการปฏิบัติวิปัสสนาอย่างไม่รู้จักเหนื่อยเมื่อยล้า หรือเพียรแบบไม่กลัวแม้แต่ความตาย

๘) อุปัฏฐาน คือ ความเข้าไปตั้งอยู่ สติอันยิ่งยวด ว่องไว ซึ่งเกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา เป็น สติที่มีความตั้งมั่นไม่หวั่นไหว ประดุจภูเขาหลวง จะรำพึงหรือนึกถึงอารมณ์ใดๆ ก็โลดแล่นเข้ามาอยู่ใน อำนาจของสตินั้น เหมือนกับปรโลกปรากฏแก่บุคคลที่มีตาทิพย์ หูทิพย์ เป็นต้น

๙) อุเบกขา หรือ วิปัสสนูปเพกขา หมายถึง ความวางเฉยในสังขารและอารมณ์ทั้งปวงที่ เกิดขึ้นเพราะวิปัสสนาเป็นสภาวะปล่อยวาง เป็นความไม่ยินดียินร้ายต่ออารมณ์ที่มากกระทบ

๑๐) นิกันติ หรือ วิปัสสนานิกันติ หมายถึง ความพอใจ ความต้องการ ในคุณวิเศษทั้ง ๙ ประการดังกล่าว ที่ไม่เคยพบไม่เคยเจอมาก่อน เป็นอาการที่มีความสงบสุขุม รู้สึกดีใจยินดี อย่างยิ่ง ระลึกรู้จักหาอาลัยอารมณ์ถึงสภาวะธรรมเหล่านั้นตลอดเวลา^{๔๔}

สรุปความว่า ธรรมที่เป็นปฏิบัติต่อการบรรลุธรรมดังกล่าว เป็นเหตุขวางความ เจริญก้าวหน้าในการปฏิบัติวิปัสสนา และเพื่อให้ผ่านไปได้ จำเป็นอย่างยิ่งที่ผู้ปฏิบัติต้องกำหนดรู้ด้วย

^{๔๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, **วิปัสสนาขุณี**, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: หุ่นส่วนจำกัด ประยูรสาส์ไทย การพิมพ์ ๒๕๕๓), หน้า ๕๒๑ - ๕๒๓.

^{๔๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, **วิปัสสนาขุณี**, หน้า ๕๑๖ - ๕๒๘.

ความตั้งใจ บางครั้งก็ต้องเผชิญหน้า แต่บางครั้งก็ต้องใช้เทคนิคเฉพาะบุคคล ซึ่งในกรณีนี้อาจจะใช้ได้ผลเป็นบางครั้งเท่านั้น แต่สิ่งสำคัญคือ การเอาใจใส่อยู่กับปัจจุบันขณะให้มากที่สุด

๒.๖ สรุป

จากการศึกษาในบทนี้ผู้วิจัยพบว่า การบรรลุธรรม หมายถึง การบรรลุโลกุตตรธรรม ๙ อย่างใดอย่างหนึ่ง การรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ โดยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา เจริญสมณะภาวนาและวิปัสสนาภาวนา หรือกำหนดรู้ในรูปนามขั้น ๕ ให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้า ผู้ปฏิบัติสามารถละสังโยชน์ และอนุสัยต่าง ๆ ได้ตามกำลังของมรรค สามารถบรรลุมรรคผลนิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ส่วนระดับการบรรลุธรรม ก็มุ่งศึกษาพระอริยบุคคล ตั้งแต่พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ โดยอาศัยการตัดสังโยชน์ และกิเลสต่าง ๆ ตามลำดับขั้นตอนตั้งแต่สังโยชน์เบื้องต่ำ จนถึงเบื้องสูง คือการตัดสังโยชน์ได้หมดไปจากจิตใจ อยู่ในอารมณ์ที่เป็นสุขเพราะ ใจเป็นอิสระจากเครื่องผูกมัดทั้งปวง ไม่มีกิจที่จะต้องศึกษาอีกต่อไป ธรรมที่สนับสนุนการบรรลุธรรม คือ โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ได้แก่ สติ ปัญญา ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นกระบวนการให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริง โดยมีปัญญาเป็นตัวนำให้เกิดการบรรลุธรรม ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม ได้แก่ เหตุ ๒ อันตราย ๕ อุปสรรค ๖ เครื่องกั้น ๘ และ วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ล้วนเป็นเหตุขัดขวางความเจริญก้าวหน้าในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา และจะได้กล่าววิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมจะได้กล่าวในบทต่อไป

บทที่ ๓

วิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลุดุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

การเจริญวิปัสสนาภาวนา คือวิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลุดุธรรม อันเป็นธรรมเครื่องอบรมทางด้านจิตใจให้เกิดปัญญา ที่เรียกว่า “กัมมัฏฐาน” คือ อารมณอันเป็นที่ตั้งแห่งสมถยานิกและวิปัสสนายานิก เพื่อเป็นหลักปฏิบัติให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งในรูปนามเข้าถึงการบรรลุดุธรรมขั้นสูงสุดคือวิชชา และวิมุตติสำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ในบทนี้ผู้วิจัยจึงกำหนดประเด็นในการศึกษาไว้ดังนี้

- ๓.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๒ การปฏิบัติวิปัสสนา ๔ แบบ
- ๓.๓ การปฏิบัติแบบสมถยานิก
- ๓.๔ การปฏิบัติแบบวิปัสสนายานิก
- ๓.๕ วิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุดุธรรม
- ๓.๖ สรุป

๓.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา

วิปัสสนาประกอบด้วยคำว่า วิ + ปสสนา วิ อุปสัค (บทหน้า) แปลว่า วิเศษ, แจ่ม ต่างปสส มาจาก ทิส ธาตุ ความว่า การเห็น, การดู วิเคราะห์ว่า ปทิสสตีติ ปสส ความว่า ความเห็นชัด (ทิส ธาตุในความหมายว่าเห็น อ ปัจจัย, แปลง ทิส เป็น ปสส)^๑

คำว่า “วิปัสสนา” ตามคัมภีร์บาลีไวยากรณ์ มาจากความหมาย วิ + ทิส + ยุ แปลง ทิส เป็น ปสส ด้วยสูตรว่า ทิสสส ปสส ททฺชา ว แปลง ยุ เป็น อน ด้วยสูตรว่า อนกายญฺญุนฺ ลง อา อิตถิโศตกปัจจัย ด้วยสูตรว่า อิตถิมโต มีวิเคราะห์ว่า “อนิจจาทิวเสน วิวิธเณ อากาเรน ปสสตีติ วิปสสนา อนิจจานุปสสนาทิกา ภาวนาปัญญา”

แปลว่า ธรรมชาติที่ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เห็นสังขารธรรม โดยอาการต่าง ๆ ด้วยอำนาจอนิจจลักษณะเป็นต้น ได้แก่ ภาวนาปัญญา มีอนิจจานุปสสนาเป็นต้น หรือวิเคราะห์ “วิวิธ อนิจจาทิกํ สงฺขารेषु ปสสตีติ วิปสสนา แปลว่า ปัญญาที่เห็นสภาวะต่าง ๆ มีอนิจจลักษณะในสังขาร”^๒

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วจิวภาคที่ ๒ หลักสูตรเปรียญธรรมตรี, พิมพ์ครั้งที่ ๔๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๙๓.

^๒ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙ ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๖๑๗.

คำว่า ภาวนา^๓ หมายถึง เจตนาที่ทำให้กุศลเจริญ หมายความว่า ทำให้เกิดกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น และทำให้กุศลที่เกิดขึ้นแล้วเจริญเพิ่มพูนขึ้น ในคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินีฎีกา มีคำอธิบายไว้ว่า ภาเวติ กุศลธมเม อาเสวติ วฑฺฒติ เอตยาติ ภาวนา แปลว่า ที่ชื่อว่า ภาวนา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องให้กุศลธรรมทั้งหลายเจริญ คือ เสพคุ่น ได้แก่ การทำกุศลธรรมทั้งหลายให้เจริญ การอบรมในศีล สมาธิ ปัญญาให้บริสุทธ์หมดจด ตามความหมายของพระพุทธศาสนา คือ ความพ้นทุกข์ในวิภูสงสาร หรือ “การเจริญวิปัสสนา”^๔

การเจริญวิปัสสนา จึงเป็นชื่อของปัญญา อันเป็นตัวเหตุตัดขาด หรือประหาคณิเลสได้ วิปัสสนาเป็นชื่อของปัญญาอันเกิดจากการเจริญภาวนากัมมัฏฐานเป็นสภาวะเกิดการรู้ขึ้นฉลาดขึ้น แจ่มแจ้งขึ้น ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้ อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญา คือ ปัญญินทรีย์ ปัญญา คือ พละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่าง คือ ปัญญา แสงสว่าง คือ ปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า วิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^๕

๑) พระธรรมธีรราชกุมาร (โชดก ญาณสิทธิ) ให้คำนิยาม คำว่า วิปัสสนา หมายถึง การรู้แจ้งการรู้วิเศษ หรือการเห็นแจ้งเห็นวิเศษมี ๓ ความหมายได้แก่ (๑) ปัญญาที่รู้แจ้งปัจจุบัน รูปนาม ไตรลักษณ์ มรรค ผล นิพพาน (๒) ปัญญาที่รู้แจ้งซึ่งวิสุทธิ ๗ มีศีลวิสุทธิ (๓) ปัญญาที่รู้แจ้ง วิปัสสนาญาณ ๑๖ มีนามรูปปริจเฉทญาณ เป็นต้น และมีปัจจเวกขณะญาณ เป็นปรีโยสาน^๖

๒) พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) แสดงไว้ในหนังสือวิปัสสนาฯ ว่าเป็นการเจริญวิปัสสนาเปรียบเหมือนกับบนกพิราบสื่อสารที่ถูกปล่อยจากเรือเดินสมุทร เพื่อใช้ให้ค้นหาฝั่ง คือ ในสมัยโบราณนั้นเมื่อนักเดินเรือทั้งหลายหาฝั่งไม่เจอ ก็จะใช้นกที่เอามาด้วยนี้แหละเป็นสื่อให้บินไปหาฝั่ง นกนั้นก็บินรอบๆ เพื่อหาฝั่ง หากยังไม่พบฝั่งก็จะบินกลับมาจับที่เรืออยู่อย่างนี้เรื่อยๆ จนกว่าจะพบฝั่ง การที่อารมณ์ตกต่ำลงมาก็เนื่องมาจากกำลังญาณยังไม่แก่กล้าพอที่จะบรรลุมรรคญาณผลญาณได้นั้น เปรียบเหมือนการบินกลับคืนมาหาเรือของนกสื่อสาร แต่เมื่อใดที่นกเห็นฝั่งแล้ว นกตัวนั้นก็จะไม่กลับคืนมาหาเรืออีก แต่จะตรงไปสู่อีกฝั่งที่มันเห็น การกำหนด

^๓ ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๕/๕๙๖.

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์** พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือ บริษัท สำนักพิมพ์เท็ดแอนดีโฮม จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๓๗๔.

^๕ อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๗.

^๖ พระธรรมธีรราชกุมาร (โชดก ญาณสิทธิ), **วิปัสสนาญาณโสภณ**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ศรีอนันต์การพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๙๘ - ๙๙.

(อารมณ์วิปัสสนาญาณ) นี้ ก็จะมีขึ้นๆ ลงๆ トラบไตที่ญาณยังไม่แก่กล้า แต่เมื่ออินทรีย์ทั้ง ๕ หรือ ญาณแก่กล้าแล้ววิปัสสนาก็จะดีขึ้นตามลำดับ^๗

๓) ธนิต อยู่โพธิ์ อธิบายไว้ในหนังสือวิปัสสนานิยาม ว่าด้วยทฤษฎี และการปฏิบัติ วิปัสสนากัมมัฏฐาน ว่าการปฏิบัติกรรมฐานจนเกิดความรู้ความเห็นเป็นประสบการณ์โดยประจักษ์ ด้วยตนเองดังกล่าวนี้เป็นภาวนามยปัญญา เรียกว่าวิปัสสนาธุระ หรือวาสุธุระ คือ หน้าที่การงาน ทางวิปัสสนา หรือธุระในการอบรม (จิตใจ) ถือว่าเป็นธุระสำคัญในพระพุทธศาสนาที่ประเสริฐกว่า ศึกว่า ยอดเยี่ยมกว่าคณธุระ หรือปริยัติธุระ^๘

สรุปความว่า วิปัสสนามาจากคำสองคำ คือ วิ แปลว่า แฉ่งขัด กับ ปสสนา แปลว่า การ เห็น วิปัสสนา จึงหมายถึง ปัญญาที่เห็นแฉ่งขัดใน รูป - นาม ชั้น ๕ ว่า มีลักษณะของไม่เที่ยง เป็น ทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เป็น ภาวนามยปัญญา ที่ทำให้เข้าใจถึงอริยสัจ ๔ จนบรรลุ มรรค ผล นิพพาน ตาม กำลังของสติปัญญา ของแต่ละบุคคล และเข้าใจว่า สรรพสิ่ง ย่อมเป็นเช่นนี้ ย่อมเป็นอย่างนี้

๓.๒ การปฏิบัติวิปัสสนา ๔ แบบ

พระอานนท์เถระสรุปมรรควิธีที่จะดำเนินไปสู่ความหลุดพ้น และละสังโยชน์อนุสัยให้สิ้นไปจึง ได้กล่าวเรื่องนี้ว่า “ผู้มีอายุทั้งหลาย ผู้ใดก็ตามไม่ว่าจะเป็นภิกษุ หรือภิกษุณี ย่อมทำให้แฉ่งอรหัต ในสำนักของเรา ด้วยมรรคครบทั้ง ๔ ประการ^๙ หรือมรรคใดมรรคหนึ่งบรรดามรรค ๔ ประการนี้ใน การศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาทั้ง ๔ แบบ โดยมีหลักการศึกษาดังต่อไปนี้

๓.๒.๑ สมถปุพพังคมนัย

การเจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้า คือ เมื่อผู้เจริญ วิปัสสนามีสมณะนำหน้า มรรคย่อม เกิด เมื่อผู้ปฏิบัติเจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ อนุสัยย่อมสิ้นไป

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค สุตตันตนิทเทส มีปรากฏข้อความว่า ว่าผู้ปฏิบัติทำจิตให้สงบ เป็นเอกัคคตารมณไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ เป็นสมาธิ ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะ พิจารณาเห็นธรรมที่เกิดในสมาธินั้น โดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา ด้วยประการดังนี้ สมณะจึงมีก่อน วิปัสสนามีภายหลัง เพราะเหตุนี้ ท่านพระอานนท์จึงกล่าวว่า เจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้า^{๑๐} และสมณะ เป็นธรรมเป็นเครื่องสงบระงับจิต ธรรมยังจิตให้สงบ ระงับจากนิวรณ์ปกิเลส และการฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ หมายถึง ผู้ปฏิบัติทำความสงบให้จิต

^๗ พระโสภณมหาเถระ มหาสีสยาตอ, วิปัสสนาขุณี, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๔๒๔ - ๔๒๕.

^๘ ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนานิยามว่าด้วยทฤษฎีและการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๗, แก้ไขเพิ่มเติม, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๖๐.

^๙ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๔๑๓ - ๔๑๔.

^{๑๐} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔ - ๔๑๘.

อยู่ในระดับฌานต่าง ๆ เช่นปฐมฌาน คือ มีความสงบจากกาม และอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่^{๑๑}

ผู้วิจัยพบว่า การปฏิบัติวิธีนี้ ผู้ปฏิบัติทำสมณะ คือทำสมาธิให้เกิดขึ้นก่อน จะเป็นอุปจารสมาธิหรืออัปนาสมาธิก็ได้ จากนั้นจึงพิจารณาสมณะหรือสมาธินั้น (ไม่ว่าจะเป็นอุปจารสมาธิหรือฌานสมาบัติขั้นใดก็ตาม) กับทั้งธรรมอื่นๆ ทั้งหลายที่ประกอบรวมกับสมาธินั้นให้เห็นสภาวะที่เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จนอริยมรรคเกิดขึ้น

๓.๒.๒ วิปัสสนาปุพพังคณีย

การเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า เมื่อทำสมณะมีวิปัสสนานำหน้า มรรคย่อมเกิด ควรปฏิบัติให้มากซึ่งมรรคนั้นเมื่อปฏิบัติ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคการปฏิบัติสมณะมีวิปัสสนานำหน้า คือ ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา สภาวะที่จิตปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์ และสภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ วิปัสสนาจึงมีก่อน สมณะมีภายหลัง ด้วยประการดังนี้ เพราะเหตุนี้ พระอานนท์จึงกล่าวว่า เจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า^{๑๒}

ดังนั้น วิปัสสนา คือ การอบรมจิตให้เกิดปัญญา โดยการพิจารณาทางปัญญาจนเห็นสภาวะตามความเป็นจริงในกฎแห่งหลักไตรลักษณ์ ว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งผู้ปฏิบัติยกหลักไตรลักษณ์ขึ้นสู่อารมณ์ของการปฏิบัติ แล้วเกิดความสงบในภายหลังพร้อมทั้งเข้าถึงความหลุดพ้นกิเลสตัณหาอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ทำให้สิ้นอาสวะเรียกว่า เจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า

ผู้วิจัยพบว่า การปฏิบัติวิธีนี้ ผู้ปฏิบัติจะพิจารณาเห็นแจ้งในอุปาทานชั้น ๕ โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อันเป็นการเจริญวิปัสสนาโดยยังไม่ได้ทำสมณะให้เกิดขึ้น และเมื่อวิปัสสนาเจริญเต็มที่ จิตก็จะเกิดสภาวะมีอารมณ์หนึ่งเดียว คือ เป็นสมาธิ โดยมีความปล่อยวางธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์อันนับว่าเป็นสมณะ จนอริยมรรคเกิดขึ้น

๓.๒.๓ ยุคนัตถนีย

การเจริญสมณะ และวิปัสสนาคู่กันไป เมื่อเจริญสมณะ และวิปัสสนาคู่กันไป มรรคย่อมเกิด เธอปฏิบัติเจริญ ทำให้มากซึ่ง มรรคนั้น เมื่อเธอปฏิบัติ เจริญทำให้มากซึ่ง มรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้อนุสัยย่อมสิ้นไป^{๑๓}

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๐๑.

^{๑๒} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๑๘ - ๔๑๙.

^{๑๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๔๑๓.

ในคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ธรรม ผู้เจริญสมณะ และวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์ เป็นอย่างไร คือ เมื่อภิกษุละอุทัจจะจึงมีสมาธิ คือ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่าน มีนิโรธ เป็นอารมณ์ เมื่อภิกษุนั้นละอวิชชา จึงมีวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็น มีนิโรธเป็นอารมณ์ ด้วยประการดังนี้ สมณะ และวิปัสสนาจึงมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเลยกันด้วยมี สภาวะเป็นอารมณ์ ดังนี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วย มีสภาวะเป็นอารมณ์”^{๑๔}

จะเห็นได้ว่า ในการจะปฏิบัติสมณะก่อน หรือปฏิบัติวิปัสสนาก่อนก็ได้สลับไปมาคู่กันไป เมื่อเจริญสมณะ คือ ผู้ปฏิบัตินั้นเมื่อนึกถึงชื่อว่าเจริญ เมื่อรู้ชื่อว่าเจริญ เมื่อเห็นชื่อว่าเจริญ เมื่อ พิจารณาชื่อว่าเจริญ เมื่ออธิษฐานจิตชื่อว่าเจริญ เมื่อน้อมใจเชื่อด้วยศรัทธาชื่อว่าเจริญ เมื่อประกอบ ความเพียรไว้ชื่อว่าเจริญ เมื่อตั้งสติไว้มั่นชื่อว่าเจริญ เมื่อตั้งจิตไว้มั่นชื่อว่าเจริญ เมื่อรู้ชัดด้วยปัญญาชื่อ ว่าเจริญ เมื่อรู้อย่างธรรมที่ควรรู้อย่างชื่อว่าเจริญ เมื่อกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ชื่อว่าเจริญ เมื่อละธรรมที่ ควรละชื่อว่าเจริญ เมื่อเจริญธรรมที่ควรเจริญชื่อว่าเจริญ เมื่อทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้งชื่อว่าเจริญ ลักษณะการเจริญสมณะ เป็นอย่างนี้ และวิปัสสนาควบคู่ มรรคย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ เพราะมี สภาวะเห็น ย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ เพราะมีสภาวะตรีกตรอง ย่อมเกิด มรรคชื่อว่า สัมมาวาจา เพราะมีสภาวะกำหนด ย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาภังคะ เพราะมีสภาวะเป็นสมุฏฐาน ย่อมเกิดมรรคชื่อว่าสัมมาอาชีวะ เพราะมีสภาวะ ผ่องแผ้ว ย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาวายามะ เพราะมี สภาวะระครองไว้ ย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาสติ เพราะมีสภาวะตั้งมั่น ย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมเกิดมรรคย่อมเกิดอย่างนี้^{๑๕} ควรปฏิบัติให้มาก

ผู้วิจัยพบว่า การปฏิบัติวิธีนี้ผู้ปฏิบัติมีการเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป ตามลำดับตาม คือ เมื่อผู้ปฏิบัติเจริญสมาธิเข้าฌานถึงไหนก็พิจารณาสังขารถึงนั้น พิจารณาสังขาร ถึงไหนก็เข้าฌานถึงนั้น กล่าวคือ เข้าปฐมฌาน ออกปฐมฌานแล้ว พิจารณาสังขาร เมื่อพิจารณา สังขารแล้ว ก็เข้าทุติยฌาน ออกจากทุติยฌานแล้ว พิจารณาสังขารอีก เมื่อพิจารณาแล้วก็เข้าตติย ฌาน ทำอย่างนี้เรื่อยไปตามลำดับ จนอริยมรรคเกิด

๓.๒.๔ ธัมมูทัจจนัย

การปฏิบัติมีใจอุทัจจะในธรรมกัณเฐ ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายในมีภาวะที่จิต เป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิดขึ้น ควรปฏิบัติ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อปฏิบัติ เมื่อทำให้ มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชนได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป^{๑๖}

ในคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ธรรม มีอธิบายไว้ใน ธัมมูทัจจวารนิตเทศ ไว้ว่าให้ผู้ปฏิบัติได้หลัก พิจารณาที่ผู้ปฏิบัติ มีใจอุทัจจะในธรรมกัณเฐ คือ เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง โอภาส ย่อมเกิดขึ้น ผู้ปฏิบัติ นึกถึงโอภาสว่าเป็นธรรม ความฟุ้งซ่านเป็นอุทัจจะ ผู้ปฏิบัติมีใจอุทัจจะ

^{๑๔} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๐.

^{๑๕} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๕.

^{๑๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๔๑๔.

นั้นกันไว้ ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความไม่เที่ยง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตา ตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า มีใจถูกอุทธัจจะ ในธรรมกันไว้ แต่เมื่ออดทนกำหนดผ่านจุดนี้แล้ว จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิดแก่ผู้ปฏิบัติ ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป^{๑๗}

เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง ญาณ (ความรู้) ย่อมเกิดขึ้น ปีติ (ความอิ่มใจ) ย่อมเกิดขึ้น ปัสสัทธิ (ความสงบกายสงบใจ) ย่อมเกิดขึ้น สุข (ความสุข) ย่อมเกิดขึ้น อธิโมกษ์ (ความน้อมใจเชื่อ) ย่อมเกิดขึ้น ปคคหะ (ความเพียรที่พอดี) ย่อมเกิดขึ้น อุปลุฏฐาน (สติแก่กล้า) ย่อมเกิดขึ้น อุเบกขา (ความมีใจเป็นกลาง) ย่อมเกิดขึ้น นิกันติ (ความตั้งใจ) ย่อมเกิดขึ้น ผู้ปฏิบัติ นึกถึงนิกันติว่า นิกันติเป็นธรรม เพราะนึกถึงนิกันตินั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ ผู้ปฏิบัติมีใจถูกอุทธัจจะนั้นกันไว้แบบนี้ ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ผู้ที่ถูกอุทธัจจะกันไว้ แต่เมื่ออดทนกำหนดผ่านจุดนี้แล้ว จิตจะตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิดแก่ผู้ปฏิบัติย่อมละสังโยชน์ และอนุสัยได้

จากการศึกษา การปฏิบัติวิปัสสนากาวนาในแบบที่ ๔ ผู้วิจัยพบว่า เมื่อผู้ปฏิบัติกำลัง มนสิการชั้น ๕ อย่างหนึ่งอย่างใดโดยไตรลักษณ์ ก็จะมีโอกาส คือแสงสว่างขึ้นมา ญาณ ปีติ ปัสสัทธิ (ความสงบเย็น) สุข อธิโมกษ์ (ความปลงใจหรือศรัทธาแก่กล้า) ปคคหะ (ความเพียรที่พอดี) อุปลุฏฐาน (สติชัดหรือสติกำกับอยู่) อุเบกขา (จิตเรียบเสมอบ้าง) หรือ นิกันติ (ความตั้งใจ) อย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นมา ผู้ปฏิบัตินึกถึงโอกาสเป็นต้นนั้นว่าเป็นธรรม คือเข้าใจว่าเป็นมรรค ผล หรือนิพพาน เพราะการนึกไปเช่นนั้น ก็จะเกิดความฟุ้งซ่าน ผู้ปฏิบัติมีใจถูกชักให้เข้าไปด้วยอุทธัจจะแล้วก็จะไม่รู้ตามความเป็นจริงซึ่งสภาพที่ปรากฏอยู่ โดยภาวะเป็นของไม่เที่ยง โดยภาวะที่เป็นทุกข์โดยภาวะที่เป็นอนัตตา ก็จะทำให้เนิ่นช้า

สรุปความว่า ในการปฏิบัติได้วิธีทั้ง ๔ นั้น ย่อให้สั้นเหลือเพียง ๒ คือ วิปัสสนามีสมณะนำหน้า เรียกว่า “สมถยานิก” สมณะมีวิปัสสนานำหน้า เรียกว่า “วิปัสสนายานิก” การเจริญวิปัสสนากาวนา มีประโยชน์โดยตรง เพราะทำให้บุคคลผู้ปฏิบัติได้ดำเนินจิตของตนไปสู่การบรรลุธรรมอย่างสมบูรณ์

๓.๓ การปฏิบัติแบบสมถยานิก

มรรค ผล และพระนิพพาน เป็นเป้าหมายสูงสุดที่พระพุทธเจ้าได้แสดงไว้ จัดเป็นหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนา เมื่อก้าวโดยหลักการปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรค ผล นิพพาน นั้นในการปฏิบัติมีหลักการปฏิบัติแบบสมถยานิก คือ การปฏิบัติวิปัสสนาโดยอาศัยสมณะเป็นบาท ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทได้กล่าวถึงหลักการปฏิบัติวิปัสสนาที่อยู่ด้วยกัน ๒ ประเภท คือ สมถยานิกโดยอาศัยหลักการปฏิบัติสมณะเป็นบาทเพื่อความหลุดพ้นจากทุกข์ กับวิปัสสนายานิก คือ การปฏิบัติวิปัสสนาล้วน ๆ เพื่อเข้าถึงความหลุดพ้นออกจากทุกข์ เช่นเดียวกัน ดังนั้นหลักการปฏิบัติสมถยานิก ผู้วิจัยจึงมีรายละเอียดในการศึกษาดังนี้

^{๑๗} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๔๒๕.

คำว่า สมณะ มีรูปวิเคราะห์ว่า สม โถ จ วิปัสสนา จ ได้แก่ ความเป็นผู้มีจิต มีอารมณ์ เป็นหนึ่ง และวิปัสสนาญาณกำหนดรู้สังขาร^{๑๘}

สหพสงฆาร สมโถ หมายถึง พระนิพพานทั้งนั้น ก็เพราะความสะอาดแห่งสังขาร ความหวั่นไหวแห่งสังขาร ความตื่นรนแห่งสังขารทั้งปวง ย่อมสงบ ย่อมระงับ เพราะอาศัยนิพพาน นั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวนิพพานว่า เป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง^{๑๙}

สมโถ จ วิปัสสนา จ สมณะและวิปัสสนา ชื่อว่า สมณะเพราะยังธรรมที่เป็นข้าศึก มีกาม ฉันทะเป็นต้นให้สงบ คือ ให้หมดไป สมณะนี้เป็นชื่อของสมาธิ^{๒๐}

วิปัสสนา จ สมโถ ตทา อหุ สมณะและวิปัสสนา ได้มีแล้วในขณะนั้น ความว่า เพราะเมื่อสมณะและวิปัสสนาเป็นธรรมคู่กัน ความปรากฏแห่งอริยมรรคย่อมมี ฉะนั้น การประกอบธรรม ทั้ง ๒ นั้น ในกาลใดย่อมมีเพราะสามารถยังอริยมรรคให้เกิดขึ้น ในกาลนั้นวิปัสสนาและสมณะได้มี แล้ว สมณะและวิปัสสนา ชื่อว่าเกิดแล้ว อนึ่งสมณะและวิปัสสนานั้นย่อมเป็นคู่ที่มีส่วนเสมอกัน เป็นไปอยู่ชื่อว่าสมานภาค เพราะอรธว่า สมณะและวิปัสสนามีส่วนเสมอกัน^{๒๑}

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี อธิบายความไว้ว่า สมถภาวนา คือ สภาพธรรมที่ระงับกิเลส หรือธรรม หยาบอย่างอื่นมี วิตก เป็นต้น หมายถึง ฌานสมาธิที่เรียกว่า เอกัคคตาจิต^{๒๒}

ผู้วิจัยพบว่า ผู้ที่ปรารถนาจะบรรลุธรรม ควรพยายามเจริญฌานขั้นใดขั้นหนึ่งในฌาน ๔ เมื่อเข้าถึงฌานแล้วก็ปฏิบัติให้คล่องแคล่วแล้ว จึงใช้ฌานเป็นบาทในการเจริญวิปัสสนาต่อ ส่วนมาก การกำหนดรู้องค์ฌานของผู้เจริญสมถภาวนาแล้วทำสมณะให้เป็นบาทของวิปัสสนา มักกำหนดรู้ปิติ เป็นอารมณ์ เพราะปิติเป็นธรรมชาติที่ปรากฏชัด แม้ในขณะที่ออกจากฌานแล้ว ส่วนผู้ที่ไม่อาจเพียร ปฏิบัติจนบรรลุฌานได้ ก็ควรพยายามปฏิบัติให้บรรลุอุปจารสมาธิ เป็นอย่างน้อยเมื่อบุคคลปรารถนา จะกระทำความเพียร เพื่ออบรม คัมภีร์ รักษาคัมภีร์ โดยสำรวจมรรควังไว้ดีแล้ว เป็นไปเพื่อประโยชน์ อย่างใหญ่หลวง และนำความสุขมาให้ ด้วยการอบรมจิตด้วยสมาธิที่เรียกว่า สมถภาวนา หมายถึง การอบรมจิตให้มีความสงบ ระงับ ตั้งมั่น และไม่หวั่นไหวในอารมณ์ทั้งหลาย ให้ดำเนินไปอย่างถูก ทาง จะทำให้จิตไม่ฟุ้งซ่าน และชัดสายไปในอารมณ์อื่น ด้วยอำนาจแห่งธรรมชาติใดธรรมชาตินี้ ควรปฏิบัติตามลำดับโดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๓.๓.๑ กติณ ๑๐

^{๑๘} อัง.จตุก.อ. (ไทย) ๓๕/๒/-/-/๖๔๒.

^{๑๙} ชุ.ม.อ. (ไทย) ๖๗/๖/-/-/๑๓๕.

^{๒๐} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๗/๒/-/๒๕๒.

^{๒๑} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๗/๒/-/๕๒๗.

^{๒๒} พระคันธสารากวีวงศ์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๖), หน้า ๗๕๘.

กสิณ หมายถึงวัตถุสำหรับเพ่งเพื่อจงใจให้เป็นสมาธิทั้งหมด หรือสิ้นเชิง กล่าวคือ วัตถุสำหรับแผ่ไปไม่เหลือ ไม่ปักใจอยู่ในอารมณ์กัมมัญฐานเพียงอารมณ์เดียว ผู้เพ่งกสิณ จะต้องเพ่งองค์กสิณทั่วไปทั้งหมด กสิณมี ๑๐ อย่าง ในกสิณอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เมื่อใช้เพ่งเป็นอารมณ์แล้ว จะทำให้จิตแนบแน่นกับอารมณ์ และทำให้กิเลสนิวรณ์ระงับ สามารถทำให้ผานจิตเกิดได้ ตั้งแต่ปฐมฌานเป็นลำดับไป จนถึงปัญจฌาน กสิณ มี ๑๐ ประการ ดังต่อไปนี้คือ

๑) บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดปฐวีกสิณ	กสิณ คือ ดิน
๒) บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดอาโปกสิณ	กสิณ คือ น้ำ
๓) บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดเตโชกสิณ	กสิณ คือ ไฟ
๔) บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดวาโยกสิณ	กสิณ คือ ลม
๕) บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดนิลกสิณ	กสิณ คือ สีเขียว
๖) บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดปีตกสิณ	กสิณ คือ สีเหลือง
๗) บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดโลหิตกสิณ	กสิณ คือ สีแดง
๘) บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดโอทาทกสิณ	กสิณ คือ สีขาว
๙) บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดอากาศกสิณ	กสิณ คือ ที่ว่างเปล่า
๑๐) บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดวิญญานกสิณ	กสิณ คือ วิญญาน ^{๒๓}

ผู้วิจัยพบว่า บ่อเกิดแห่งธรรมที่มีกสิณเป็นอารมณ์ ๑๐ ประการมีประการอย่างนี้ กสิณในอารมณ์กรรมฐานนี้ สำเร็จฌานด้วยกสิณอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็สามารถยังนิมิตในกสิณอื่นที่เหลือให้เกิดขึ้นได้ ผู้ที่ได้รู้ประมาณทั้ง ๕ โดยอาศัยการเพ่งกสิณอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดากสิณ ๑๐ นั้น ถ้าต้องการอุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิต ที่เกี่ยวกับกสิณที่เหลืออีก ๙ อย่าง นอกจากที่ตนเคยใช้เพ่งมาแล้ว ไม่จำเป็นต้องจัดทำองค์กสิณขึ้นมาใหม่

๓.๓.๒ อสุภะ ๑๐

คำว่า อสุภะ เมื่อแยกบทศัพท์แล้วได้ ๒ บท คือ อ + สุภ, อ เป็นคำปฏิเสธเปลี่ยนมาจากบทเดิม คือ นสุภ = สวยงาม เมื่อรวมบททั้งสองเข้ากันแล้วก็ เป็น อสุภ = ไม่สวย ไม่งาม ดังจนวนัตถะว่า “น สุภํ = อสุภํ” สิ่งที่ไม่สวยไม่งามชื่อว่า อสุภ คำว่า “อสุภ” ที่แปลว่า ไม่สวย ไม่งามในที่นี้มุ่งหมายเอาเฉพาะความเปลี่ยนแปลงแห่งร่างกายของคนทั้งหลายที่ตายไปแล้วเท่านั้น อสุภะ มี ๑๐ อย่างคือ

๑) อุทฐมาตกอสุภะ คือ ซากศพที่ขึ้นพองน่าเกลียดชื่อว่า อุทฐมาต คือ เป็นซากศพที่เน่าพองขึ้นอืดโดยภาวะที่บวมขึ้นตามลำดับนับแต่สิ้นชีวิต ดุจลูกหนึ่งอันพองด้วยลม อุทฐมาตก แปลว่าอสุภะขึ้นพอง, อีกอย่างหนึ่งศพที่ขึ้นพองน่าเกลียดเพราะความเป็นของปฏิกุศล เหตุนี้จึงชื่อว่า อุทฐมาตกะ แปลว่า อสุภะขึ้นพองน่าเกลียด การเจริญอุทฐมาตกอสุภะกัมมัญฐาน เป็นการเพ่งพิจารณาซากศพที่เน่าพอง ในขณะที่เพ่งพิจารณาอยู่นั้นพึงกำหนดอุทฐมาตกอสุภะตามสภาพธรรมที่เป็นอยู่ในขณะนั้น โดยอาการ ๑๑ อย่าง คือ ๑. โดยสีของกาย บ้าง ๒. โดยเพศบ้าง ๓. โดย

^{๒๓} อภ.เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๒๕/๔๔๙.

สัณฐานบ้าง ๔. โดยโอกาส ๕. ที่ตั้งแห่งศพบ้าง ๖. โดยตัดทอนบ้าง ๗. โดยที่ต่อบ้าง ๘. โดยช่องบ้าง ๙. โดยที่ไว้ ๑๐. โดยที่หนุน ๑๑. โดยรอบตัว

เมื่อจำโดยอาการ ๑๑ อย่าง เริ่มบริกรรม โดยการพิจารณาเฉพาะที่ขึ้นพอง แล้วหลับตา บริกรรมว่า “ขึ้นพองน่าเกลียด - ขึ้นพองน่าเกลียด” สักครู่ลืมตาพิจารณาใหม่ แล้วหลับตานึกคิด พร้อมบริกรรมทำอย่างนี้ ไปจนกว่าภาพศพที่ขึ้นพองปรากฏเห็นในเวลาหลับตาเหมือน นิมิตตา เรียกว่า นิมิตติดตา หรือออกคหนิมิต ปรากฏเป็นของน่ากลัวมากขึ้น ให้พิจารณา และบริกรรมต่อไป จนกว่า “ปฏิภาคนิมิต” คือ นิมิตเทียบเคียงปรากฏขึ้นพร้อมกับ “นิรณ ๕ ย่อมสงบระงับเป็นลำดับไป จิตตั้งมั่นในปฏิภาคนิมิตนั้น เป็นอาการที่ประกอบด้วยองค์ ๕ คือ องค์ประกอบของปฐมฌาน ผู้ปฏิบัติสามารถพัฒนาให้สูงขึ้นโดยลำดับต่อไป

๒) วินิลกอสุภะ คือ ซากศพที่ขึ้นเป็นสีเขียวน่าเกลียด ซากศพที่มีสีเขียวคล้ำไปต่าง ๆ เรียกว่า วินิล วินิล นั่นเองเป็น วินิลก แปลว่า อสุภะมีสีเขียวคล้ำไปต่าง ๆ อีกอย่างหนึ่ง ซากศพที่มีสีเขียวคล้ำไปต่าง ๆ น่าเกลียด, คำว่า วินิลกะ นี้ เป็นชื่อของซากศพที่มีสีแดงในที่มีเนื้อหนา ที่มีสีขาวในที่ ๆ บ่มหนอง

๓) วิบุพพกอสุภะ คือ ซากศพที่มีหนองแตกปลักน่าเกลียด ซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลเยิ้มอยู่ในที่แตกปริ ชื่อว่า วิบุพพ, วิบุพพ นั่นเองเป็นวิบุพพก แปลว่า อสุภะที่มีน้ำเหลืองไหลเยิ้ม อีกอย่างหนึ่ง ซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลเยิ้มน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูลเหตุ นั้น จึงชื่อว่า วิบุพพก แปลว่า อสุภะที่มีน้ำเหลืองไหลเยิ้มน่าเกลียด, คำว่า วิบุพพกะ นี้ เป็นชื่อของซากศพเป็นเช่นนั้น

๔) วิจฉิทกอสุภะ คือ ซากศพที่ถูกตัดเป็นท่อน ๆ น่าเกลียด ซากศพที่แยกออกจากกันโดยขาดเป็น ๒ ท่อน เรียกว่า วิจฉิท, วิจฉิท ศัพท์นั่นเองเป็น วิจฉิทก แปลว่า อสุภะที่ขาดจากกัน อีกอย่างหนึ่ง ซากศพที่ขาดจากกันน่าเกลียด เพราะความเป็นของปฏิกูล เหตุ นั้นจึงชื่อว่า วิจฉิทก แปลว่า อสุภะที่ขาดจากกันน่าเกลียด คำว่า วิจฉิทกะ นี้ เป็นชื่อของซากศพที่ขาดตรงกลางตัว

๕) วิกขายิตกอสุภะ คือ ซากศพที่ถูกสัตว์กัดกระจุยกระจายน่าเกลียดซากศพที่ถูกสัตว์ทั้งหลายมีสุนัขบ้าน และสุนัขจิ้งจอก เป็นต้น กัดกินโดยอาการต่าง ๆ ทางนี้บ้าง ทางโน้นบ้าง เหตุ นั้น ชื่อว่า วิกขายิต, วิกขายิต นั่นเองเป็น วิกขายิตก แปลว่า อสุภะที่สัตว์กัดกิน อีกอย่างหนึ่ง ซากศพที่สัตว์กัดกินน่าเกลียดเพราะความเป็นของปฏิกูล เหตุ นั้นจึงชื่อว่า วิกขายิตก แปลว่า อสุภะที่สัตว์กัดกินน่าเกลียด, คำว่า วิกขายิตกะ นี้ เป็นชื่อของซากศพที่เป็นเช่นนั้น

๖) วิกขิตตกอสุภะ คือ ซากศพที่ทิ้งไว้เรี่ยราดน่าเกลียด ซากศพที่กระจุยกระจายไปต่าง ๆ ชื่อว่า วิกขายิต, วิกขายิต นั่นเองเป็น วิกขายิตก แปลว่า อสุภะที่กระจุยกระจายไปต่าง ๆ อีกอย่างหนึ่ง ซากศพที่กระจุยกระจายต่าง ๆ น่าเกลียด เพราะความเป็นของปฏิกูลเหตุ นั้นจึงชื่อว่า วิกขายิตก แปลว่า อสุภะที่กระจุยกระจายไปต่าง ๆ คำว่า วิกขิตตกะ นี้ เป็นชื่อของซากศพที่กระจุยกระจายไปทางนั้น ๆ คือ มือกระจุยไปทางหนึ่ง เท้ากระจุยไปทางหนึ่ง ศีรษะกระจุยไปทางหนึ่ง

๓) หตวิกขิตตกอสุภะ คือ ซากศพที่ถูกสับฟัน ทิ้งกระจายน่าเกลียด ซากศพที่ถูกฟัน และกระจายไปต่าง ๆ ตามนัยก่อนนั้นแหละ เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า หตวิกขิตตก แปลว่า อสุภะที่ถูกฟันทิ้งกระจายน่าเกลียด คำว่า หตวิกขิตตกะ นี้ เป็นชื่อของซากศพที่ใช้ศีลตราประหารที่ อวัยวะน้อยใหญ่โดยอาการดุจตึนกา แล้วกระจายกระจายไปต่าง ๆ

๔) โลหิตกอสุภะ คือ ซากศพที่มีโลหิตไหลออกน่าเกลียด ซากศพที่โลหิตไหลเรียราด ไหลออกไปทางโน้นทางนี้ เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า โลหิตก, แปลว่า อสุภะที่โลหิตไหลน่าเกลียด คำว่า โลหิตกะ นี้เป็นชื่อของซากศพที่เปื้อนโลหิตซึ่งไหลออกมา

๕) ปุพฺพกอสุภะ คือ ซากศพที่เต็มไปด้วยหนองน่าเกลียดทั้งหลาย หนองทั้งหลาย เรียกว่า ปุพฺพวา ซากศพ ชื่อว่า ปุพฺพก หนองทั้งหลายเกลื่อนกลาดอยู่ในอสุภะนั้นเพราะอรรถว่า หนองยัวเยี้ย คำว่า ปุพฺพกะ นี้ เป็นชื่อของซากศพที่เต็มไปด้วยหนอง

๑๐) อัญญิกอสุภะ คือ ซากศพที่เป็นกระดูกน่าเกลียด อัญญินั้นแหละ ชื่อว่า อัญญิก แปลว่า อสุภะที่เป็นกระดูก อีกอย่างหนึ่งอัญญิน่าเกลียดเพราะความเป็นของปฏิกุลเหตุนี้ที่มีกระดูก ขึ้นเดียว ก็ซากศพทั้งหลายมีอุทฺธมาตค เป็นต้นเหล่านี้แหละ เป็นชื่อแห่งนิมิตที่อาศัยซากศพ ทั้งหลาย มีอุทฺธมาตคอสุภะเป็นต้น เหล่านี้เกิดขึ้นบ้าง ของฌานที่ได้ในเพราะนิมิตทั้งหลายบ้าง อสุภะ สิ่งที่ไม่สวยไม่งามชื่อว่า อสุภ คำว่า “อสุภ” ที่แปลว่า ไม่สวยไม่งาม หมายถึงเฉพาะความ เปลี่ยนแปลงแห่งร่างกายของคนทั้งหลายที่ตายไปแล้วเท่านั้น^{๒๔}

ผู้วิจัยพบว่า ผู้เจริญอสุภกัมมัฏฐานสามารถได้เพียงปฐมฌานเท่านั้นไม่อาจได้ฌานที่สูงกว่า ทั้งนี้เพราะอารมณ์ของอสุภกัมมัฏฐานมีกำลังน้อย เหมือนเรือที่แล่นไปในน้ำเชี่ยวทรงตัวอยู่ได้ เพราะแรงท่อนั้น และอสุภแม้จะมีถึง ๑๐ อย่างก็เหมือนมีอยู่อย่างเดียวนั่นเอง เพราะเป็นของ ปฏิกุลโสโครกเหมือนกัน อีกประการหนึ่งเมื่อพิจารณาว่า ร่างกายของคนซึ่งมีชีวิตอยู่ก็เป็นของไม่ งาม เช่นเดียวกับร่างกายของคนที่ตายไปแล้วเหมือนกัน

๓.๓.๓ อนุสสติ ๑๐

อนุสสติ หมายถึง การระลึกเนื่อง ๆ^{๒๕} เมื่อแยกบทแล้วได้ ๒ คือ อนุ + สติ, อนุ แปลว่า เนื่อง ๆ สติ แปลว่า การระลึก มีวจนัตถะบาลีว่า “สธณฺ = สติ” การระลึกได้ ชื่อว่า สติ “อนุปนฺอนุ สติ = อนุสสติ” การระลึกอยู่นั่นเอง ๆ ชื่อว่า อนุสสติ มี “สติเจตสิก” เป็นองค์ ธรรม เมื่อระลึกแล้ว ทำให้จิตใจสงบสบาย ปลอดภัย ๑๐ ประการ คือ

๑) พุทธานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์

^{๒๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๓๑๕ - ๓๑๗.

^{๒๕} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๓๔๓ - ๓๔๔.

๒) อัมมานุสสติ	ระลึกถึงพระธรรมคุณเป็นอารมณ์
๓) สังฆานุสสติ	ระลึกถึงพระสังฆคุณเป็นอารมณ์
๔) สีลานุสสติ	ระลึกถึงศีลของตนเป็นอารมณ์
๕) จาคานุสสติ	ระลึกถึงทานที่ตนได้บริจาคแล้วเป็นอารมณ์
๖) เทวตานุสสติ	ระลึกถึงคุณธรรมที่ทำให้บุคคลเป็นเทวดา
๗) มรณานุสสติ	ระลึกถึงความตาย ที่จะมาถึงตนเป็นอารมณ์
๘) กายคตาสติ	ระลึกถึงซึ่งกายล้วนแต่ไม่สะอาดเป็นอารมณ์
๙) อาณาปานสติ	ระลึกถึงลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์
๑๐) อุปสมานุสสติ	การระลึกถึงคุณของพระนิพพานเป็นอารมณ์

ผู้วิจัยพบว่า อนุสสติ ๘ ข้อ มีอารมณ์เป็นปรมัตถอารมณ์ สามารถเจริญได้เพียงอุปจารสมาธิ คือ สมาธิที่แนบแน่นกับอารมณ์จนใกล้จะได้อารมณ์ และสามารถข่มกิเลสนิวรณ์ให้สงบลงได้ แต่ยังไม่ถึงอัปปนญาณ เพราะอารมณ์ละเอียด ไม่ปรากฏแจ้งชัดเหมือนกลิณส่วนที่จะเป็นอารมณ์ให้เข้าถึงฌานจิตนั้น และมีอนุสสติ ๒ ประการมีอารมณ์เป็นนามบัญญัติอารมณ์ คือ กายคตาสติ การเพ่ง ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น ให้สำเร็จได้ถึงปฐมฌานเท่านั้น และอาณาปานสติ เป็นการเจริญได้ตั้งแต่ปฐมฌาน จนถึงปัญจฌาน

๓.๓.๔ พรหมวิหาร ๔

แยกบทแล้วได้ ๒ บท คือ พรหม แปลว่า ประเสริฐ วิหาร แปลว่า ความประพฤติ จึงหมายความว่า ความประพฤติอันประเสริฐ หรือธรรมที่เป็นไปในสัตว์ทั้งหลาย อันไม่มีขอบเขต ไม่มีประมาณ ชื่อว่า “อัปปมัญญา”^{๒๖} หมายความว่า การเจริญเมตตาเป็นต้น การแผ่ความปรารถนาดีออกไปให้ทั่วถึงกันยังสัตว์โลกทั้งหลาย โดยไม่มีขอบเขต ไม่มีประมาณ บรรดาธรรมทั้งหลายที่จะแผ่ไปในสัตว์ทั้งปวงได้ตลอดทั่วถึงกันโดยไม่มีจำกัดนั้น มีธรรมอยู่ ๔ ประการ คือ

๑) เมตตา หมายถึง การพัฒนาจิตด้วยการแผ่ความปรารถนาดีให้แก่ผู้อื่น หรือในขณะที่เรามีความปรารถนามีจิตเมตตาคิดให้สัตว์ทั้งปวงมีความสุข^{๒๗}

๒) กรุณา หมายถึง การพัฒนาจิตด้วยการแผ่ความกรุณาสงสารให้แก่ผู้ที่ได้รับความทุกข์ หรือในขณะที่เห็นคนกำลังได้รับความทุกข์แล้วรู้สึกสงสาร อยากให้เขาพ้นทุกข์^{๒๘}

๓) มุทิตา หมายถึง ความพลอยยินดีกับความทุกข์ของผู้อื่น และปรารถนาให้เขามีความสุข มีความเจริญรุ่งเรืองในหน้าที่การงาน และร่ำรวยทรัพย์สินเงินทองตลอดไป^{๒๙}

^{๒๖} ที.ปา (ไทย) ๑๑/๓๐๘/๒๘๐., ที.ปา.อ. (ไทย) ๑๖/๓/๒/-/๑๘๒.

^{๒๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) รจนา, **พรหมวิหาร**, พระคันธสาราภังค์ แพลและเรียบเรียง, (กรุงเทพฯนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๔.

^{๒๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) รจนา, **พรหมวิหาร**, หน้า ๒๑๔.

^{๒๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) รจนา, **พรหมวิหาร**, หน้า ๒๘๒.

๔) อุเบกขา ความวางเฉย ไม่ยินดียินร้าย ไม่กังวลใจกับทุกข์สุขของผู้อื่น เป็นการทำให้เป็นกลางด้วยคิดว่าทุกสิ่งที่เกิดขึ้นนั้น เป็นไปตามอำนาจของกรรมดี กรรมชั่วที่แต่ละคนได้ทำไว้^{๓๐}

ผู้วิจัยพบว่า การเจริญพรหมวิหาร ๔ มีประโยชน์เพื่อทำให้จิตมีความแนบแน่นเป็นหนึ่งเดียว ผลที่ได้รับ คือ องค์กรมั่นคง ถ้าต้องการเจริญวิปัสสนา ต้องถอนจิตออกจากสมาธิ ถอยจากฌาน ยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนา โดยใช้ขั้น ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอารมณ์ในการกำหนด ให้เป็นปัจจุบันอารมณ์ เห็นสภาวธรรมที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง ปราศจากการปรุงแต่ง จิตคลายจากความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน เกิดความเบื่อหน่าย คลายกำหนด ประทานกิเลสที่สั่งสมอยู่ในชั้นธันดาน ลงไปเรื่อย ๆ กิเลสถูกทำลายจนหมดสิ้น อันเป็นสาเหตุไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารอีก

๓.๓.๕ อรูปฌาน ๔ (ฌานที่มีรูปเป็นอารมณ์) หรือกรรมฐานที่กำหนดเอาสิ่งไม่มีรูปเป็นอารมณ์มีทั้งบัญญัติ และปรมาตถ์ ๔ อย่าง คือ

๑) อากาสนัญญายตน ฌานอันกำหนดอากาศ คือ ช่องว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ หรือออกจากอากาสนัญญายตนแล้ว

๒) วิญญาณัญญายตน ฌานอันกำหนดวิญญาณหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ หรือออกจากวิญญาณัญญายตนแล้ว

๓) อากิญจัญญายตน ฌานอันกำหนดภาวะที่ไม่มีอะไร ๆ เป็นอารมณ์หรือออกจากอากิญจัญญายตนแล้ว

๔) เนวสัญญานาสัญญายตน ฌานอันกำหนดภาวะมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ หรือออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนแล้ว^{๓๑}

จากการศึกษา อรูปฌานทั้ง ๔ ผู้วิจัยพบว่า เป็นฌานละเอียดและอยู่ในระดับฌานที่สูงที่สุด ท่านที่ปฏิบัติได้รูปทั้ง ๔ นี้แล้ว เจริญวิปัสสนาญาณ ย่อมได้บรรลุมรรคผลรวดเร็วเป็นพิเศษ เพราะอารมณ์ในอรูปฌาน และอารมณ์ในวิปัสสนาญาณ มีส่วนคล้ายคลึงกันมาก ต่างแต่อรูปฌานเป็นสมถภาวนา มุ่งดำรงฌานเป็นสำคัญสำหรับวิปัสสนาภาวนามุ่งรู้แจ้งเห็นจริงตามอำนาจของกฎธรรมดาเป็นสำคัญ แต่ทว่าอรูปฌานนี้มีลักษณะเป็นฌานปล่อยอารมณ์ คือไม่ยึดถืออะไรเป็นสำคัญ ปล่อยหมดทั้งรูป และนาม ถือความว่างเป็นสำคัญนี้ เป็นวิสัยของผู้ได้รูปปัญจฌานแล้ว จึงจะพิจารณาอรูปกรรมฐานเป็นอารมณ์ได้

๓.๓.๖ อหारेปฏิกูลสัญญา

อหारेปฏิกูลสัญญา คือ การเพ่งอาหารให้เห็นเป็นของน่าเกลียด บริโภคเพื่อบำรุงร่างกาย ไม่บริโภคเพื่อสนองกิเลส และการพิจารณาอาหารโดยอาการ ๑๐ มีรายละเอียดดังนี้

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๐.

^{๓๑} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๓๓๖ - ๓๓๙/๓๔๕ - ๓๔๖.

ก) การพิจารณาอาหาร ๔ โดยความเป็นภัย

๑) กวฬิงการอาหาร คือ เมื่อจะบริโภคอาหาร เช่น ข้าว น้ำ พึงพิจารณาโดยความเป็นโทษ เพื่อมิให้ ลุ่มหลงติดอยู่ในอาหาร มิให้สนุกสนานเพลิดเพลินในรสอาหาร ให้บริโภคเพียงเพื่อให้ร่างกายนี้ดำรงอยู่ได้ อุปมาเหมือนสองสามีภรรยาเดินทางกันดารพร้อมด้วยบุตรน้อยหนึ่งคน เสี่ยงอาหารหมดลงในระหว่างทาง และบุตรน้อยได้ถึงแก่ความตาย เขาทั้งสองจำใจต้องกินเนื้อบุตรเพื่อประทังชีวิตในขณะที่บริโภคมิได้เกิดความเพลิดเพลินเลย เพราะสำนักอยู่เสมอว่า นี่คือนเนื้อบุตรของตน ผู้บำเพ็ญเพียรเมื่อจะบริโภคอาหาร พึงทำใจในอาหารให้เหมือนสองสามีภรรยาทำใจในขณะที่บริโภคเนื้อบุตรของตน

๒) ผัสสาหาร คือ ให้พิจารณาให้พิจารณาเป็นของแสบเผ็ดเหมือนโคอุถลกลกหนึ่งแล้วหวาดหวั่นต่อภัยภายนอก เมื่อเห็นนกบินมาก็หวาดหวั่น ต้องการซ่อนตัวแม้ฉันใด ผู้บำเพ็ญเพียรก็ฉันนั้น เมื่อเห็นรูปทางตา เป็นต้น ก็สำเนียงกว่ารูปนั้นเป็นสิ่งนำภัยพิบัติมาให้จึงคอยปิดบังสำรวมอินทรีย์ มิให้อารมณ์ภายนอกมาย่ำยีได้

๓) มโนสัญเจตนาหาร คือ พิจารณาเป็นของน่ากลัว เหมือนบุรุษถูกกระชากแขนลงไปในหลุมถ่านเพลิง เพราะทั้งสาม คือ กามภพ รูปภพ และอรุภพยอมปรากฏเป็นเหมือนหลุมถ่านเพลิงเป็นบ่อเกิดแห่งความทุกข์ความเดือดร้อนนานาประการ

๔) วิญญาณาหาร คือ พิจารณาให้เห็นเป็นของน่าหวาดหวั่นเหมือนหอก หรือเครื่องมือประหารที่เพชรฆาตใช้ประหารนักโทษ^{๓๒}

ผู้วิจัยพบว่า อาหาร ๔ คือการพิจารณาอาหารที่บริโภคว่า เป็นของน่าเกลียดจนเกิดความรู้อีกว่า เป็นของน่าเกลียด เป็นไปตามอาการที่พิจารณานั้น ชื่อว่า อาหารแปดกฏิลัญญา ประกอบด้วย ๒ ประการ คือ การพิจารณาอาหาร ๔ โดยความเป็นภัยเป็นไปเพื่อความดำรงอยู่ของหมู่สัตว์ผู้เกิดแล้ว หรือเพื่ออนุเคราะห์หมู่สัตว์ผู้แสวงหาที่เกิด

ข) พิจารณาอาหารโดยอาการ ๑๐

๑) โดยไปสู่สถานที่ที่มีอาหาร คือ เมื่อออกไปแสวงหาอาหาร กล่าวโดยเฉพาะภิกษุเมื่อออกบิณฑบาตพึงสำเนียงถึงสิ่งปฏิกูลต่าง ๆ ตลอดระยะทางที่ไป จะต้องผ่านสิ่งสกปรกโสโครกนานาประการ เช่น มูลสุนัข และสุกรต้องผ่านหล่มเลน น้ำคร่ำ น้ำลาย น้ำมูก เป็นต้น

๒) โดยการแสวงหา คือ เมื่ออดกลั้นแข็งใจเข้าไปสู่ละแวกบ้านแล้วก็ต้องประสบกับสิ่งไม่ปรารถนามากมาย เทียวเดินถือบาตรเสมือนหนึ่งคนกำพร้าเสียใจ หาที่พึ่งมิได้ บางครั้งมือหนึ่งถือบาตร อีกมือหนึ่งยกชายจิวรย่อไปในน้ำโคลนถึงกลางน่อง ชาวบ้านบางคนเห็นแล้วก็ทำเป็นไม่เห็นเสียบ้าง คุยเรื่องอื่นกันเสียบ้าง บอกว่านิมนต์โปรดข้างหน้าบ้าง ทั้งหมดนี้เกิดจากการแสวงหาอาหาร

๓) โดยการบริโภค คือ เมื่อบริโภค ขณะบริโภคเอาอาหารเข้าปาก ฟันล่างเป็นเหมือนครก ฟันบนเป็นเหมือนสาก และลิ้นเป็นเหมือนมือคอยคลุกอาหารซึ่งถ้ามองดูเห็นก็จะ

^{๓๒} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๓/๑๒๐ - ๑๒๒.

มองเห็นน่าเกลียดยิ่งนัก เหมือนรากสุนัข (เหมือนของที่สุนัขเอาเจียนออกมา) อาหารนั้นเข้าไป กระแทกกับโคลนฟันซึ่งไม่ได้ชำระ หรือแปร่งเข้าไปไม่ถึง เป็นของปฏิภูลพึงรังเกียจ เพราะฉะนั้นจึง ไม่มีใครพอใจบริโภคอาหารที่คายออกมาแล้ว

๔) โดยที่อาศัยของอาหาร คือ อาหารนี้เมื่อบริโภคเข้าไปแล้ว ก็มีที่อาศัยต่าง ๆ ซึ่ง ล้วนสกปรกน่ารังเกียจคลุกเคล้าอยู่ในกระเพาะ มีสีเหมือนเปื้อนด้วยน้ำมะทรงชั้นบ้าง เหมือน ระคนด้วยใบกากระทิงบ้าง เหมือนระคนด้วยน้ำย้อมบ้าง

๕) โดยความหมักหมม อาหารที่กลืนกินเข้าไปหมักหมมอยู่ในท้อง เหมือนหลุม อุจจาระที่ไม่ได้ชำระล้างถ้าคนมีอายุ ๒๐ ปี ก็เหมือนหลุมอุจจาระซึ่งมิได้ชำระล้างถึง ๒๐ ปี ถ้าคน มีอายุ ๑๐๐ ปี ก็เหมือนหลุมอุจจาระซึ่งมิได้ชำระล้างเป็นเวลาถึง ๑๐๐ ปี ลองตรองดูเถิดว่าจะ หมักหมมพึงรังเกียจเพียงใด

๖) โดยไม่ย่อย คือ อาหารนี้เมื่อยังไม่ย่อยรวมกับอาหารวันก่อน ๆ ถูกแผ่นเสมหะ ท่อหุ้มเป็นอันเดียวกันปูดเป็นฟองอยู่ในที่มืดมืดคลุ้งด้วยกลิ่นซากศพต่าง ๆ มีซากเนื้อ ซากปลา ซากหมู เป็นต้น เหมือนเดินเข้าไปในป่าที่บึงกลิ่นเหม็นเหมือนซากสุนัขตกลงไปในหลุมถูกฝนตรรด ทั้งคืน แล้วถูกพระอาทิตย์แผดเผาในเวลาเช้า

๗) โดยย่อยแล้ว คือ เมื่ออาหารนั้นย่อยแล้ว ก็มีไฉจะสำเร็จเป็นธาตุเงิน ธาตุทอง หรือแก้วมุกมณีแต่ที่นั่นเป็นอุจจาระ และปัสสาวะ ซึ่งเมื่อออกมาภายนอกก็ย่อมมีกลิ่นเหม็น เป็นที่ รังเกียจของตนเอง และคนทั่วไป

๘) โดยผลที่สำเร็จ คือ อาหารที่ย่อยแล้วก็เสร็จเป็นผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น ที่ ยังไม่ย่อย หรือย่อยไม่ได้ ก็เป็นบ่อเกิดแห่งโรคนานาชนิด เช่น โรคมะเร็ง โรคหัวใจ โรคปอด ฯลฯ

๙) โดยการหลั่งไหล คือ อาหารนั้นเมื่อกลืนกินก็เข้าไปทางปากแต่เมื่อออกก็ออกทาง ทวารทั้งหลายเป็นอันมาก เช่น ขี้ตาไหลออกจากตา ขี้หูไหลออกจากหู น้ำมูกไหลออกทางจมูก เป็นต้นเมื่อบริโภคบุคคลย่อมพอใจยิ้มแย้มร่าเริงทามกลางคนรัก เพื่อนฝูง แต่เมื่อจะหลั่งไหลออกมา บุคคลรู้สึกกระอักกระอืดระอา และหลบไปถ่ายออกเพียงคนเดียวในที่อันมิดชิด และระคนด้วยความละอาย

๑๐) โดยเปื้อน คือ อาหารนั้นเมื่อบริโภคก็ทำให้เปื้อนมือ ปาก ลิ้น แม้ล้างแล้วก็ ต้องล้างบ่อย ๆ เปื้อนฟัน และอวัยวะอื่น ต้องแคะไค้เหมือนปากหม้อหุงข้าว เมื่อถ่ายออกก็ทำให้ ตา หู จมูก ฟัน และทวารหนัก ทวารเบาเปื้อนเปื้อน เมื่อล้างทวารแล้วยังต้องล้างมืออีก เป็นต้น^{๓๓}

ผู้วิจัยพบว่า ผู้บำเพ็ญเพียรหมั่นเจริญอาหารปฏิภูลสัญญาอยู่เนื่องนิตย์จิตจะถอยออก จากความอยากความติดรส คลายความเมาในการกลืนกินอาหาร บริโภคแต่เพียงสักว่าให้ชีวิตดำรง อยู่ได้ เหมือนมารดา บิดาจำใจกลืนกินเนื้อบุตรของตนเมื่อเดินทางกันดาร มนุษย์ทั้งหลายเดินวน ในป่าใหญ่ คือสังสารวัฏนี้ ก็กินอาหารเพียงเพื่อข้ามสังสารวัฏเท่านั้น เมื่อปฏิบัติได้ดังนี้ ความ กำหนดในกามคุณ ๕ ก็ลดลง ถ้ายังไม่ถึงอมตธรรม เขาจะไปสู่สุคติหลังมรณกรรม

^{๓๓} วศิน อินทสระ เรียบเรียง, **สาระสำคัญแห่งวิสุทธิมรรค**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ครอบครัวและสำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๕๗), หน้า ๑๕๕ - ๑๖๑.

๓.๓.๗ จตุธาตุววัตถาน

การพิจารณาธาตุทั้ง ๔ ที่ปรากฏในร่างกายจนกระทั่งเห็นเป็นแต่เพียงกองแห่งธาตุ โดยปราศจากความจำว่าเป็นหญิง ชาย เรา เขา สัตว์ บุคคล เสียได้ เรียกว่า “จตุธาตุววัตถาน” ในจตุธาตุววัตถานนี้ ผู้เจริญจะต้องทำการพิจารณาธาตุ ๔ ที่มีอยู่ภายในตน ธาตุ ๔ ที่มีอยู่ภายในตนนี้ เมื่อนับโดยพิสดารแล้วมี ๔๒ คือ ปฐวีธาตุ ๒๐ อาโปธาตุ ๑๒ เตโชธาตุ ๔ วาโยธาตุ ๖ คือ พิจารณาร่างกายนี้ แยกแยะออกไปมองเห็นแต่ส่วนประกอบต่าง ๆ ว่าเป็นเพียงธาตุ ๔^{๓๔} ประชุมกันเท่านั้น คือ

๑) ปฐวีธาตุ ธาตุดิน คือ ธาตุที่มีลักษณะแข็งในร่างกายที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น

๒) อาโปธาตุ ธาตุน้ำ คือ ธาตุที่มีลักษณะเอิบอาบ ดูดซึมในร่างกายที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน เช่น ดี เสลด หนอง เป็นต้น

๓) เตโชธาตุ ธาตุไฟ คือ ธาตุที่มีลักษณะร้อน ความร้อนในร่างกาย เช่น ไฟที่ยังกายให้อบอุ่น ไฟที่ยังกายให้ทรุด เป็นต้น

๔) วาโยธาตุ ธาตุลม คือ ธาตุที่มีลักษณะพัดไปมา ภาวะหวั่นไหวในร่างกายนี้ ส่วนที่ใช้เป็นอารมณ์ของกรรมฐาน เช่น ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมหายใจเข้าออก เป็นต้น^{๓๕}

ผู้วิจัยพบว่า ผู้บำเพ็ญเพียรสนใจในเรื่องธาตุนี้บ่อย ๆ แยกพิจารณาเป็นส่วน ๆ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก หนอง เลือด เป็นต้น อยู่ สัตตสัจจะ คือ ความสำคัญหมายว่า สัตว์ก็ดับไปเหลือแต่ความรู้สึกว่าธาตุ จิตของเธอสงบสงัดจากกามจากอกุศลเป็นธรรมดา คลายความยึดมั่นถือมั่น ทนต่อภัยที่พึงกลัวสงบอยู่ได้เมื่อเจอกับอารมณ์ที่น่าปรารถนา และไม่น่าปรารถนา เป็นผู้ที่มีปัญญามาก มีพระนิพพานเป็นที่สุด หรือมิฉะนั้นก็เป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปเบื้องหน้า

สรุปความว่า การเจริญสมถยานิก คือ การทำฌานให้เกิดขึ้นจนมีวิสี ๕ อย่างคล่องแคล่ว ครั้นเมื่อจิตถอนออกจากฌานแล้ว ให้ทำการพิจารณาด้วยหลักวิปัสสนาว่า แม้ฌานที่ ๑ ฌานที่ ๒ ฌานที่ ๓ ฌานที่ ๔ ก็เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่สามารถไปบังคับให้อยู่ในฌานได้ตลอด เพราะผู้ปฏิบัติเห็นความเป็นพระไตรลักษณ์ของ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จิตนั้นจะหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่น ในโลกจากสิ่งสมมติที่บัญญัติขึ้นการเจริญสมถภาวนาจึงมีอารมณ์อยู่ ๔๐ อย่าง ดังที่ได้แสดงให้เห็นแล้วในเบื้องต้น การเจริญสมถภาวนานี้เป็นเพียงอุบายสงบใจ ไม่สามารถทำให้หลุดพ้นจากความทุกข์โดยสิ้นเชิงได้ แต่ก็สามารถใช้เป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนาภาวนาได้

๓.๔ การปฏิบัติแบบวิปัสสนายานิก

วิปัสสนายานิก หรือ สุทรวิปัสสนายานิก หมายถึง ผู้มีวิปัสสนาล้วน ๆ เป็นยาน ได้แก่ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยยังไม่ได้ฌานสมาบัติมาก่อน คือ ผู้ที่เริ่มปฏิบัติวิปัสสนาฝ่ายเดียว โดยไม่เคยปฏิบัติสมถะมาก่อน เมื่อมาเจริญวิปัสสนา ใช้ปัญญาพิจารณาตามความเป็นจริงของสิ่ง

^{๓๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๖๓๙ - ๖๔๔.

^{๓๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๑๔/๑๒๖ - ๑๒๘.

ทั้งหลาย และอารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน มีปรমัตถ์เป็นอารมณ์ หรือมีรูปนามเป็นอารมณ์ ที่เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ๖ คือ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา การปฏิบัติวิปัสสนาต้องกำหนดรู้ที่อยู่ ที่ วิปัสสนาภูมิ สภาวะที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาได้ต้องเป็นสิ่งที่มียุ่อยู่จริง ไม่เปลี่ยนแปลงจากสภาวะ ของตน เป็นปรมัตถธรรม เป็นธรรมที่อบรมเพื่อให้เกิดปัญญาวิปัสสนาภูมิ อันประกอบไปด้วย ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจนูปบาท ๑๒ ดังนั้นหลักการปฏิบัติวิปัสสนา ยานิก ผู้วิจัยจึงมีประเด็นในการศึกษาดังนี้คือ

๓.๔.๑ ชั้น ๕

พระพุทธเจ้าทรงยกชั้น ๕ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา โดยมีสภาวะความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่สิ่งที่จะพึงเข้าไปยึดถือเอาไว้ เพราะว่าชั้น ๕ เป็นทุกสิ่งทุกอย่างที่ มนุษย์ทั่วไปจะรู้จะนึกถึงได้แม้แต่ประสบการณ์ในฌานก็อยู่ในชั้น ๕ สภาวะนี้เป็นสิ่งที่มียุ่อยู่ตาม ธรรมชาติเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา

ขณ ความหมายตามหลักสัททนต์

คือ คำว่าชั้น มาจากภาษาบาลีว่า ขณ อันมาจาก ขสทพูป + ธา ธาเรน + เอ ชั้น ในความหมาย หมู่, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมค

ขสงชาติ อวยว ธาเรตีติ ขนโธ ชั้นที่ทรงไว้ซึ่งอวยวะ คือ อินทรีย์ ชื่อว่าชั้นระ (ขิ บท หน้า ธา ธาตุในความหมายว่าทรงไว้ อ ปัจจัย, แปลงนิคหิตเป็น น, ลบสระหน้า

อวยเว ขาทตีติ ขนโธ ชั้นที่เคี้ยวกินอวยวะทั้งหลาย ชื่อว่าชั้นระ (ขาท ธาตุใน ความหมายว่าเคี้ยวกิน อ ปัจจัย แปลง ขาท เป็น ขนธ

ชาติขรามรณาทีหิ ขาทิตพโพติ ขนโธ ชั้นที่ถูกความเกิด ความแก่ และความตายเคี้ยว กิน ชื่อว่าชั้นระ (ขาท ภกขเน + อ, อาเทศ ขาทุ เป็น ขนธ)

ขนธ ศัพท์มีอรรถ ๕ อย่างคือ (๑) รูปาติ ชั้น ๕ มีรูปชั้นเป็นต้น (๒) อังสะ ไหล่ (๓) ปกัณฑะ ลำต้น (๔) ราสี กอง (๕) คณะ คุณความดี^{๓๖}

ชั้น คือ กอง พวก หมวด หมู่ ลำตัว หมวดหนึ่ง ๆ ของรูปธรรมและนามธรรม ทั้งหมด แบ่งออกเป็น ๕ กอง คือ รูปชั้น กองรูป เวทนาชั้น กองเวทนา สัญญาชั้น กองสัญญา สังขาร ชั้น กองสังขาร วิญญาณชั้น กองวิญญาณ เรียกรวมว่า เบญจชั้น (ชั้น ๕)

ชั้น ๕ หรือเบญจชั้น กองแห่งรูปธรรม และนามธรรม ๕ หมวดที่ประชุมกัน เข้าเป็น หน่วยรวมเข้าเป็นชีวิต ชั้น ๕ นี่ย่อลงมาเป็น ๒ คือ นามและรูป จัดเข้าในปรมัตถธรรม ๔ ได้แก่

^{๓๖} พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประชาราษฎร์พริ้นท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๗๗๒.

วิญญาณชั้นนี้เป็น จิต เวทนาชั้น สัญญาชั้น และสังขารชั้นเป็น เจตสิก รูปชั้น เป็น รูป ส่วน นิพพาน เป็นชั้นวิมุตติ คือ พ้นจากชั้น ๕^{๓๗}

พระพุทธเจ้าทรงสอนให้มองสิ่งทั้งหลาย เป็นผลมาจากการรวมเข้าของส่วนประกอบต่าง ๆ ตัวตนแท้ ๆ ของสิ่งทั้งหลายไม่มี เช่นเดียวกับชั้น ๕ ก็มีองค์ประกอบอยู่ด้วยกัน ๕ อย่าง รวมเข้าเป็นชีวิต ชั้น ๕^{๓๘} ประกอบไปด้วย

๑) รูปชั้น คือ กองแห่งรูป เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะผันแปรเปลี่ยนแปลงสลายไป การแตกดับ เสื่อมสลายไป เมื่อกระทบกับ ความเย็น ความร้อน ลม แดด ของแข็งเป็นต้น รูปชั้นมี ๒๘ รูป ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ มี ดิน น้ำ ไฟ ลม และ อุปาทายรูป ๒๔ คือ รูปที่อิงอาศัยมหาภูตรูป ๔ เช่น สี เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพารมณ์ รูปชั้น จึงเป็นธรรมชาติที่เป็นส่วนประกอบทางรูปธรรมทั้งหมด ดังนั้นรูปชั้น จึงสงเคราะห์ลงใน ฝ่ายรูป^{๓๙}

๒) เวทนาชั้น คือ กองเวทนา เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะเสวยอารมณ์ เกิดร่วมกับวิญญาณชั้น การเสวยอารมณ์คือความรู้สึกต่อสิ่งที่ถูกรับรู้เป็นความรู้สึกสุข ทุกข์อุเบกขา โสมนัส ความรู้สึกเหล่านี้เกิดขึ้นได้จากการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สิ่งที่มาถูกต้องตามกาย และการได้รู้เรื่องทางใจ เวทนาชั้นจึงเป็นส่วนประกอบชีวิตทางนามธรรม ดังนั้น เวทนาชั้น จึงสงเคราะห์ลงใน ฝ่ายนาม^{๔๐}

๓) สัญญาชั้น คือ กองสัญญา เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะจำอารมณ์ จำได้หมายรู้ เกิดร่วมกับวิญญาณชั้น จำอารมณ์ที่วิญญาณกำลังรับรู้อยู่เพื่อจำไว้ในอนาคต ได้แก่ จำรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เย็น ร้อน อ่อน แข็ง และสัญญาจำอารมณ์ทางใจ สัญญาชั้นจึงเป็นส่วนประกอบของชีวิตทางนามธรรม ดังนั้น สัญญาชั้นจึงสงเคราะห์ลงใน ฝ่ายนาม^{๔๑}

๔) สังขารชั้น คือ กองสังขาร สังขารชั้น เป็นนามธรรมที่เกิดร่วมกับวิญญาณชั้น ในขณะที่กำลังรับรู้อารมณ์ สังขารชั้นจะปรุงแต่งวิญญาณให้เป็นไปตามที่ตนคิด ซึ่งมีทั้งฝ่ายดี และฝ่ายไม่ดี ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ (ความถือตัว) ทิฏฐิ (ความเห็นผิด) อีสสา (ความริษยา) มัจฉริยะ (ความตระหนี่) กุกกุจจะ (ความหงุดหงิดรำคาญ) สังขารชั้นเหล่านี้เป็นฝ่ายอกุศล ส่วนฝ่ายกุศล ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ศรัทธา สติ ปัญญา อโลภะ (ความไม่โลภ) อโทสะ

^{๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือ บริษัท สำนักพิมพ์แพรวแอนดีโฮม จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๑๖๒.

^{๓๘} ฉันทนา อุดสาหลักษณ์ พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนรัชการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๘๗.

^{๓๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑ - ๗/๑ - ๓.

^{๔๐} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๐/๗๙., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑ - ๗/๔ - ๖.

^{๔๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๐/๘๐., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๔ - ๑๙/๗ - ๑๐.

(ความไม่โกรธ) อโมหะ (ความไม่หลง) เป็นต้น สังขารชั้นจึงเป็นส่วนประกอบของชีวิตทางนามธรรม ดังนั้น สังขารชั้นจึงสงเคราะห์ลงใน ฝ่ายนาม^{๔๒}

๕) วิญญาณชั้น คือ กองวิญญาณ ได้แก่ จิต เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์^{๔๓} วิญญาณหรือจิตมี ๖ ได้แก่ จักขุวิญญาณ (รูปารมณ์ สีต่าง ๆ ทางตา) โสทวิญาณ (สัททารมณ์ เสียงต่าง ๆ ทางหู) ฆานวิญาณ (คันธารมณ์ กลิ่นต่าง ๆ ทางจมูก) ชิวหาวิญาณ (รสารมณ์ รสต่าง ๆ ทางลิ้น) กายวิญาณ (โณสุทัพพารมณ์ ภายรู้อารมณ์ที่กระทบสัมผัส) และมโนวิญาณ (ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ได้ทั้ง ๖ รู้คิดนึกทางใจเป็นได้ทั้งกุศล และอกุศล) จึงสงเคราะห์ลงใน ฝ่ายนาม^{๔๔}

ผู้วิจัยพบว่า ชั้น ๕ ย่อลงมา คือ รูป - นาม รูปชั้น จัดเป็นรูป เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น จัดเป็นนาม ส่วนนิพพาน เป็นชั้นวิมุตติ คือ พ้นจากชั้น ๕ การกำหนดรู้อุปาทานชั้นว่า ทุกสรรพสิ่งในโลกที่เข้าใจว่าเป็นคน สัตว์ บุคคล เรา เขา เป็นความจริงในระดับสมมุติ แต่ความจริงในระดับปรมาตม์ คือ ทุกสรรพสิ่งล้วนเป็นเพียงชั้น ๕ ที่เป็นรูป - นาม รวมกันเข้าเป็นกลุ่ม เกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วดับไป เท่านั้น มีเพียงกองสังขารที่เป็นชั้น ๕ รูป - นาม ล้วน ๆ เท่านั้น จะหาตัวคน สัตว์บุคคล เรา เขา ไม่ได้เลย เมื่อสภาวะธรรมเกิดให้กำหนดตามความเป็นจริง การกำหนดรู้ว่าชั้น ๕ รูป - นาม ที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่แล้วก็ดับไป มีสภาวะการเปลี่ยนแปลง ที่ไม่เที่ยง ถึงความเป็นอนิจจัง คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หนอยุ่ไม่ได้ ไม่เห็นว่าเป็นเรา ไม่มีอัตตาตัวตน ย่อมเป็นอนัตตา เกิด - ดับ อยู่ตลอดเวลา เมื่อกำหนดพิจารณาอย่างนี้อย่างต่อเนื่อง ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น ๕ รูป - นาม จนคลายความยึดมั่นถือมั่น รู้เห็นความจริงว่าทุกสิ่งในโลกไม่เที่ยง เป็นทุกข์ บังคับบัญชาไม่ได้

๓.๔.๒ आयตนะ ๑๒

อายตนะ ๑๒ ได้แก่ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ เป็นเครื่องสืบต่อให้เกิดความรู้ อารมณ์ต่าง ๆ ได้แก่รูป - นาม อายตนะเป็นที่ประชุมของเหตุปัจจัย มาประชุมกัน และเป็นที่อยู่อาศัยของนามรูป เป็นที่เกิดอาศัยของบุญ และบาป บุญ และบาปจะต้องอาศัยอายตนะนี้ทั้งสิ้น และยังเป็นที่เกิดของจิตและเจตสิกอีกด้วย ทำให้สัตว์พากันจมอยู่ในสังสารทุกข์ ไม่รู้จักหนทางไปสู่มรรค ผลนิพพาน เกิดความมีดมน เกิดอวิชชาห่อหุ้ม จึงพากันทำความชั่วอยู่ตลอดเวลา เมื่อทำกรรมแล้วก็จะได้รับผลของวิบากเกิดกิเลส อยู่ในห้วงภพสงสารนี้ตลอดไป จำแนกเป็น ๑๒ คู่ ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

อายตนะภายใน		อายตนะภายนอก
คู่ที่ ๑ ตา	มีความสัมพันธ์กับ	รูป
คู่ที่ ๒ หู	มีความสัมพันธ์กับ	เสียง

^{๔๒} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๐/๘๐ - ๘๑., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐ - ๒๔/๑๐ - ๑๓.

^{๔๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๖ - ๒๗/๑๓ - ๑๖.

^{๔๔} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๐/๘๐ - ๘๑., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๙๖ - ๙๗.

คู่ที่ ๓ จมูก	มีความสัมพันธ์กับ	กลิ่น
คู่ที่ ๔ ลิ้น	มีความสัมพันธ์กับ	รส
คู่ที่ ๕ กาย	มีความสัมพันธ์กับ	โผฏฐัพพะ
คู่ที่ ๖ ใจ	มีความสัมพันธ์กับ	ธรรมารมณ์

ใน มัชฌิมนิกาย มูลปณาสก์ มีปรากฏข้อความเกี่ยวกับเกี่ยวกับ “อายตนะ”^{๔๕} ไว้ว่า “ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายใน ๖ และภายนอก ๖ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายใน ๖ และภายนอก ๖ อย่างไรเล่า ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้จักตา รู้จักรูป และรู้จักสังโยชน์ที่อาศัยตา และรูปทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น อนึ่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่จะได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไป ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วยภิกษุย่อมรู้จักหู รู้จักเสียง ...ย่อมรู้จักจมูก รู้จักกลิ่น ... ย่อมรู้จักลิ้น รู้จักรส ...ย่อมรู้จักกาย รู้จักโผฏฐัพพะ ...ภิกษุย่อมรู้จักใจ รู้จักธรรมารมณ์ และรู้จักสังโยชน์ที่อาศัยใจ และธรรมารมณ์ทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น อนึ่ง สังโยชน์ที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย”

ในสังยุตตนิกาย สฬายนวรรค ได้กล่าวถึงอายตนะ คือ ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ อายตนะภายในได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ซึ่งพระพุทธตรัสว่า สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา^{๔๖}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคพระพุทธโฆสจารย์ได้อธิบายเกี่ยวกับ อายตนะ ไว้ว่า พึงทราบโดยอรรถว่าจำแนกออกเป็น ๕ ความหมายด้วยกันดังนี้

๑) สถานที่อยู่ เรียกว่า อายตนะ (ได้) ในคำว่า “อิสสรายตน์ - ศาลพระอิศวร วาสุเทวายตน์ - ศาลพระवासุเทพ” เป็นต้น

๒) บ่อเกิด ก็เรียก อายตนะ (ได้) ในคำว่า “สุวรรณายตน์ - บ่อทอง รตนายตน์ - บ่อแก้ว (เพชรพลอย)” เป็นต้น

๓) สถานที่ชุมนุม ก็เรียก อายตนะ (ได้) ในคำว่า “มโนรเม อายตเน เสวนติ นัง วิหังคมา - ผูกวิหคในอรัญอันเป็นที่ชุมนุมที่นารัณรมยใจย่อมเสพต้นไม้ใหญ่นั้น” เป็นต้น

๔) ถิ่น (หรือแหล่ง) กำเนิด เรียก อายตนะ (ได้) ในคำว่า “ทกขินาปโถ คุณนุ อายตน์ - ประเทศทกขินาปถ (แถบใต้) เป็นถิ่นกำเนิดแห่งโคทั้งหลาย” เป็นต้น

^{๔๕} ม.มู (ไทย) ๑๒/๑๑๗/๑๑๕ - ๑๑๖.

^{๔๖} ส.สฬา (ไทย) ๑๘/๑/ ๑ - ๒.

๕) เหตุ ก็เรียก आयตนะ (ได้) ในคำว่า “ตตฺร ตเตรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปฺพมาติ สติ สติ
 आयตเน - เมื่อเหตุมีอยู่ เป็นอยู่ ภิกษุ นั้นย่อมถึงความเป็นผู้อาจทำให้ประจักษ์ในธรรมนั้น ๆ
 ที่เดียว” เป็นต้น^{๔๗}

ความหมายของ “อายตนะ” आयตนะ ๑๒ หมายถึง คือ สิ่งที่เชื่อมต่อกันให้เกิด
 ความรู้ แตนต่อ หรือแดนเกิดแห่งความรู้ และอายตนะภายใน ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
 อายตนะภายนอก ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณฺ์ ทั้ง ๖ นี้ เรียกทั่วไปว่า
 อารมณฺ์ ๖ คือ เป็นสิ่งสำหรับให้จิตยึดหน่วง^{๔๘}

อายตนะ ๑๒ ได้แก่ อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น
 กาย และใจ ส่วนอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป (สิ่งที่เห็นคือสี) เสียง กลิ่น รส สิ่งที่ต้องอาศัย
 (โผฏฐัพพะ) และสิ่งที่ใจนึกคิด (ธัมมารมณฺ์)

ภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายในและ
 ภายนอก ๖ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายใน และภายนอก ๖ อย่างไรเล่า
 ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้จักนัยน์ตา รู้จักรูป และรู้จักนัยน์ตา และรูปทั้ง ๒ นั้น อันเป็นที่
 อาศัยบังเกิดของสังโยชน์

อนึ่ง สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์
 ที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วยสังโยชน์ที่ ละได้แล้วจะไม่
 เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย ภิกษุย่อมรู้จักหู รู้จักเสียง ... ภิกษุย่อม
 รู้จักจมูก รู้จักกลิ่น ... ภิกษุย่อมรู้จักลิ้น รู้จักรส ... ภิกษุย่อม รู้จักกาย รู้จักสิ่งที่จะพึงถูกต้อง
 ด้วยกาย ... ภิกษุย่อมรู้จักใจ รู้จัก ธรรมารมณฺ์ รู้จักใจ และธรรมารมณฺ์ทั้ง ๒ นั้น อันเป็นที่
 อาศัยบังเกิดของ สังโยชน์ อนึ่ง สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัด
 ประการ นั้นด้วย สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้น ด้วย
 สังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการ นั้นด้วย ดังพรรณนา
 มาฉะนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในบ้าง พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอก
 บ้าง พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในทั้ง ภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นธรรม คือ ความ
 เกิดขึ้นในธรรมบ้าง พิจารณาเห็นธรรม คือ ทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในธรรมบ้างย่อมอยู่
 อีกอย่างหนึ่ง สติของเธอที่ ตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึก
 เท่านั้น เธอเป็นผู้อันค้นหาและทิวี่ไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถ้อยมั่นอะไรๆ ในโลก

^{๔๗} มหามกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิธรรมแปล ภาค ๓ ตอน ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (นครปฐม: โรงพิมพ์
 มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๒๘.

^{๔๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔ - ๑๖๗/๑๑๒ - ๑๑๘.

อายตนะ คือ ที่เชื่อมต่องานให้เกิดความรู้ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ อายตนะภายในได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ซึ่งพระผู้มีพระภาค ตรัสว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา

อายตนะ จึงเป็นแดนติดต่อเป็นสถานที่ที่ของสองสิ่งมาพบเจอกันแล้ว ก็จะเกิดผลอีก อย่างหนึ่งตามมาเช่นว่า ตามาสัมผัสกับรูปบนแดนติดต่อก็จะเกิดความรู้สึกขึ้นว่า รูปอะไร สีอะไร เป็นอย่างไร เมื่อจิตของผู้เห็นยังมีนันทิราคะ คือ ชื่นชมยินดี พอใจในการที่จะเห็นจะรู้อายตนะเป็น แดนติดต่อก็ให้เห็นให้รู้สึก ว่า รู้สึกยินดี รู้สึกยินร้าย รู้ว่าเป็นของดีก็รักใคร่ รู้ว่าเป็นของไม่ดีก็เกลียด โกรธ หรือว่ารู้แล้วเกิดความรู้สึกเฉย ๆ ไม่ยินดี และไม่ยินร้าย ถึงเป็นอย่างนั้น

จะเห็นได้ว่า อายตนะเป็นเครื่องต่อที่สำคัญอันทำให้สัตว์ต้องเวียนว่าย ตายเกิดไม่มีที่ สิ้นสุด และเมื่อเกิดมาแล้ว ก็อายตนะนี้เองเป็นปัจจัยให้ประพฤติกรรมไปในเหตุที่จะให้เกิดทุกข์ หรือ จะให้พ้นทุกข์ ขึ้นชื่อว่าสัตว์แล้วจะไม่ต้องอาศัย อายตนะเหล่านั้น เป็นไม่มีอายตนะ จำแนกโดย ประเภทแห่งทวารก็มี ๖ เรียกว่า อหิมตติกายตนะ เป็นอายตนะภายใน

จำแนกโดยประเภทแห่งอารมณ์ มี ๖ เหมือนกัน เรียกว่า พาหิรายตนะ เป็นอายตนะ ภายนอก รวม อายตนะมี ๑๒ ประการ^{๔๕} คือ

๑) จักขายตนะ จักขุ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด คือ จักขุ ทวาร เป็นเครื่องต่อ หรือต่อทางจักขุทวาร องค์ธรรมได้แก่ จักขุปสาท เป็นรูปธรรม

๒) โสตายตนะ โสตะ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด คือ โสตทวาร เป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ โสตปสาท เป็นรูปธรรม

๓) ฆานายตนะ ฆานะ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ ฆาน ทวารเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ ฆานปสาท เป็นรูปธรรม

๔) ชิวหายตนะ ชิวหา ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด คือ ชิวหา ทวารเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ ชิวหาปสาท เป็นรูปธรรม

๕) กายายตนะ กายะ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ กายทวารเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ กายปสาท เป็น รูปธรรม

๖) รูปายตนะ รูปารมณฺ์ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ สีสต่าง ๆ เป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ รูปารมณฺ์ เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นได้ และกระทบได้

๗) สัททายตนะ สัททารมณฺ์ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด เสียง เป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ สัททารมณฺ์ เป็น รูปธรรม

๘) คันธายตนะ คันธารมณฺ์ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ กลิ่นเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ คันธารมณฺ์ เป็น รูปธรรม

๙) รสายตนะ รสารมณฺ์ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ รส เป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ รสารมณฺ์ เป็น รูปธรรม

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๖ - ๑๖๗/๑๑๓ - ๑๑๘.

๑๐) โงฐัพพะอายตนะ โงฐัพพะพารมณฺ์ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิก เกิด คือ โงฐัพพะพะเป็นเครื่องต่อองค์ธรรมได้แก่โงฐัพพะพารมณฺ์ ซึ่งมี ๓ ประการ คือ

(ก) ปฐวีโงฐัพพะพารมณฺ์ ได้แก่ แฉ่ง อ่อน เป็น รูปธรรม

(ข) เตโชโงฐัพพะพารมณฺ์ ได้แก่ ร้อน เย็น เป็น รูปธรรม

(ค) วาโยโงฐัพพะพารมณฺ์ ได้แก่ หย่อน ตึง เป็น รูปธรรม

๑๑) มนายตนะ จิต ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ จิตใจเป็นเครื่องต่อ โดยเฉพาะในที่นี้หมายถึงทวาร องค์ธรรมได้แก่ มโนทวาร เป็นนามธรรม (นามจิต)

๑๒) ัมมายตนะ สภาพธรรมต่างๆ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือธรรมเป็นเครื่องต่อองค์ธรรมได้แก่ธรรม ๖๙ คือ

(ก) สุขุมรูป ๑๖ เป็นรูปธรรม

(ข) เจตสิก ๕๒ เป็นนามธรรม (นามเจตสิก)

(ค) นิพพาน ๑ เป็นนามธรรม (นามนิพพาน)

จะเห็นได้ว่าอายตนะเป็นสิ่งที่มีความสัมพันธ์กัน ทำให้เกิดการเชื่อมต่อทำให้เกิดความรู้ เป็นภูมิพื้นฐานที่ทำให้ทำให้ผู้ปฏิบัติเกิดวิปัสสนาญาณรู้แจ้งเห็นจริงมี ๑๒ อย่าง แบ่งเป็นอายตนะ ภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ ซึ่งอายตนะนั้นสิ่งที่จัดเป็นรูปมี ๑๑ อย่าง และสิ่งที่เป็นนามมี ๑ อย่าง คือ ธรรมารมณฺ์^{๕๐}

ผู้วิจัยพบว่า ในการพิจารณาเห็นธรรมในธรรม ทั้งภายใน และภายนอกอยู่ เห็นธรรม เป็นเหตุเกิดในธรรม เห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมหรือเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ ในธรรมอยู่ มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้า เพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหา และทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นทุกสิ่งในโลก พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ อยู่ แล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พิจารณาเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง ทุกขัง ทนอยู่ ไม่ได้ เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน อายตนะทั้ง ๑๒ นี้ เป็นรูป ๕ คู่ อายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย เป็นรูปธรรมทั้งหมด อายตนะภายนอก คือ สี เสียง กลิ่น รส โงฐัพพะพะ เป็น รูปธรรม ส่วนคู่ที่ ๖ อายตนะภายใน ได้แก่ มนายตนะ เป็นนามทั้งหมด ส่วนอายตนะภายนอก ัมมายตนะนั้นเป็นรูป - นาม เจตสิกเป็นนามธรรม สุขุมรูปเป็นรูปธรรม นิพพานเป็นนามธรรม

๓.๔.๓ ธาตุ ๑๘

ธาตุ ๑๘ เป็นสิ่งที่ทรงไว้ ซึ่งสภาวะของตน ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้นที่เป็นไปตามธรรม นียาม เป็นสิ่งที่อยู่ตามธรรมชาติ หรือสภาวะที่ทรงลักษณะเฉพาะของตนไว้ เป็นสิ่งที่เป็มูลเดิม ของสัตว์ และสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย มีองค์ประกอบอยู่ ๑๘ ประการ ไม่มีผู้สร้างขึ้นไม่มีผู้บันดาลขึ้น และมีรูปลักษณะหน้าที่อาการเป็นแบบเฉพาะตัว สามารถกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่าง ๆ

^{๕๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐ - ๓๒๑.

คัมภีร์อรรถกถาอิติวุตตก ปราภวข้อความเกี่ยวกับธาตุว่า ชื่อว่า ธาตุ เพราะหมายความ ทรงไว้ซึ่งผล และสภาวะของตน เพราะว่า บรรดาผล และสภาวะทั้ง ๒ อย่างนี้ สิ่งที่เกิดผล ชื่อว่าธาตุ เพราะหมายความว่า ทรงไว้ซึ่งผลของตน และสภาวะของตน นอกจากนี้ ชื่อว่า ธาตุ เพราะหมายความว่า ทรงไว้ เฉพาะสภาวะอย่างเดียว^{๕๑}

จะเห็นได้ว่า ธาตุ ๑๘ นี้เป็นความเป็นไปทั้งหมดในสรรพสิ่งที่มีชีวิต จึงเป็นเพียงการประชุมพร้อมกันของธาตุทั้ง ๑๘ นอกเหนือจากนี้ไม่มี และการจะรู้ว่าธาตุนั้น ตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตน^{๕๒} ได้อย่างชัดเจน ก็ต้องเห็นอย่างชัดเจน การที่จะเห็นได้อย่างชัดเจน ใน อตตโน สภาวึ ธาเรตีติ ธาตุ^{๕๓} ธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตนนั้น ชื่อว่า ธาตุ คือ สิ่งที่ทรงสภาพของตนไว้โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลง หรือวิปริตไปเป็น อย่างอื่น เป็นต้นว่า สภาพที่ทรงไว้ซึ่งความแข็ง ก็เรียกว่า ปฐวีธาตุ สภาพที่ทรงไว้ซึ่งการรับรู้อารมณ์ ก็เรียกว่า วิญญานธาตุ เป็นสภาพที่มีอยู่เองเป็นเอง ไม่มีสัตว์ มีบุคคลทำขึ้น หรือสร้างขึ้นมาเลย

ธาตุเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคทางแจกอายตนะออกไปเป็น ๗ ประการ ด้วยอำนาจแห่ง วิญญานธาตุทั้ง ๗ แล้วจึงตรัสไว้ ๑๘ อย่าง รวมกับอายตนะ ๑๑ ที่เหลือ คือ^{๕๔}

๑) จักขุธาตุ จักขุ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่รูปารมณฺเฑมากะทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ จักขุปสาท

๒) โสตธาตุ โสตะ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่สัททารมณฺเฑมากะทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ โสตปสาท

๓) ฆานธาตุ ฆานะ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่คันธารมณฺเฑมากะทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปสาท

๔) ชิวหาธาตุ ชิวหา ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่รสธารมณฺเฑมากะทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาปสาท

๕) กายธาตุ กายะ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่โณภูมฺพารมณฺเฑมากะทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ กายปสาท

๖) รูปธาตุ รูปารมณฺเฑ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับจักขุปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ สีต่าง ๆ

๗) สัทธาธาตุ สัททารมณฺเฑ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับโสตปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ เสียงต่าง ๆ

^{๕๑} พ.อติ.อ. (ไทย) ๔๕/๑/๔/ - /๓๔๓.

^{๕๒} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔ - ๓๙๖.

^{๕๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ รจนา, **ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๔), หน้า ๑๕๖.

^{๕๔} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), **วิปัสสนาภูมิ**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๘ - ๑๙.

๘) คันธธาตุ คันธารมณฺ์ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับขานปสาทได้องค์ธรรม ได้แก่ กลิ่นต่าง ๆ

๙) รสธาตุ รสารมณฺ์ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับชีวหาปสาทได้องค์ธรรม ได้แก่ รสต่าง ๆ

๑๐) โผฏฐัพพธาตุ โผฏฐัพพารมณฺ์ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับกายปสาทได้องค์ธรรม ได้แก่ สัมผัสต่าง ๆ

๑๑) จักขุวิญญานธาตุ จักขุวิญญาน ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการเห็น องค์ธรรม ได้แก่ จักขุวิญญานจิต ๒ (การเห็นสิ่งที่ดี และไม่ตี)

๑๒) โสทวิญญานธาตุ โสทวิญญาน ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการได้ยิน องค์ธรรม ได้แก่ โสทวิญญานจิต ๒ (การได้ยินสิ่งที่ดี และไม่ตี)

๑๓) ฆานวิญญานธาตุ ฆานวิญญาน ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้กลิ่น องค์ธรรม ได้แก่ ฆานวิญญานจิต ๒ (การได้กลิ่นที่ดี และไม่ตี)

๑๔) ชิวหาวิญญานธาตุ ชิวหาวิญญาน ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้รส องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาวิญญานจิต ๒ (การรู้รสที่ดี และไม่ตี)

๑๕) กายวิญญานธาตุ กายวิญญาน ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้สัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ กายวิญญานจิต ๒ (การสัมผัสที่ดี และไม่ตี)

๑๖) มโนธาตุ จิต ๓ ดวง ได้แก่ (ก) จิตที่พิจารณาอารมณ์ทางทวารทั้ง ๕ ทั้งฝ่ายดี และไม่ตี (ข) จิตที่รับอารมณ์ทั้ง ๕ ที่เป็นฝ่ายดี (ค) จิตที่รับอารมณ์ทั้ง ๕ ที่เป็นฝ่ายไม่ดี มโนธาตุ ทรงไว้ซึ่งการรู้ปัญญาธรรมสามัญธรรมตา องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาทวาราวชชนจิต ๑ สัมปฏิจฉันจิต ๒

๑๗) มโนวิญญานธาตุ จิต ๗๖ ดวง ชื่อว่ามโนวิญญานธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้อารมณ์เป็นพิเศษ องค์ธรรม ได้แก่ จิต ๗๖ ดวง ที่นอกเหนือจากมโนธาตุ ๓ และจิตที่รับอารมณ์ทางทวาร ทั้ง ๕ ซึ่งเป็นอารมณ์ฝ่ายดี ๕ อย่าง ฝ่ายไม่ดี ๕ อย่าง รวมเป็นจิตอีก ๑๐ ชนิด

๑๘) ฐัมมธาตุ สภาวะธรรม ๖๙ ชื่อว่าฐัมมธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวลักษณะของตน ๆ องค์ธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน^{๕๕}

ผู้วิจัยพบว่า ธาตุ ๑๘ นี้เป็นความเป็นไปทั้งหมดในสรรพสิ่งที่มีชีวิต จึงเป็นเพียงการประชุม พร้อมกันของธาตุทั้ง ๑๘ เรื่องอื่นๆ นอกเหนือจากนี้ไม่มี และการจะรู้ว่าธาตุนั้น ตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตน ได้อย่างชัดเจน ก็ต้องเห็นอย่างชัดเจน การที่จะเห็นได้อย่างชัดเจน ธรรมชาติใดที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตนนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า ธาตุ คือ สิ่งที่ทรงสภาพของตนไว้โดยไม่มีวิปริต หรือเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่น

^{๕๕} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๓ - ๑๘๔/๑๔๒ - ๑๔๕.

๓.๔.๔ อินทรีย์ ๒๒

อินทรีย์ แปลว่า เป็นผู้ปกครอง คือ สิ่งที่เป็นใหญ่ในการทำกิจของตน ทำให้ธรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องเป็นไปตามตนในกิจนั้น ๆ หรือสามารถทำให้สภาวธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับตนนั้น ต้องเป็นไปตามอำนาจของตน^{๕๖} ดังนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า อินทรีย์ มี ๒๒ อย่างประกอบด้วย

๑) จักขุนทรีย์	อินทรีย์ คือ ประสาทตา
๒) โสตินทรีย์	อินทรีย์ คือ ประสาทหู
๓) ฆานินทรีย์	อินทรีย์ คือ ประสาทจมูก
๔) ชิวหินทรีย์	อินทรีย์ คือ ประสาทลิ้น
๕) กายินทรีย์	อินทรีย์ คือ ประสาทกาย
๖) มนินทรีย์	อินทรีย์ คือ จิตทั้งหมด
๗) อิตถินทรีย์	อินทรีย์ คือ ภาวะความเป็นหญิง
๘) ปุริสินทรีย์	อินทรีย์ คือ ภาวะความเป็นชาย
๙) ชิวิตินทรีย์	อินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่ทำให้ชีวิตดำรงอยู่ได้
๑๐) สุขินทรีย์	อินทรีย์ คือ สุขเวทนา, (ความสุขทางกาย)
๑๑) ทุกขินทรีย์	อินทรีย์ คือ ทุกข์เวทนา (ความทุกข์ทางกาย)
๑๒) โสมนัสสินทรีย์	อินทรีย์ คือ โสมนัสเวทนา (การเสวยความสุขใจ)
๑๓) โทมนัสสินทรีย์	อินทรีย์ คือ โทมนัสเวทนา (การเสวยความทุกข์ใจ)
๑๔) อุเบกขินทรีย์	อินทรีย์ คือ อุเบกขาเวทนา (การเสวยอารมณ์เป็นกลาง)
๑๕) สัทธินทรีย์	อินทรีย์ คือ ศรัทธา (ความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ)
๑๖) วิริยินทรีย์	อินทรีย์ คือ วิริยะ (ความเพียร)
๑๗) สตินทรีย์	อินทรีย์ คือ สติ (ความการระลึกชอบ)
๑๘) สมาธินทรีย์	อินทรีย์ คือ สมาธิ (ความตั้งมั่นในอารมณ์เดียว)
๑๙) ปัญญินทรีย์	อินทรีย์ คือ ปัญญา (ความรู้ตามความเป็นจริง)
๒๐) อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์	อินทรีย์ คือ ปัญญาในโสดาปัตติมรรค (ความรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนไม่เคยรู้)
๒๑) อัณณินทรีย์	อินทรีย์ คือ ปัญญาในโสดาปัตติผล ถึงอรหัตมรรค (ความรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนเคยรู้)
๒๒) อัณญาตาวินทรีย์	อินทรีย์ คือ ปัญญาในอรหัตผล (รู้แจ้งอริยสัจ ๔ สิ้นสุดแล้ว) ^{๕๗}

ผู้วิจัยพบว่า อินทรีย์ ๒๒ ซึ่งเป็นวิปัสสนาภูมิ^{๕๖} มีลักษณะเหมือนประมวลรวม เรื่องของขันธ อายตนะธาตุ มาอยู่ในนี้ด้วยกัน แต่ก็มีองค์ประกอบหลายกลุ่มที่จัดเข้าเป็นหมวดกันได้ และมีลักษณะเป็นเรื่องพื้นฐานจนกระทั่งถึงขั้นอรหัตผล ซึ่งเป็นสิ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์

^{๕๖} พระสังฆมณฑลสังฆราช, ธรรมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓ และปริเฉทที่ ๗, หน้า ๑๑๔.

^{๕๗} วุคิน อินทสระ, สารสำคัญแห่งวิสุทธิมรรค, หน้า ๑๙๘.

ซึ่งกันและกัน และอินทรีที่จะนำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนานั้น ต้องจำกัดเอาอินทรี ๒๒ หรือ รูปนาม ที่เป็นปัจจุบัน คือ ที่ปรากฏขึ้นเฉพาะหน้าเท่านั้น ที่เป็นอดีต หรืออนาคต ใช้เป็นอารมณ์วิปัสสนาไม่ได้ เพราะสิ่งที่เป็นอดีต และอนาคตนั้นไม่ใช่วิสัยของวิปัสสนาปัญญา ไม่สามารถพิจารณาเห็นได้ อินทรีที่เป็นภูมิของวิปัสสนาต้องเป็นรูปนามที่เป็นโลกียภูมิ

๓.๔.๕ อริยสัจ ๔

อริยสัจ หมายถึง ความจริงอันประเสริฐที่พระอริยเจ้าทั้งหลายยอมแหงตลอดอริยสัจ ๔ เป็นทางแห่งความพ้นทุกข์ เป็นธรรมที่ทำให้เข้าถึงความเป็นพระอริยะ เป็นสัจจะของพระอริยะ และเป็นอริยสัจที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว อริยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ผู้วิจัยจึงมีประเด็นในการศึกษาดังต่อไปนี้

๑) ทุกขอริยสัจ

ในพระอภิธรรมปิฎก สุตตันตภาขณีย์ ปรากฏข้อความเกี่ยวกับ ทุกขอริยสัจ^{๔๘} ไว้ว่าชาติเป็นทุกข์ ชราเป็นทุกข์ มรณะเป็นทุกข์ โสภปริเทวทุกขโทมนัสอุปายาสเป็นทุกข์ การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทาน ชั้น ๕ เป็นทุกข์ดังมีรายละเอียดดังนี้

๑) ชาติทุกข์ ความเกิดเป็นทุกข์ เพราะมีการเกิดในภพใหม่นั้นเป็นลักษณะ มีการประสิทธิประสาททุกข์ให้เป็นกิจ มีการตั้งอยู่ในภพนั้นเป็นเครื่องปรากฏ

๒) ชราทุกข์ ความแก่ชราเป็นทุกข์ เพราะมีความเสื่อม หรือความห่อม คร่ำคร่า เป็นลักษณะ มีการนำเข้าไปหาความตายเป็นกิจ มีการสูญเสียความสวยงามเป็นเครื่องปรากฏ

๓) มรณทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ เพราะมีการจุติ หรือเคลื่อนไปเป็นลักษณะ มีการพลัดพราก หรือแตกสลายเป็นกิจ มีการปราศไปจากคติที่ตนได้อยู่เป็นเครื่องปรากฏ

๔) ความโสภเคราะห์เป็นทุกข์ เพราะมีการแผดเผาจิตใจให้เร่าร้อน ด้วยกิเลสเป็นลักษณะ มีการทำให้จิตใจกระสับกระส่ายเป็นกิจ มีการระห้อยระเหี่ยใจเป็นเครื่องปรากฏ

๕) การบ่นพร่ำรำพันเป็นทุกข์ เพราะมีการรำไรพร่ำบ่นเป็นลักษณะ มีการประกาศคุณ และโทษเป็นกิจ มีการกล่าววกไปวนมาเป็นเครื่องปรากฏ

๖) ความไม่สบายกายเป็นทุกข์ เพราะมีการไม่แข็งแรง หรือไม่สะดวกไม่แคล่วคล่อง เป็นลักษณะ มีการทำให้ใจไม่สบายไปด้วย หรือมีความวิตกกังวลเป็นกิจ มีความลำบากทางกาย เป็นเครื่องปรากฏ ทุกข์นี้ ได้แก่ ทุกขเวทนา อันมีชื่อเรียกว่า ทุกขทุกข์ ที่มีชื่อว่าทุกขทุกข์ เพราะเมื่อกล่าวโดยสภาพ ก็มีสภาพเป็นทุกข์ เมื่อกล่าวโดยชื่อ ก็มีชื่อเป็นทุกข์

๗) ความเสียใจเป็นทุกข์ เพราะมีการเสียใจ น้อยใจ กลุ้มใจ เป็นลักษณะ มีการซอกซำใจเป็นกิจ มีการไม่รื่นเริงใจ หรือมีการเศร้าใจเป็นเครื่องปรากฏ

๘) ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ เพราะมีความคับแค้นใจเป็นลักษณะ มีการอัดอั้นตันใจเป็นกิจ มีการเดือดดาลเป็นเครื่องปรากฏ

^{๔๘} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๐/๑๖๓.

๙) การได้พบกับสิ่งที่ไม่ชอบใจเป็นทุกข์ เพราะมีการประสบกับอารมณ์ที่ไม่ต้องการ เป็นลักษณะ มีการทำให้ขุ่นใจเป็นกิจ มีการทำให้ไม่เป็นสุขเป็นเครื่องปรากฏ

๑๐) การสูญเสียสิ่งที่รักเป็นทุกข์ เพราะมีการพลัดพรากจากสิ่งที่รักเป็นลักษณะ มีการยังความโศกให้เกิดขึ้นเป็นกิจ มีการสูญเสียจากวัตถุอันเป็นที่รักเป็นเครื่องปรากฏ

๑๑) ความไม่สมปรารถนาเป็นทุกข์ เพราะมีการอยากได้วัตถุที่ไม่ควรได้เป็นลักษณะ มีการพยายามแสวงหาวัตถุอันเป็นกิจ มีการไม่สมประสงค์เป็นเครื่องปรากฏ

๑๒) อุปาทาน ชั้น ๕ เป็นทุกข์ เพราะอุปาทานชั้น ๕ เป็นเหตุให้ทุกข์ทั้ง ๑๑ ประการ นั้น อาศัยเกิด ถ้าไม่มีชั้น ๕ ทุกข์ไม่เกิด เมื่ออุปาทานชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ นี้เป็นทุกข์ ดังนั้นผู้ที่ยินดีในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ชื่อว่ายินดีในทุกข์ ดังคำที่ว่า ผู้ใดชอบทุกข์ ผู้นั้นไม่พ้นทุกข์ ผู้ใดไม่ชอบทุกข์ ผู้นั้นจึงจะพ้นทุกข์^{๕๙}

ผู้วิจัยพบว่า ทุกขอริยสังข์ คือธรรมชาติที่เป็นทุกข์ เป็นความรู้จริงของพระอริยบุคคลทั้งหลาย ที่ถูกบีบคั้น ถูกเบียดเบียนอยู่เสมอ มีความเสื่อมไป มีความเร่าร้อนอยู่เสมอจากโมหะเป็นเหตุ มีความปรวนแปรเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ไม่คงสภาพเดิม บังคับบัญชาไม่ได้ และถูกเหตุปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้น เมื่อหมดเหตุปัจจัยปรุงแต่งก็จะดับลง

๒) ทุกขสมุทยอริยสังข์

ในพระอภิธรรมปิฎก สุตตันตภาขณีย์ ปรากฏข้อความเกี่ยวกับ ทุกข สมุทยอริยสังข์ ว่า ทุกขสมุทยอริยสังข์ ได้แก่ ตัณหา^{๖๐} เป็นเหตุเกิดในภพใหม่ สหจรตด้วยความกำหนดยินดี เป็นเหตุเพลิดเพลินในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา^{๖๑} ดังมีรายละเอียดดังนี้

๑) กามตัณหา ได้แก่ ความยินดี ชอบใจ พอใจ และความปรารถนาในอารมณ์ ทั้ง ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส การสัมผัสถูกต้อง และความนึกคิด ความปรารถนา

๒) ภวตัณหา ได้แก่ ความชอบใจตั้งใจในกามภพ คือ การได้เกิดเป็นมนุษย์ และเทวดา พึงพอใจในรูปภพ คือ การได้เกิดเป็นรูปพรหม พึงพอใจในอรูปภพ คือ การได้เกิดเป็นอรูปพรหม พึงพอใจในฉานสมบัติ คือ การได้รูปฉาน อรูปฉาน และความพึงพอใจในกามคุณอารมณ์ที่ประกอบด้วย สัสสตทัญญู โดยยึดถือว่าไม่สูญหายไปไหน เป็นอย่างใดก็เป็นอยู่อย่างนั้น

๓) วิภวตัณหา ได้แก่ ความตั้งใจชอบใจในอจนะทัญญู คือ ตั้งใจว่าสัตว์ทั้งหลาย ตายไปแล้วก็สูญ กรรม และผลของกรรมก็สูญตามไปด้วยเหมือนกัน^{๖๒}

จากการศึกษา ทุกขสมุทยอริยสังข์ ผู้วิจัยพบว่า เป็นธรรมชาติที่เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดทุกข์เหตุปัจจัย คือ ตัณหาที่เป็นอนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องในจิต เป็นเหตุให้เกิดภพใหม่ ด้วยความยินดี เพลิดเพลินในอารมณ์ มีกามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา โดยยึดถือตัวตนเป็นที่ตั้ง จึงทำให้ชีวิตถูกบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ไม่อิสระ เป็นเหตุให้ทุกข์ปรากฏขึ้น และกักขังมิให้พ้นไปจากทุกข์

^{๕๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๑/๖๖., ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๓/๓๘., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๑ - ๒๐๒/๑๖๓ - ๑๖๖.

^{๖๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๓/๑๖๗ - ๑๖๘.

^{๖๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๔/๑๖๘ - ๑๗๑.

๓) ทุกขนิโรธอริยสัง

พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค ปราภุขุข้อความเกี่ยวกับ ทุกขนิโรธอริยสังว่า ทุกขนิโรธอริยสัง ความจริงอันประเสริฐ คือ ความดับทุกข์ ได้แก่ ภาวะที่ตัดขาดสิ้นไป ความปล่อยวาง ความไม่ติดข้อง ความหลุดพ้น สงบ ปลอดโปร่งเป็นอิสระ คือ พระนิพพาน นิโรธสัง คือ ความดับของทุกข์ซึ่งเป็นรูป - นาม^{๖๒}

ทีฆนิกาย มหาวรรค นิโรธสังจนิตเทศ ปราภุขุข้อความเกี่ยวกับ ทุกขนิโรธอริยสังว่า ทุกขนิโรธอริยสัง คือ ความสำรอก และความดับกิเลสตัณหาอันไม่เหลือ ด้วยวิราคะ ความปล่อยวาง ความสละคืน ความพ้น ความไม่ติดอยู่ ฤกษ์ทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธอริยสัง^{๖๓}

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก สังขยวิภังคินิเทศ สัมโมทวิโนทนีอรรถกถา ปราภุขุข้อความเกี่ยวกับทุกขนิโรธอริยสังว่า สังขยที่สาม เพราะศัพท์ว่า นิ ย่อมแสดงความไม่มี และศัพท์ว่า โรธ ย่อมแสดงถึงผู้ท่องเที่ยว เพราะฉะนั้น ในสังขยที่สาม (นิโรธ) นี้ จึง ได้แก่ ความไม่มีความท่องเที่ยวไปแห่งทุกข์ กล่าวคือ การท่องเที่ยวไปในสังสาร เพราะว่างจากคติทั้งปวง อีกอย่างหนึ่ง เมื่อพระโยคาวจรบรรลุสังขยที่สามนั้นแล้ว ความไม่มีการท่องเที่ยวไปแห่งทุกข์กล่าวคือ การท่องเที่ยวไปในภพ พระพุทธเจ้าตรัสว่า โรธ (ทุกขนิโรธ) เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อการท่องเที่ยวไปนั้น อีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า ทุกขนิโรธ เพราะเป็นปัจจัยแก่ความไม่เกิด คือ ความดับสนิทแห่งทุกข์^{๖๔}

ผู้วิจัยพบว่า ทุกขนิโรธอริยสัง คือ ความดับสนิทแห่งกองทุกข์ เป็นความดับสิ้นแห่งกิเลสและตัณหา อันเป็นต้นเหตุให้เกิดทุกข์ การดับไม่เหลือนี้ เมื่อเหตุดับผลก็ดับ เมื่อสิ้นทุกข์ เมื่อดับตัณหาอันเป็นต้นเหตุได้ การปล่อยวาง การสละคืน การพ้น การยึดไม่ติด การไม่ท่องเที่ยวไปแห่งทุกข์ อันเป็นปัจจัยแก่การไม่เกิด การที่ตัดขาดไปไม่เหลือ คือ สภาวะแห่งพระนิพพาน อันเป็นอยู่ด้วยปัญญา ซึ่งบริสุทธิ์ อิสระ สงบ ปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบาน สว่างจากกิเลส และทุกข์ ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง ไม่มีรูป - นาม ชั้น ๕ นั้นเอง

๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง

พระอภิธรรมปิฎก สุตตันตภาขณีย์ ปราภุขุข้อความเกี่ยวกับมรรคสัง ว่ามรรคสังเป็นมัชฌิมาปฏิปทาที่เป็นทางสายกลาง อันเป็นข้อปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงความตรัสรู้อริยสัง ๔ เป็นธรรมที่ดับกิเลส และดับทุกข์ได้ ด้วยมรรคเป็นทางอันประเสริฐมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ^{๖๕}

ในสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสกั ปราภุขุข้อความเกี่ยวกับทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง ว่า “ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง (อริยสัง คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับ) คือ

^{๖๒} ที.ม. (ไทย) ๑๔/๔๐๑ - ๔๐๒/๓๓๒ - ๓๓๕.

^{๖๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๑/๓๓๒ - ๓๓๕., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๔/๑๒๓ - ๑๒๕.

^{๖๔} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๓๘/๒/๑/-/๒๙๕.

^{๖๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๑ - ๑๗๓.

อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ ๑) สัมมาทิฏฐิ ๒) สัมมาสังกัปปะ ๓) สัมมาวาจา ๔) สัมมากัมมันตะ ๕) สัมมาอาชีวะ ๖) สัมมาวายามะ ๗) สัมมาสติ ๘) สัมมาสมาธิ”^{๖๖} อัญญัติกรรมมรรค คือ มรรค อริยสัง ได้แก่ มรรคมีองค์ ๘ ดังมีรายละเอียดดังนี้

๑) สัมมาทิฏฐิ หมายถึง ปัญญาเห็นแจ้งอริยสัง ๔ เห็นไตรลักษณ์ เห็นปฏิจสมุปบาท ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในมรรคจิต ๔ ประหารมิจฉาทิฏฐิ คือ อวิชชา (โมหะ) ตามกำลังแห่งมรรคนั้น ๆ

๒) สัมมาสังกัปปะ หมายถึง ความนึกคิดในทางสละปลอดจากกาม ความนึกคิดปลอดจากพยาบาท และ ความนึกคิดปลอดจากการเบียดเบียน ได้แก่ วิตกเจตสิกที่ในมรรคจิต ๔ ประหาร กามวิตก พยาบาทวิตก และวิหิงสชาติก ตามกำลังแห่งมรรค มีแต่การยกจิตขึ้นสู่อารมณฺ์พระนิพพาน คือ มีวิตกในนิพพาน โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณฺ์

๓) สัมมาวาจา หมายถึง พูดคำสัตย์ พูดไม่ส่อเสียด พูดคำอ่อนหวาน พูดสิ่งมีสาระ ได้แก่ สัมมาวาจาวิริตีเจตสิกที่ในมรรคจิต ๔ ประหารมิจฉวาจา คือ วจีทุจริต ๔ ตามกำลังแห่งมรรค โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณฺ์

๔) สัมมากัมมันตะ หมายถึง ไม่เบียดเบียนชีวิตสัตว์ทั้งหลาย ไม่ลักทรัพย์ ไม่ประพฤติผิดในกาม ได้แก่ สัมมากัมมันตวิริตีเจตสิกที่ในมรรคจิต ๔ ประหาร มิจฉากัมมันตะ คือ กายทุจริต ๓ ตามกำลังแห่งมรรค โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณฺ์

๕) สัมมาอาชีวะ หมายถึง เว้นมิจฉาชีพ ประกอบสัมมาอาชีพ ได้แก่ สัมมาอาชีวิวิริตีเจตสิก ในมรรคจิต ๔ ประหาร มิจฉาอาชีวะ คือ มีความเป็นอยู่ที่ทุจริต ๗ โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณฺ์

๖) สัมมาวายามะ หมายถึง เพียรระวังความชั่วไม่ให้เกิดขึ้น เพียรกำจัดความชั่วที่เกิดขึ้น ได้แก่ วิริยเจตสิกที่ในมรรคจิต ๔ ประหารมิจฉายายามะ คือ ความเพียรที่ผิดที่เป็นทุจริต มีแต่เพียรถึงพระนิพพาน โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณฺ์

๗) สัมมาสติ หมายถึง พิจารณาเห็นกายในกาย เวทนาในเวทนา จิตในจิต และธรรมในธรรม ได้แก่ สติเจตสิกที่ในมรรคจิต ๔ ประหารมิจฉาสติ คือ ความปราศจากสติสัมปชัญญะ คงมีแต่สติที่ระลึกอยู่แต่พระนิพพาน โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณฺ์

๘) สัมมาสมาธิ หมายถึง ฌาน ๔ ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิกที่ในมรรคจิต ๔ ประหารมิจฉาสมาธิ คือ การขาดความตั้งใจมั่นโดยชอบ คงมีแต่ความตั้งใจมั่นแน่วแน่ในพระนิพพาน โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณฺ์

ผู้วิจัยพบว่า ทุกชนิดโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง หรือมรรคสัง คือ อุบายดำเนินไปสู่ความดับทุกข์ ที่เป็นเครื่องนำไปสู่พระนิพพาน โดยมุ่งตรงต่อพระนิพพาน พระอริยเจ้ามีพระพุทเจ้า เป็นต้น ย่อมแห่งตลอดสังขรณ์นี้ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นธรรมที่ทำให้แจ้งแห่งตลอดในธรรมที่เป็นเหตุ เป็นข้อปฏิบัติ และปฏิบัติที่ทำให้ผู้ปฏิบัติตามได้เข้าถึงความดับทุกข์ และเข้าถึงพระนิพพานได้ด้วยความจริง ซึ่งองค์มรรค ๘

๓.๔.๖. ปฏิจสมุปบาท ๑๒

^{๖๖} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๗๕/๔๒๑ - ๔๒๒.

ปฏิจสุมุปาบท คือ การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายโดยอาศัยกัน การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกัน ๆ จึงเกิดมีขึ้น หรือการที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันมา ปฏิจสุมุปาบท เป็นหลักธรรมอีกหมวดหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปแบบของกฎธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา ไม่เกี่ยวกับหลักของพระศาสนาทั้งหลาย^{๖๗}

พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค ปราภุข้อมความเกี่ยวกับปฏิจสุมุปาบทว่า ปฏิจสุมุปาบท คือ การดับแห่งกองทุกข์ เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการอย่างนี้^{๖๘}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) อธิบายเกี่ยวกับ ปฏิจสุมุปาบท ไว้ว่า มีองค์ หรือ ๑๒ หัวข้อ (การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลาย เพราะอาศัยกัน, ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นพร้อม, การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกัน ๆ จึงเกิดมีขึ้น (กระบวนการเกิด เรียกว่า สมุทยวาร และถือว่าเป็นการ แสดงตามลำดับเรียกว่า อนุโลมปฏิจสุมุปาบทเทียบในอริยสัจข้อที่ ๒ คือทุกขสมุทย โดยความเป็นเหตุเป็นผลดังนี้

๑/๒) อวิชชาปัจจัย สงขาร	เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
๓) สงขารปัจจัย วิญญาณ	เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
๔) วิญญาณปัจจัย นามรูป	เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
๕) นามรูปปัจจัย สฬายตน	เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
๖) สฬายตนปัจจัย ผัสสะ	เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
๗) ผัสสะปัจจัย เวทนา	เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
๘) เวทนาปัจจัย ตัณหา	เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
๙) ตัณหาปัจจัย อุปาทาน	เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
๑๐) อุปาทานปัจจัย ภโว	เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
๑๑) ภพปัจจัย ชาติ	เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
๑๒) ชาติปัจจัย ชรามรณะ	เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี

โสภปริเทวะทุกขโทมนสอุปายาส สมภวนติ ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ จึงมีพร้อม

^{๖๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรมฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม์ ในเครือ บริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม, จำกัด, ๒๕๕๘), หน้า ๑๕๒.

^{๖๘} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑ - ๒/๑ - ๘.

“เอวเมตสส เกวลสส ทุกขกขณธสส สมุทโย โหติ” ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมีได้ด้วยประการฉะนี้^{๖๘}

แสดงตามลำดับ จากต้นไปหาปลายอย่างนี้ เรียกว่า อนุโลมเทศนา ถ้าแสดงย้อนกลับ จากปลายมาหาต้น ว่า ชรามรณะเป็นต้น มีเพราะชาติเป็นปัจจัย ชาติมีเพราะภพเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขาร มีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เรียกว่า ปฏิโลมเทศนา^{๖๙}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) อธิบายเกี่ยวกับ ปฏิจจสมุปบาท ไว้ว่า มีองค์ หรือ ๑๒ หัวข้อ การแสดงในทางตรงข้ามกับข้างต้นนี้ เป็น นิโรธวาร คือ ฝ่ายนิโรธ ใช้ข้ออธิบายอริยสัจ ข้อที่ ๓ (นิโรธสัจ) เรียกว่า ปฏิโลมปฏิจจสมุปบาท แสดงให้เห็นความดับไปแห่งทุกข์ด้วยอาศัย ความดับไปแห่งปัจจัยทั้งหลายสืบทอดกันไป ตัวบทของปฏิจจสมุปบาทแบบปฏิโลมนี้พึงเทียบจาก แบบอนุโลมนั่นเอง ดังนี้

๑/๒) อวิชชา เตว อเสสวिरาคินโรธา สังขารนิโรธ	เพราะอวิชชาสำรอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ
๓) สังขารนิโรธา วิญญานนิโรธ	เพราะสังขารดับ วิญญานจึงดับ
๔) วิญญานนิโรธา นามรูปนิโรธ	เพราะวิญญานดับ นามรูป จึงดับ
๕) นามรูปนิโรธา สฬายตนนิโรธ	เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ
๖) สฬายตนนิโรธา ผสสนิโรธ	เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ
๗) ผสสนิโรธา เวทนานิโรธ	เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
๘) เวทนานิโรธา ตณฺหานิโรธ	เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ
๙) ตณฺหานิโรธา อูปาทานนิโรธ	เพราะตัณหาดับ อูปาทานจึงดับ
๑๐) อูปาทานนิโรธา ภาวนิโรธ	เพราะอูปาทานดับ ภพจึงดับ
๑๑) ภาวนิโรธา ชาตินิโรธ	เพราะภพดับ ชาติจึงดับ
๑๒) ชาตินิโรธา ชรามรณํ	เพราะชาติดับ ชรามรณะ (จึงดับ)

โสภปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสา นิรุชฌนติ ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจ ก็ดับ

“เอวเมตสส เกวลสส ทุกขกขณธสส นิโรโธ โหติ” ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้^{๗๐}

นี่เป็นอนุโลมเทศนาของปฏิโลมปฏิจจสมุปบาท ส่วนปฏิโลมเทศนา ก็พึงแสดงย้อนว่า ชรามรณะ เป็นต้น ดับ เพราะชาติดับ ชาติดับเพราะภพดับ ฯลฯ สังขารดับเพราะอวิชชาดับ อย่างเดียวกับในอนุโลมปฏิจจสมุปบาท^{๗๑}

^{๖๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๑๕๕.

^{๖๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๕๒.

^{๗๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๑๕๕.

จากการศึกษา ปฏิจจสมุปปาท ผู้วิจัยพบว่า เป็นสภาวะธรรมของชีวิตตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ชีวิตทุกชีวิตประกอบด้วยขันธ ๕ มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ หรือนาม - รูป ที่เป็นทุกข์ เป็นสภาวะธรรมอย่างหนึ่งที่มีการเวียนว่ายตายเกิด เมื่อเข้าใจในปฏิจจสมุปปาทนี้แล้ว จะเข้าใจเรื่อง นรก สวรรค์ บุญ บาป ชาตินี้ชาติหน้า และนิพพานว่ามีอยู่จริง การศึกษาเรื่อง ปฏิจจสมุปปาทจะทำให้เข้าใจสภาวะธรรมชาติ จนทำให้เกิดสัมมาทิฐิ ที่เป็นคุณธรรมในการดำเนินชีวิตอันนำไปสู่ความหมดทุกข์ คือ ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดอีก เป็นการดับภพดับชาติที่ปรากฏ คือ พระนิพพานอันความดับแห่งกองทุกข์ตามหลัก ปฏิจจสมุปปาท ๑๒ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เกิดเป็นเหตุ และผล มีได้ด้วยประการอย่างนี้

๓.๕ วิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน

วิธีปฏิบัติเป็นจุดมุ่งหมายในพระศาสนา การจะไปสู่จุดมุ่งหมายไม่ได้ทำได้ด้วยการศึกษาหรือคิดในสิ่งที่ต้องการเท่านั้น การจะไปถึงจุดมุ่งหมายต้องมีการศึกษามีความเชื่อมีความพยายามมีความตั้งใจและมีวิธีการนำไปปฏิบัติตามวิธีการนั้นโดยบุคคลที่นำวิธีการไปปฏิบัติมีความเหมาะสม สามารถนำวิธีการที่มีไปปฏิบัติได้อย่างมีประสิทธิภาพ การบรรลุนิพพานมีวิธีการปฏิบัติไปสู่จุดมุ่งหมายสรุปเป็นวิธีได้ดังนี้

๓.๕.๑ วิธีปฏิบัติตามแนวมหาสติปัฏฐานสูตร

มีจุดประสงค์เพื่อให้มีจิตใจ เป็นอิสระไม่ถูกกิเลสควบคุมครอบงำ เห็นความเกิดขึ้น ความเสื่อมไป และรู้สึกต่อสิ่งทั้งหลายตามภาวะความจริงของสิ่ง โดยไม่เอาความรู้สึกสมมติ และยึดมั่นต่าง ๆ ว่าเป็นตัวเรา เป็นเขา ซึ่งเป็นท่าทีที่เป็นอิสระ ไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์ต่าง ๆ ที่เข้ามากระทบ เพราะเห็นสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริงด้วยปัญญา จัดเป็นหลักสัมมาสติ ดังมีเนื้อความสำคัญ ดังนี้

๑) พิจารณาเห็นกายในกายภายในตนอยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกตนอยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายในตน และภายนอกตนอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๒) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในตนอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายนอกตนอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในตนและภายนอกตนอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๓) พิจารณาเห็นจิตในจิตภายในตนอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกตนอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายในตน และภายนอกตนอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในตนอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกตนอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในตน และภายนอกตนอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ

^{๗๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๕ - ๒๕๖.

พึงกำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้^{๗๓} และหลักสติปัฏฐาน ๔ ที่พระพุทธเจ้า ตรัสไว้โดยวิธีการปฏิบัติ ในมหาสติปัฏฐานสูตร^{๗๔} มีเนื้อความโดยสรุป ดังนี้

๑) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ฐานอันเป็นที่ตั้งแห่งสติตามระลึกรู้อย่าง เป็นกัมมัญฐานที่เหมาะสมแก่บุคคลผู้ มักพอใจติดใจในสิ่งที่เป็นรูปธรรมทั้งหลาย พระพุทธเจ้าจึงทรงสอนให้บุคคลอาศัย สติสัมปชัญญะ และความเพียรระลึกรู้ที่กายแยกกายออกเป็นส่วนตัวต่าง ๆ ตามหลักของกายคตาสติ^{๗๕} และการกำหนดรู้กองรูปว่าเป็นเพียงกองรูป ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เรา ของเรา บุรุษ หรือ สตรี และมีสภาพไม่เที่ยง โดยจำแนกออกเป็น ๖ หมวดใหญ่ และ ๑๔ หมวดย่อย ดังนี้

๑) หมวดอานาปานปัพพะ จัดเป็นอานาปานสติ คือ ไปในที่สงัด นั่งขัดสมาธิ ตั้งสติ กำหนดลมหายใจเข้าออก โดยอาการต่าง ๆ

๒) หมวดอิริยาบถปัพพะ การกำหนดรู้อิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน เป็นการกำหนดอิริยาบถ ยืน เดิน นั่ง นอน หรือร่างกายอยู่ในอาการอย่างไร ก็รู้ชัดในอาการที่เป็นอยู่นั้น

๓) หมวดสัมปชัญญะปัพพะ คือ สร้างสัมปชัญญะ คือ ความรู้ตัว ในการทำทุกอย่าง และความเคลื่อนไหวทุกอย่าง เช่น การก้าวเดิน การเหลียวมอง การเหยียดมือ นุ่งห่มผ้า กิน ดื่ม เคี้ยว ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ การตื่น การหลับ การพูด การนั่ง เป็นต้น

๔) หมวดปฏิกลมนสิการปัพพะ คือ พิจารณาร่างกายของตน ตั้งแต่ศีรษะจรดปลายเท้า ซึ่งมีส่วนประกอบที่ไม่สะอาดต่าง ๆ มากมายรวม ๆ อยู่ด้วยกัน

๕) หมวดธาตุมนสิการปัพพะ คือ พิจารณาร่างกายของตน โดยให้เห็นแยกประเภทเป็นธาตุ ๔ แต่ละอย่าง ๆ จัดอยู่ในหมวดธาตุมนสิการปัพพะ

๖) หมวดนวสีวธิกาปัพพะ คือ มองเห็นศพในที่อยู่ในสภาพต่าง ๆ กัน โดยระยะเวลา ๙ ระยะ ตั้งแต่ตายใหม่ ๆ ไปจนถึงกระดูกผุแล้วในแต่ละกรณีนั้น ให้ย้อนกลับมานึกถึงร่างกายของตนว่าจะต้องเป็นเช่นนั้นเหมือนกัน^{๗๖}

๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การตามรู้ทันเวทนา เมื่อเกิดความรู้สึกเป็นสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี เฉย ๆ ก็ดี ทั้งที่เป็นชนิดสามิส และนิรามิส ก็รู้ชัดตามที่เป็นอยู่ในขณะนั้น ๆ เป็นการกำหนดรู้เวทนาว่าเป็นเพียงเวทนา ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เรา ของเรา บุรุษหรือสตรี และมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม โดยจำแนกเป็นความรู้สึกสุข ทุกข์ และวางเฉย (ไม่สุขไม่ทุกข์)^{๗๗}

๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การตามรู้ดูทันจิต ของตนในขณะนั้น ๆ เป็นอย่างไร เช่น มีราคะ ไม่มีราคะ มีโทสะ ไม่มีโทสะ มีโมหะ ไม่มีโมหะ ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ หลุดพ้น ยังไม่หลุด

^{๗๓} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕๕/๓๐๖.

^{๗๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒ - ๓๗๓/๓๐๑ - ๓๗๒., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๕ - ๑๐๖/๑๐๑ - ๕๕๔.

^{๗๕} คุรายละเอียดยใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๕๓ - ๑๕๔/๑๕๖ - ๒๐๗.

^{๗๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์. ๒๕๕๕), หน้า ๒๒ - ๒๓.

^{๗๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓.

พัน ก็รู้ชัดตามที่เป็นอยู่ในขณะนั้น ๆ เป็นการกำหนดรู้จิตว่าเป็นเพียงจิต ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เรา
ของเรา บุรุษ หรือ สตรี และมีสภาพ โดยจำแนกจิตที่ประกอบด้วย โลภะ โทสะ โมหะ^{๗๘}

๔) ฌมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การตามดูรู้ทันธรรม และการกำหนดรู้สภาวะธรรมว่า
เป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เรา ของเรา บุรุษหรือสตรี และมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์
ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม โดยจำแนก เป็นสภาวะเห็น ได้ยิน เป็นต้น แบ่งออกเป็น ๕ หมวด คือ

๑) นิเวรณ คือ รู้ชัดในขณะนั้น ๆ ว่า นิเวรณ ๕ แต่ละอย่าง ๆ มีอยู่ในใจตนหรือไม่ ที่ยังไม่
ไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้ว ละเสียได้อย่างไร ที่ละได้แล้ว ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไปอย่างไร รู้
ชัดตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้น ๆ

๒) ชันธ คือ กำหนดรู้ว่า ชันธ ๕ แต่ละอย่าง คืออะไร เกิดขึ้นและดับไปได้อย่างไร

๓) อายตนะ คือ รู้ชัดในอายตนะภายในภายนอก แต่ละอย่าง ๆ รู้ชัดในสัญญาโยชน์ที่
เกิดขึ้น เพราะอาศัยอายตนะนั้น ๆ รู้ชัดว่าสัญญาโยชน์ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้ว ละ
เสียได้อย่างไร ที่ละได้แล้ว ไม่เกิดขึ้นได้อีกต่อไปอย่างไร

๔) โพชฌงค์ คือ รู้ชัดในขณะนั้น ๆ ว่า โพชฌงค์ ๗ แต่ละอย่าง ๆ มีอยู่ในใจตนหรือไม่
ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้วเจริญเต็มบริบูรณ์ได้อย่างไร

๕) อริยสัจ คือ รู้ชัดอริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์, นี้ทุกขสมุทัย, นี้ทุกขนิโรธ
นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา แต่ละอย่าง ๆ ตามความเป็นจริง ว่าคืออะไร เป็นอย่างไร^{๗๙}

ผู้วิจัยพบว่า สติปัฏฐาน ๔ เป็นการปฏิบัติวิปัสสนา โดยพิจารณาทางกาย เวทนา จิต
และธรรม ด้วยการเจริญสติ สมาธิ และปัญญา คือไตรสิกขาอันเป็นทางมัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติ
ทางสายกลางที่จะรัดไปสู่จุดเป้าหมายสูงสุด คือ การบรรลุดุจธรรม และเมื่อผู้ปฏิบัติตามทางสายกลาง
นี้เช่นนี้ แล้วตั้งสติระลึกถึงสภาวะธรรม (รูปนาม) ปัจจุบันที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ จะเห็นทุกสิ่งตาม
ความเป็นจริง เกิดญาณปัญญาที่รู้แจ้งพระนิพพาน

๓.๕.๒ วิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรควิชาและวิมุตติ

วิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรควิชาและวิมุตติในพุทธศาสนา^{๘๐} ควรมีศีลเป็นเบื้องต้น
มีสมาธิเป็นท่ามกลาง มีปัญญาเป็นที่สุด มีธรรม คือ ชันธ ๕ เป็นต้นเป็นภูมิ คือ เป็นที่เกิดวิปัสสนา
ปัญญา โดยมีวิสุทธิ ๒ คือ สลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิ เป็นบาทฐานในการเจริญปัญญา มีวิสุทธิ ๕ คือ
ทวิวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และญาณ

^{๗๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔.

^{๗๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒ - ๔๐๓/๓๑๖ - ๓๓๘.

^{๘๐} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมจารย (ประเสริฐ มนต์เสวี). วิปัสสนากาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ใน
พระไตรปิฎก. (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์. ๒๕๕๗), หน้า ๓๕๘ - ๓๗๖.

ทศสนวิสุทธิ เป็นปัญญาผู้แจ้งธรรม พระพุทธเจ้าได้ตรัสอธิบายหลักธรรม ที่เป็นอาหาร เพื่อให้เข้าถึงจุดมุ่งหมาย คือ การพัฒนาปัญญาเพื่อความรู้อัจฉและความหลุดพ้นจะต้องดำเนินไปตามหลักอาหาร ๙ ทำให้วิชา และวิมุตติบริบูรณ์ ไว้ว่า

“อะไรเล่าเป็นอาหารของวิชา และวิมุตติ” ควรตอบว่า ‘โพชฌงค์ ๗’ แม้โพชฌงค์ ๗ เราก็ก้าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหาร อะไรเล่าเป็นอาหารของโพชฌงค์ ๗ ควรตอบว่า ‘สติปัฏฐาน ๔’ แม้ ‘สติปัฏฐาน ๔’ เราก็ก้าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหาร อะไรเล่าเป็นอาหารของสติปัฏฐาน ๔ ควรตอบว่า ‘สุจริต ๓’ แม้ ‘สุจริต ๓’ เราก็ก้าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหาร อะไรเล่าเป็นอาหารของสุจริต ๓ ควรตอบว่า ‘ความสำรวมอินทรีย์’ แม้ ‘ความสำรวมอินทรีย์’ เราก็ก้าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหาร อะไรเล่าเป็นอาหารของความสำรวมอินทรีย์ ควรตอบว่า ‘สติสัมปชัญญะ’ แม้ ‘สติสัมปชัญญะ’ เราก็ก้าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหารอะไรเล่าเป็นอาหารของสติสัมปชัญญะ ควรตอบว่าการมนสิการโดยแยบคาย แม้ ‘การมนสิการโดยแยบคาย’ เราก็ก้าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหารอะไรเล่าเป็นอาหารของการมนสิการโดยแยบคาย ควรตอบว่า ‘ศรัทธา’ แม้ ‘ศรัทธา’ เราก็ก้าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหาร อะไรเล่าเป็นอาหารของศรัทธา ควรตอบว่า ‘การฟังสัทธรรม’ แม้ ‘การฟังสัทธรรม’ เราก็ก้าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหารอะไรเล่าเป็นอาหารของการฟังสัทธรรม ควรตอบว่า ‘การคบสัทบุรุษ’^{๘๑} ดังมีแนวทางการปฏิบัติดังต่อไปนี้

เสวนาสัทบุรุษ → สดับพระสัทธรรม → ศรัทธา → โยนิโสมนสิการ →
 สติสัมปชัญญะ → อินทรีย์สังวร → สุจริต ๓ → สติปัฏฐาน ๔ →
 โพชฌงค์ ๗ → วิชาและวิมุตติ^{๘๒}

ผู้วิจัยพบว่า การคบสัทบุรุษที่บริบูรณ์ย่อมทำให้การฟังสัทธรรมบริบูรณ์ การฟังสัทธรรมที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ศรัทธาบริบูรณ์ ศรัทธาที่บริบูรณ์ย่อมทำให้การมนสิการโดยแยบคายบริบูรณ์ การมนสิการโดยแยบคายที่บริบูรณ์ย่อมทำให้สติสัมปชัญญะบริบูรณ์ สติสัมปชัญญะที่บริบูรณ์ย่อมทำให้ความสำรวมอินทรีย์บริบูรณ์ ความสำรวมอินทรีย์ที่บริบูรณ์ย่อมทำให้สุจริต ๓ บริบูรณ์สุจริต ๓ ที่บริบูรณ์ย่อมทำให้สติปัฏฐาน ๔ บริบูรณ์ สติปัฏฐาน ๔ ที่บริบูรณ์ย่อมทำให้โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์ โพชฌงค์ ๗ ที่บริบูรณ์ย่อมทำให้วิชา และวิมุตติบริบูรณ์อันเป็นกระบวนการที่สืบเนื่องอันแนวทางการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาที่สมบูรณ์

สรุปความว่า ผู้ที่เจริญสติปัฏฐาน ๔ เท่านั้นจึงจะทำให้องค์ธรรมพร้อมทั้งความรู้แจ้งและหลุดพ้นได้บริบูรณ์ดังพระพจน์ตรัสว่า “สติปัฏฐาน ๔ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้โพชฌงค์ ๗

^{๘๑} อก.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๖.

^{๘๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๕๗๘.

บริบูรณ์ โปษณงค์ ๗ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้วิชาและวิมุติบริบูรณ์ ซึ่งเป็นแนวทางหนึ่งที่น่าไปสู่วิธี
ที่ปฏิบัติที่สูงสุดนั้นคือการบรรลุธรรม

๓.๖ สรุป

จากการศึกษาในบทนี้ผู้วิจัย พบว่า วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การปฏิบัติเพื่อให้รู้แจ้งใน
อริยสัจ หรือเห็นแจ้ง รู้แจ้ง รู้แจ้งในรูป - นาม โดยความเป็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
จากการที่เกิดขึ้นทางการกระทบในทวารทั้ง ๖ ในอีกความหมายหนึ่ง วิปัสสนามาจากคำสองคำ คือ
วิ แปลว่า แจ่มชัด กับ ปัสสนา แปลว่า การเห็น วิปัสสนาจึง หมายถึง ปัญญาที่เห็นแจ้งชัดในรูป -
นาม ส่วนการปฏิบัติวิปัสสนา ๔ กล่าวโดยสรุปมี ๒ แนวทาง คือ สมถยานิก คือ ผู้บำเพ็ญ
สมณะก่อนแล้ว จึงเจริญวิปัสสนาที่หลัง เป็นการเพ่งอารมณ์ไว้เป็นที่เครื่องยึดเหนี่ยวให้เกิด
ความสงบ และวิปัสสนายานิก คือ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยยังไม่ได้ฌานสมาบัติ
คือผู้ที่เริ่มปฏิบัติวิปัสสนาฝ่ายเดียว เมื่อเจริญวิปัสสนาโดยใช้ปัญญาพิจารณาตามความเป็นจริง
มีรูปนามเป็นอารมณ์ ที่เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ๖ ส่วนการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมของพระวังคีสเถระ
ท่านได้ปฏิบัติแบบ สมถยานิก โดยที่พระพุทธเจ้า ตรัสสั่งสอนให้บริกรรมซึ่งมนต์ คือ อาการ ๓๒
หรือกายคตาสติท่านพิจารณาจนเห็นความเสื่อมไป ความสิ้นไป และยกจิตขึ้นสู่การเจริญวิปัสสนา
สามารถพัฒนาสภาวะจิต เข้าสู่สภาวะญาณในวิปัสสนา และจะได้กล่าวการสั่งสมบารมีและการ
บรรลุของพระวังคีสเถระที่ปรากฏในบทต่อไป

บทที่ ๔

ประวัติการสั่งสมบารมีและการบรรลุธรรมของพระวังคีสเถระ

พระวังคีสเถระมีวิธีการปฏิบัติ คือ อาการ ๓๒ ขณะท่านบวชใหม่ ๆ เกิดความกำหนัดยินดีชอบฝึกฝนในรูปงามของหญิงสาวล้วนแต่งตัวงดงาม พระพุทธเจ้าตรัสบอก ให้เจริญในองค์ธรรมนั้น ท่านเป็นผู้มีปัญญามากเมื่อสาธยายเริ่มรู้ความสิ้นไป ความเสื่อมไป และยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนา จนบรรลุเป็นพระอรหันต์ เมื่อท่านบรรลุธรรมแล้วสามารถกล่าวคำประพันธ์ สรรเสริญคุณพระพุทธเจ้า และพระมหาสาวก จึงได้รับยกย่องเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้มี “ปฏิภาณ” ในบทนี้ผู้วิจัยจึงกำหนดประเด็นการศึกษาดังนี้

- ๔.๑ ประวัติการสั่งสมบารมีของพระวังคีสเถระ
- ๔.๒ วิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมของพระวังคีสเถระ
- ๔.๓ การบรรลุธรรมของพระวังคีสเถระ
- ๔.๔ วิเคราะห์หลักปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมของพระวังคีสเถระ
- ๔.๕ การได้รับยกย่องในตำแหน่งเอตทัคคะ
- ๔.๖ สรุป

๔.๑ ประวัติการสั่งสมบารมีของพระวังคีสเถระ

การสั่งสมบารมีของพระวังคีสเถระเป็นการบำเพ็ญในระดอบสี่ติมหาสาวกบารมีต้องบำเพ็ญเพียรถึง ๑๐๐,๐๐๐ กัป ท่านได้เล่าประวัติในอดีตชาติ และการสั่งสมบารมีหลังจากที่ท่านได้บรรลุอรหันต์แล้ว มีปรากฏหลักฐานในขุททกนิกาย อปทาน วังคีสเถราปทาน และอรรถกถาอังคุตตรนิกาย เอกนิบาต ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

๔.๑.๑ สมัยพระพุทธเจ้าปฐมุตตระ

อดีตชาติพระวังคีสเถระมีบารมีที่ได้สั่งสมมายาวนาน เป็นอุปนิสัยแห่งพระนิพพาน มีพุทธบัญญัติตั้งสาวกผู้ฉลาด ยกให้เป็นผู้ประเสริฐล้ำเลิศในด้าน ปฏิภาณ ท่านจึงน้อมนีกหมายได้ตำแหน่งนั้นบ้าง พระพุทธเจ้าปฐมุตตระทรงรับรองต้องสมประสงค์ เป็นปฐมเริ่มสั่งสมบารมีของท่าน

พระวังคีสเถระมีเรื่องในการสั่งสมบารมี ดังนี้ ครั้งสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปฐมุตตระท่านถือปฏิสนธิในครอบครัว ตระกูลผู้มั่งคั่งในกรุงหงสวดี ท่านได้มีโอกาสเข้าเฝ้า ได้ฟังธรรมเทศนาแล้ว เกิดปีติ อันประเสริฐยิ่ง ยินดีในคุณของพระสาวกที่พระพุทธเจ้าทรงแต่งตั้งให้เป็นผู้เลิศกว่าภิกษุ ที่มีปฏิภาณ (ไหวพริบใน การกล่าวโต้ตอบโต้ฉับพลันทันที และแยบคาย) จึงนิมนต์พระพุทธเจ้า พร้อมด้วยหมู่สงฆ์ให้เสวยภัตตาหาร (อาหาร) ตลอด ๗ วัน^๑ และในวันสุดท้ายนั้น ได้

^๑ ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๐๗/๓๐๔.

ถวายผ้าครอง แล้วหมอบกราบลงที่พระบาททั้งสองของพระองค์ จากนั้นจึง ลุกขึ้น ยืนประนมมือ ในที่อันควร ด้วยความศรัทธาเบิกบานใจ แล้วกล่าวสรรเสริญคุณของ พระองค์อย่างมากมาย ประารณาจะเป็นภิกษุผู้เลิศด้วยปฏิภาณอย่างนั้นบ้าง

พระพุทธองค์ทรงพยากรณ์ว่า “ต่อจากนี้ไปอีกแสนกัป เธอจักเป็นมหาสาวกผู้มีปฏิภาณ ในศาสนาของพระโคตม” ท่านยินดียิ่งนัก มีจิตประกอบด้วยเมตตา และได้กระทำกุศล ตลอดชีพหลังจากละกายจากมนุษย์จึงได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์^๒

จากการศึกษาผู้วิจัยพบว่า การที่พระวังคีสเถระจะได้เป็นพระอสีติมหาสาวกต้องสั่งสม บารมี ถึง ๑๐๐,๐๐๐ กัป และการสั่งสมบารมีเริ่มตั้งแต่คิดปรารณา ทำตามทีปรารณา เปล่ง วาจาแสดงความปรารณา เพราะช่วงเวลานับจากพระพุทธเจ้าปฐมุตตระมาจนถึงพระพุทธเจ้าองค์ ปัจจุบันได้ ๑๐๐,๐๐๐ กัปพอดีอันเป็นช่วงที่พระอสีติมหาสาวกบำเพ็ญบารมีได้แก่กล้าเต็มที สามารถบรรลุอรหัตผลได้ หลังจากได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันจึงเป็นหน้าที่ของท่านที่ จะต้องทำบุญสนับสนุนความปรารณานั้นอย่างต่อเนื่องจนกว่าจะได้บรรลุอรหัตผลสำเร็จเป็นพระ มหาสาวก และได้รับตำแหน่งเอตทัคคะ ทั้งนี้ก็เป็นไปตามความปรารณานั้นเอง

๔.๑.๒ สมัยพระพุทธเจ้าสมณเจ้าโคตม

การสั่งสมบารมีในชาติปัจจุบันของพระวังคีสเถระ และเรื่องราวการในการดำรงชีวิต มีหลักฐานปรากฏในขุททกนิกาย อปทาน วังคีสเถราปทาน ดังนั้นผู้วิจัยจึงเรียบเรียงประวัติ โดยสังเขปดังต่อไปนี้

ในสมัยพระพุทธเจ้าโคตมซึ่งเป็นพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน ท่านเกิดในครอบครัว พราหมณ์กรุงสรวตี ญาติทั้งหลายขนานนามว่า “วังคีสะ” (ผู้เป็นใหญ่ในถ้อยคำ)^๓ เพียงแค่อายุ ๗ ขวบ ก็เป็นผู้รู้พระเวท ทุกคัมภีร์แล้วกล้าในวาทศาสตร์ (วิชาว่าด้วยศิลปะการใช้ถ้อยคำประทับใจ) มีเสียงไพเราะ มีถ้อยคำวิจิตร สามารถย่ำยีวาตะของผู้อื่นได้^๔ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงมีวมาในวาทะเป็นเลิศ ท่องเที่ยวไปในที่ต่างๆ ได้ตอบวาทะกับใครๆจนเป็นที่เลื่อมใสของมหาชนเป็นอันมาก

ครั้นผ่านกาลไปจนถึงวัยเรียน ท่านสามารถเรียนจบไตรเพท^๕ เป็นที่โปรดปรานของ อาจารย์อย่างมาก เชี่ยวชาญมนต์ชื่อว่า “ฉวสีสมนต์” มนต์ที่รู้ศรัทธาของคนตายแล้ว หรือสแกน กรรม เพียงแค่เอาเล็บเคาะกะโหลกแล้วก็รู้ว่า “คนนี้บังเกิดในภพนั้นภพนี้” พวกพราหมณ์ทราบวามนต์ศาสตร์นี้เป็นทางสำหรับเลี้ยงชีพ จึงให้วังคีสะนั่งในรถแล้วพาไปยังหมู่บ้าน และตำบลในเมือง ต่าง ๆ ตั้งฐานอยู่ที่ประตูเมือง เพราะทราบวามหาชนมาประชุมกัน แล้วจึงพากันประกาศว่า

^๒ ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๑๕ - ๑๑๙/๓๐๕ - ๓๐๖., อจ.เอกก.อ. (ไทย) ๓๒/๑/๑/-/๔๑๔.

^๓ ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๓๐๖.

^๔ ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๒๐ - ๑๒๑/๓๐๖.

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธิม ในเครือบริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๑๑๙.

“ใครเห็นวังคีสะจะได้ทรัพย์ได้ยศ และได้ไปสวรรค์” ประชาชนเป็นจำนวนมากฟังคำพูดของพราหมณ์เหล่านั้น แล้วให้ค่าขึ้นชั้นครูเพื่อต้องการจะดูว่าญาติมิตรของตนไปเกิดภพภูมิไหน ชาวนี่ได้ตั้งไปถึงพระราชอาและอำมาตย์ จึงพากันไปยังสำนักของพราหมณ์เหล่านั้น

เหล่าพราหมณ์ประกาศความสามารถของวังคีสะว่า มีญาณวิเศษของอาจารย์ พวกเราเป็นอย่างไร ท่านทั้งหลายไม่รู้หรือ ทว่าทั้งชมพูทวีปชื่อว่าบัณฑิตอื่นที่จะเหมือนกับอาจารย์ของเราเรานั้นไม่มี ใครต้องการทราบให้นำศีรษะของคนตายไปแล้วไม่เกิน ๓ ปี อาจารย์ของเราจะเอาเล็บเคาะจะรู้ทันทีว่าคนนี่ไปเกิดเป็นอะไรที่ไหนพวกพราหมณ์พาวังคีสะเที่ยวไปตามที่ต้องการที่สุดก็กลับถึงบ้านเกิดในกรุงสาวัตถี ขณะนั้นคงไม่มีใครโด่งดังเท่ากับพระพุทธโคดม วังคีสะอยู่ในที่ไม่ไกลวัดพระเชตุวันมหาวิหาร และท่านคิดว่า

“คนทั้งหลายพูดกันว่า ‘พระโคตมเป็นบัณฑิต’ แต่ที่เราไม่ควรจะเที่ยวไปตามคำของพราหมณ์เหล่านี้ อย่างเดียวทุกเวลา เราควรไปศึกษาในสำนักของบัณฑิตบ้าง”

วังคีสะพูดกับพราหมณ์ทั้งหลายว่า “ท่านทั้งหลายจงไปเถิด กระทบจะไม่ไปเข้าเฝ้าพระสมณโคตม” พราหมณ์เหล่านั้นรู้ว่าวังคีสะไม่สนใจคำคัดค้านของตนเพราะเป็นผู้มีปัญญามาก ใฝ่ใจในการศึกษา จึงกังวลว่าเขาจะไปหาพระสมณโคตม จึงเตือนว่า “วังคีสะ ท่านอย่าสนใจพระสมณโคตมเลย เพราะทุกคนที่เห็นพระสมณโคตมแล้วย่อมจะกลับใจ เพราะพระสมณโคตมมีมายากล”^๖

จากการศึกษาผู้วิจัยพบว่า การเกิดชาติสุดท้าย ท่านเกิดที่กรุงสาวัตถี ในสกุลปริพาชก นักบวชพวกหนึ่งในชมพูทวีป ขอสัจจรูปที่ต่างๆ เพื่อแสดงพรรณณะปรัชญา ทางศาสนาของตน จึงชื่อว่า วังคีสะ และท่านได้ศึกษาจนจบไตรเพท แล้วยังศึกษา ฉวสีสมนต์ (มนต์ที่ทำให้รู้ว่าคนตายไปเกิดในที่ใดด้วยการเคาะกะโหลกศีรษะ) ท่านมีความชำนาญในมนต์นี้มาก อาศัยมนต์นี้เลี้ยงพราหมณ์พวกของท่านจึงพาท่านเที่ยวไปแสดงความสามารถตามสถานที่ต่าง ๆ ปรากฏว่าได้รับความสนใจเป็นอย่างมากใครก็ตามที่ต้องการทราบวาญาติของตนที่ตายไปแล้วเกิดในที่ใด นรกสวรรค์ หรือโลกมนุษย์ เมื่อมาหาก็คจะได้รับคำตอบทั้งหมด วิธีหาคำตอบก็คือ ท่านจะให้นำกะโหลกคนที่ตายมาวางไว้แล้วเอานิ้วเคาะไม่นาน ก็จะได้คำตอบผ่านทางกะโหลกนั้น เกี่ยวกับสถานที่เกิดใหม่ของผู้ตายด้วยวิธีอย่างนี้ท่านก็ได้รับสิ่งของ อาทิ อาหาร ของใช้เป็นเครื่องตอบแทน

๔.๑.๓ มูลเหตุแห่งการบรรพชาอุปสมบท

วังคีสะเข้าเฝ้าพระศาสดา กระทำปฏิสันถารด้วยคำอันไพเราะ แล้วนั่ง ณ ที่สมควร พระพุทธเจ้าตรัสถามถึงความสามารถ ว่า

“วังคีสะ เธอรู้ศิลปวิทยาอย่างใดอย่างหนึ่งหรือ”

วังคีสะ กราบทูลว่า “ข้าแต่พระสมณโคตมผู้เจริญ ข้าพระองค์รู้จักมนต์เคาะกะโหลกศีรษะคนตาย พระพุทธเจ้าตรัสถามต่อไปว่า “มนต์นั้นเธอจักทำอย่างไรวังคีสะ”

^๖ ผ.ศ. พิเศษ สมบูรณ์ ตาสนธิ, พระอรหันตสาวก บรรลุธรรมได้อย่างไร, (นนทบุรี: ริงค์ บีคอนด์ บั๊คส์, ๒๕๕๕), หน้า ๒๓๙.

“วังคีสะ กราบพูลว่า “ข้าพระองค์ร้าย “ฉวีสมนต์” แล้วใช้เล็บเคาะกะโหลกศีรษะของ
คนตายไปแล้วตั้ง ๓ ปี ยังสามารถรู้ถึงสถานที่ของเขาได้ พระเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงรับสั่งให้นำกะโหลกศีรษะมา ๓ กะโหลก ซึ่งมีกะโหลกของผู้ที่
ตายไปแล้ว แต่มีความแตกต่างกันด้วยกรรมที่ตนกระทำไว้แล้ว ประกอบด้วย

(๑) กะโหลกศีรษะของผู้ไปเกิดในนรก (๒) กะโหลกศีรษะของผู้ไปเกิดในสวรรค์
(๓) กะโหลกศีรษะของพระชีนาสพ^๗ วังคีสะบอกถูกเฉพาะกะโหลกศีรษะที่ ๑ - ๒ เท่านั้นแต่ไม่รู้ที่
เกิดของกะโหลกศีรษะที่ ๓ ได้แต่ยืนนิ่งเฉย พระศาสดาตรัสว่า... เธอไม่รู้ แต่ตลาคตรู้ด้วยกำลัง
มนต์ ลำดับนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า วังคีสะ ในเรื่องนี้มีวิสัยของเธอ นี่เป็นวิสัยของเรา
นี่คือ ศีรษะของพระชีนาสพ แล้วจึงตรัสพระคาถานี้ว่า

คติ มิคานํ ปวนํ อากาโส ปกฺขินิ คติ

วิภโว คติ ธมฺมานํ นิพพานํ อรหโต คตฺติติ.^๘

แปลว่า ป่าใหญ่เป็นคติของเนื้อทั้งหลาย อากาศเป็นคติของนกทั้งหลาย ความเจริญ
เป็นคติของธรรมทั้งหลาย นิพพานเป็นคติของพระอรหันต์^๙

เมื่อ วังคีสะ ได้ทราบเช่นนั้นจึงได้ทูลขอเรียนมนต์นั้น พระองค์จึงตรัสว่าคนที่ไม่บวชเรา
ให้เรียนไม่ได้ วังคีสะจึงคิดว่า ถ้าเราเรียนมนต์นี้ได้แล้ว เราจักเป็นใหญ่ในชมพูทวีปทั้งสิ้น ครั้นแล้ว
จึงได้ส่งพวกพราหมณ์ที่เหลือเหล่านั้นไปพร้อมกับสั่งว่า พวกท่านจงกลับไปรอเราอยู่ที่นั่นแหละสัก
สองสามวัน เราจักบวชในสำนักของพระบรมศาสดา

ในขณะนั้นพระนิโครธกัปปเถระ อยู่ในสำนักของพระพุทธานุเจ้า พระพุทธานุเจ้าทรงรับสั่ง
ให้พระนิโครธกัปปเถระเป็นพระอุปัชฌาย์ ท่านจึงได้จัดแจงให้วังคีสะ บรรพชาตามพุทธานุเจ้า
ครั้นวังคีสะได้อุปสมบทแล้ว มีนามว่า พระวังคีสะเถระ

ในคัมภีร์อัสติมหาสวาก ได้กล่าวถึงการบรรพชาอุปสมบทของพระวังคีสะเถระ เรียกว่า
ติสรณคณุปสัมปทา คือ ไตรสรณคณฺ หรือการถือพระรัตนตรัยว่าเป็นสรณะ มีพระพุทธานุเจ้า พระ
ธรรม พระสงฆ์ เป็นที่พึ่งอันสูงสุด เพราะเป็นวิธีที่พระพุทธานุเจ้าทรงมีพุทธานุญาติให้พระสาวก
เป็นพระอุปัชฌาย์บวชให้กุลบุตรผู้ประสงค์จะบวช ด้วยเหตุที่ท่านเคาะกะโหลกศีรษะของพระ
ชีนาสพแล้วไม่ทราบที่เกิดในที่ไหนได้แต่ยืนนิ่งเฉย ด้วยเหตุนี้วังคีสะจึงได้ทูลขอเรียนมนต์^{๑๐}

^๗ ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๓๑/๓๐๗ - ๓๐๘.

^๘ วิ.ป. (บาลี) ๘/๓๓๙/๓๑๕.

^๙ วิ.ป. (ไทย) ๘/๓๓๙/๕๑๘., ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๔๗/๑/๖/ - /๓๑๓.

^{๑๐} ดร.บรรจบ บรรณรุจิ, อัสติมหาสวาก, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๑๘, ๓๓๒.

จากการศึกษา วิธีบรรพชาอุปสมบทของวงศ์สะ ผู้วิจัยพบว่า เพราะท่านเกิดแรงงูใจอยากเป็นพราหมณ์เช่นนั้นบ้างหลังจากฟังพระคาถาจบ จึงทูลขอให้พระพุทธเจ้าสอนวิชาให้โดยคิดว่าเมื่อเรียนวิชาจากพระพุทธเจ้าได้แล้ว ก็จะทำให้รู้ที่เกิดของพระอรหันต์อันจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการเลี้ยงชีพ พระพุทธเจ้าทรงรับที่จะสอนให้ แต่วางเงื่อนไขให้ท่าน คือ บวชก่อนจะยอมสอนเมื่อวงศ์สะตกลงจึงบวชให้

๔.๒ วิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุตระมของพระวงศ์เถระ

พระวงศ์เถระ มีวิธีการปฏิบัติตามแบบสมถยานิก คือผู้มีสมณะเป็นยาน โดยมีวิธีปฏิบัติเป็นแบบ สมถปุพพังคณยวิปัสสนา^{๑๑} การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณะนำหน้า โดยที่พระพุทธเจ้า ตรัสสั่งสอนให้ท่องบ่นปริกรรมซึ่งมนต์ คือ อากาการ ๓๒ ให้เห็นว่าเป็นของไม่สวยไม่งามเห็นความเสื่อมไป ความสิ้นไป จากเหตุที่ท่านถูกราคะแผดเผา และพระอานนที่ได้นำว่า “จิตของท่านเราร้อน เพราะความสำคัญผิด ท่านจงละนิมิตว่างามซึ่งประกอบด้วยราคะเสีย จงอบรมจิตให้มีสมาธิ ให้ตั้งมั่นดี ด้วยการพิจารณาว่าไม่งาม จงอบรมกายคตาสติให้เห็นว่าไม่เที่ยง”^{๑๒} ทั้งอนุโลมปฏิโลม เจริญวิปัสสนาตามลำดับ และท่านได้ประกาศทางไปสู่พระนิพพาน คือละกามคุณ ๕^{๑๓} ดังมีรายละเอียดโดยสังเขป ดังต่อไปนี้

๔.๒.๑ กายคตาสติกัมมัฏฐาน

การสาธยายอาการ ๓๒ เป็นอารมณ์สมถกัมมัฏฐานชนิดหนึ่ง ที่ใกล้เคียงวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นอารมณ์ หรือกระบวนการหนึ่งที่พระวงศ์เถระนำมาพิจารณา (สมาธิ วิตก วิจาร) เป็นฐานของวิปัสสนาแล้วบรรลุอุปริยมรรคตั้งนั้นผู้วิจัยจึงกำหนดประเด็นการศึกษาดังนี้

กายคตาสติ (ทวัตติงสาการ) สติที่เป็นไปในกายพิจารณาร่างกายว่าเป็นสิ่งปฏิกุศล เป็นส่วนของร่างกายมนุษย์แบ่งออกเป็นส่วนๆ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าโกฏฐาส ๓๒ ประการ โดยแบ่งเป็นปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) เป็นอาการ ๒๐ และอาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) เป็นอาการ ๑๒ ดังนี้

ปฐวีธาตุ ๒๐ ส่วน ประกอบด้วย

(๑) เกสา - ผม, (๒) โลมา - ขน, (๓). นขา - เล็บ, (๔) ทันตา - ฟัน, (๕) ตะโจ - หนัง (เรียกว่า ตจปัญจกัมมัฏฐาน)

(๖) มังสั - เนื้อ, (๗) นหารู - เอ็น , (๘) อัฏฐิ - กระดูก, (๙) อัฏฐิมิถุชัง - เยื่อในกระดูก, (๑๐) วักกั - ม้าม, (๑๑) หะทะยั - หัวใจ, (๑๒) ยะกะนัง - ตับ, (๑๓) กิโละมะกั - ฟังผืด, (๑๔) ปิหะกั - ไต, (๑๕) ปัพผาสัง - ปอด, (๑๖) อันตัง - ไส้ใหญ่, (๑๗) อันตะคุดัง - ใสน้อย, (๑๘) อุทะริยั - อาหารใหม่, (๑๙) กะรีสัง - อาหารเก่า (อุจจาระ) (๒๐) มัตถะลุดัง - มันสมอง

^{๑๑} ชุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒/๓๐๗., ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

^{๑๒} ชุ.เถร (ไทย) ๒๖/๑๒๓๒ - ๑๒๓๕./๕๔๐.

^{๑๓} ชุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๒๒๕/๕๓๙.

ตั้งจะได้อธิบายความหมาย และหลักการพิจารณา ปฐวีธาตุมิ ๒๐ ประการเป็น
ธรรมชาติแข็ง ในความเป็นของไม่สวຍไม่งาม ดังนี้

๑) เกสา - ผมทั้งหลายเกิดอยู่ที่หนังหุ้มกะโหลกศีรษะในด้านข้างทั้ง ๒ แห่ง ศีรษะ
กำหนดด้วยกหนูทั้ง ๒ ข้างหน้ากำหนดด้วยหน้าผากเป็นที่สุด และข้างหลังกำหนดด้วยท้ายทอยนับ
ได้ตั้งแสนพืงกำหนดความเป็นปฏิกุลของเกสา (ผมทั้งหลาย) โดยส่วน ๕ คือ โดยสี สัณฐาน ทิศ
โอกาสปริจเฉท และเป็นธรรมชาติแข็ง

๒) โลมา - ขนทั้งหลายตั้งอยู่ที่หนังหุ้มศีรษะ โดยมากเว้นที่เป็นที่ตั้งแห่งอวัยวะมีผมเป็น
ต้น และฝ่ามือฝ่าเท้าทั้ง ๒ เสีย ท่านกำหนดขุมขนไว้ถึง ๙ หมื่น ๙ พันขุมตั้งอยู่ในหนังหุ้มศีรษะ

๓) นขา - เล็บทั้งหลายตั้งอยู่บนหลังแห่งปลายนิ้วทั้งหลายนับได้ ๒๐

๔) ทันทา - ฟันทั้งหลายตั้งอยู่ที่กระดูกคางทั้ง ๒ โดยมากนับได้ ๓๒ ซี่

๕) ตะโจ - หนังหุ้มศีรษะทั้งสิ้น ตั้งอยู่ที่ใต้ผิวหนังบนพืงผัดขึ้นนอก

๖) มังสัง - เนื้อนับได้ ๙๐๐ ชิ้น ตั้งฉาบกระดูก ๓๐๐ กว่าท่อน

๗) นะหารู - เอ็น ๙๐๐ ผูกพันกระดูกทั้งหลายตั้งอยู่ทั่วสกลศีรษะ

๘) อัฏฐิ - กระดูก ๓๐๐ กว่าท่อน ตั้งอยู่ทั้งเบื้องล่าง เบื้องบนทั่วสกลศีรษะ

๙) อัฏฐิมิณูชัง - เยื่อในกระดูก ตั้งอยู่ภายในกระดูกเหล่านั้น ๆ

๑๐) วิกัง - ม้าม ได้แก่ ก้อนเนื้อ ๒ ก้อนอยู่ล้อมเนื้อหัวใจมีขั้วอันเดียวกัน แดกออก
จากหลุมคอถ้าไปหน่อยหนึ่งแล้วแยกออกเป็น ๒ รังรัดไว้ด้วยเอ็นหยาบ ๆ

๑๑) หะทะยัง - หัวใจ ได้แก่ ก้อนเนื้อหทัย ตั้งอยู่ท่ามกลางถิ่นทั้ง ๒ ข้าง ในภายใน
ศีรษะเต็มไปด้วยโลหิตประมาณกึ่งพายมือ เป็นที่อาศัยแห่งจิต มีหลุมภายในมีประมาณเท่าที่ตั้งแห่ง
เมลิตบุรนาค

๑๒) ยะกะนัง - ตับ ได้แก่ แผ่นเนื้อเป็นคู่ อาศัยตั้งอยู่ข้างขวาภายในร่างกายระหว่าง
ถิ่นทั้ง ๒ ข้าง

๑๓) กิโละมะกัง - พังผืด ได้แก่ เนื้อหุ้ม ๒ อย่าง คือ

๑๓.๑ เนื้อพังผืดที่ปิดหุ้มหัวใจ และตับ

๑๓.๒ เนื้อพังผืดที่ไม่ปิดหุ้มเนื้อใต้ผิวหนัง ตั้งอยู่ทั่วศีรษะ

๑๔) ปิหะกัง - ไต ได้แก่ เนื้อมีสัณฐานดูลึนลูกโคดำ ตั้งอยู่ข้างซ้ายหัวใจอาศัยข้างบน
เยื่อหุ้มท้อง

๑๕) ปโปผาสัง - ปอด ได้แก่ ก้อนเนื้อที่เรียกว่าปอด โดยประภทนับได้ ๓๒ ก้อน ห้อย
ปิดเนื้อบนหัวใจ และตับ ตั้งอยู่รวานมทั้ง ๒ ข้างในภายในศีรษะ

๑๖) อันตัง - ใสใหญ่ ได้แก่ เกลียวไส้ที่เป็นขนดขดอยู่ในที่ทั้งหลาย คือเบื้องบนใต้หลุม
คอลงมาเบื้องล่างถึงกรีสมรรค (ทวารหนัก) ตั้งอยู่ภายในศีรษะมีหลุมคอเป็นต้น และมีกรีสมรรค
เป็นที่สุดเกี่ยวพันถึงกัน ของชายยาว ๓๒ ศอก ของหญิงยาว ๒๘ ศอก รวม ๒๑ ขนดด้วยกัน

๑๗) อันตะคุณัง - ใส่น้อย ได้แก่ ลำใส่น้อยพันปลายปากขนดรวมกันที่ขนดลำใสใหญ่
ตั้งอยู่ระหว่างขนดลำใสใหญ่ ๒ ขนด

๑๘) อุทธรียัง - อาหารใหม่ ได้แก่ อาหารที่ถูกบดจนเป็นจุดด้วยสาก คือ ฟัน หมุนไปรอบ ๆ ด้วยมือ คือ ลิ่น เกลือกที่กลั้วด้วยน้ำลาย ในขณะที่นั้นก็ปราศจากสมบัติแห่งสี กลิ่น และรส เป็นต้น เช่นกับข้าวย้อมด้วยของข้างทุก และรากสุนัขตกไป คลุกเคล้ากับดีเสมหะ และลมเดือดด้วยกำลังความร้อนของไฟในท้อง เคลื่อนกล่นด้วยกิมิชาติ (พยาธิ) ตระกูลใหญ่ น้อย ปล่อยฟองฟอดขึ้น เบื้องบนจนถึงความเป็นขี้ขยะมีกลิ่นเหม็นน่าเกลียดยึ่งนักร้องอยู่ที่พื้นลำไส้ใหญ่บนนาสิกกล่าวคือที่ท้อง อันเป็นที่อาศัยของอาหารใหม่ต่าง ๆ ที่กลืนดื่มเคี้ยวกิน และลึ้มเข้าไป

๑๙) กะรีสัง - อาหารเก่า ได้แก่ อัจจระ ตั้งอยู่ในที่สุดแห่งลำไส้ใหญ่ สูงประมาณ ๘ องคุลีในระหว่างแห่งนาสิก และที่สุดแห่งกระดูกสันหลังในภายใต้ คือ ที่อยู่ของอาหารที่ย่อยแล้ว

๒๐) มัตถะลุงคัง - มันทสมอง ได้แก่ กองแห่งเยื่อรวมกันแล้วมีจำนวน ๔ ก้อนตั้งอยู่ที่รอยเย็บ ๔ แห่งภายในกะโหลกศีรษะให้พิจารณาแบบเดียวกันตั้งแต่ ๑ - ๒๐ ดังนี้ เป็นต้น

อาโปธาตุ ๑๒ ส่วน ประกอบด้วย

(๒๑) ปิตตัง - น้ำดี, (๒๒) เสมหัง - เสมหะ, (๒๓) ปุพฺโพ - น้ำเหลือง, (๒๔) โลหิตัง - น้ำเลือด, (๒๕) เสโท - เหงื่อ, (๒๖) เมโท - มันทัน, (๒๗) อัสสุ - น้ำตา, (๒๘) วสา - มันทเลว, (๒๙) เขโ - น้ำลาย, (๓๐) สิงฆาณิกา - น้ำมูก, (๓๑) ลสิกา - น้ำไขข้อ, (๓๒) มุตตัง - มูตร (ปัสสาวะ)

ดังจะได้อธิบายความหมาย และหลักการพิจารณา อาโปธาตุ ๑๒ ประการเป็นธรรมชาติของเหลว ในความเป็นของไม่สวยไม่งาม ดังนี้

๒๑) ปิตตัง - น้ำดี ได้แก่ ดี ๒ อย่าง คือ

๒๑.๑ ที่อาศัยดับในระหว่างเนื้อหทัย และปอดตั้งอยู่ กล่าว คือ น้ำดีที่อยู่ประจำในถุงน้ำดีมีสีฐาน เช่นกับรังบัวชมพูใหญ่

๒๑.๒ ที่มีได้อยู่ประจำเว้นที่ของนม, ขน, เล็บ, และฟันที่ไม่มีเนื้อ และหนังที่ด้านและแห่งซิมซาบอยู่ทั่วสรีระส่วนที่เหลือ

๒๒) เสมหัง - เสมอ ได้แก่ เสมหะประมาณเต็มพายมือหนึ่งตั้งอยู่ที่พื้นท้อง

๒๓) ปุพฺโพ - หนอง ได้แก่ ความแปรไปแห่งโลหิตเสียเกิดที่อวัยวะที่ถูกเสียนหนามและเปลวไฟเป็นต้นกระทบแล้วหรือที่อวัยวะที่มีฝี และต่อมพุพอง เป็นต้น เกิดขึ้นแล้วด้วยการกำเรบแห่งธาตุภายในสรีระร่างกาย

๒๔) โลหิตัง - โลหิต ได้แก่ เลือด ๒ อย่าง คือ

๒๔.๑ เลือดที่สั่งสมอยู่มีประมาณเพียงเต็มพายมือหนึ่งชุ่มอยู่ที่ไต เนื้อหัวใจ ดับและปอด ไหลออกทีละน้อย ๆ เบื้องบนเนื้อหัวใจ ไต และปอด เต็มส่วนล่างของดับ

๒๔.๒ และเลือดที่วิ่งแผ่ไปทั่วสรีระที่มีใจครองทั้งปวงโดยทำนองแห่งเปลวไฟที่พุ่งไป เว้นเสียแต่ที่ของนม ขน เล็บ และฟันที่ไม่มีเนื้อ และหนังที่ด้านและแห่ง

๒๕) เสโท - เหงื่อ ได้แก่ อาโปธาตุที่ไหลออกจากช่องขุมนม และขนทั้งปวงในสรีระที่ร้อน เพราะความร้อนจากไฟและความร้อนจากดวงอาทิตย์ และความมิการแห่งฤดู เป็นต้น

๒๖) เมโท - มันข้น ได้แก่ ยางเหนียวชั้นของคนอ้วนอาศัยตั้งอยู่ระหว่างหนัง และเนื้อ
ของคนผอมอาศัยตั้งอยู่ที่อวัยวะทั้งหลายมีเนื้อแข็ง เป็นต้น

๒๗) อัสสุ - น้ำตา ได้แก่ อาโปธาตุที่ตั้งอยู่เต็มเบ้าตาและที่ไหลออกจากตา เพราะเกิด
จากดีใจ เสียใจ อาหารที่เป็นวิสกาค คือ ที่แผ่ร้อน และอุตุ (อุณภูมิ)

๒๘) วสา - มันเหลว ได้แก่ มันเหลวใสตั้งอยู่ที่ฝ่ามือ ที่หลังมือ ฝ่าเท้า หลังเท้า ตั้งจุมก
หน้าผาก และจะงอยปาก โดยมากเกิดแต่อุสมาคโซ คือ ไออ่นจากความร้อนของไฟ ความร้อนของ
ดวงอาทิตย์ และผิตถุ

๒๙) เขโผ - น้ำลาย ได้แก่ อาโปธาตุที่ระคนกันเป็นฟอง ตั้งอยู่ที่ลิ้นข้างกระพุ้งแก้มทั้ง
๒ ข้าง เพราะโดยมากเกิดแก่ผู้เห็น หรือนึกถึง หรือหิวบวงอาหารเช่นนั้นไว้ในปากบ้าง เกิดแก่ผู้
เหน็ดเหนื่อยบ้าง หรือเกิดความรังเกียจในสิ่งใดสิ่งหนึ่งบ้าง

๓๐) สิงฆาณิกา - น้ำมูก ได้แก่ ของเน่าไม่สะอาดสิ้นเป็นมันเกิดแก่ผู้มีธาตุกำเริบเกิด
ด้วยอาหารวิสกาค และผิตถุ หรือแก่คนร้องไห้อยู่ไหลออกจากเยื่อในสมองภายในศีรษะ ไหล
ออกมาทางช่องเพดานไปเต็มอยู่ในโพรงจุมกเกราะครึ่งข้างอยู่ก็มี ไหลออกอยู่ก็มี

๓๑) ลสิกา - ไขข้อ ได้แก่ น้ำมันที่ทำให้สำเร็จกิจการหยอดน้ำมันที่ข้อต่อแห่งกระดูก
ตั้งอยู่ระหว่างข้อต่อแห่งกระดูก ๑๘๐ ข้อต่อ

๓๒) มุตตัง - น้ำมูล ได้แก่ อาโปธาตุตั้งอยู่ภายในกระเพาะปัสสาวะ ด้วยอำนาจอาหาร
และอุตุ (อุณภูมิ)^{๑๔}

จะเห็นได้ว่ากระบวนการที่พระวังคีศเถระนำมาพิจารณาอาการ ๓๒ จนเข้าสู่การบรรลุ
ธรรม เป็นการปฏิบัติแบบมีสมณะเป็นยาน โดยการเจริญสมาธิ จนมีสภาวะที่จิตตั้งอยู่ มีจิตจดจ่อกับ
อารมณ์อย่างแนบแน่น ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ หรือปักจิตในอารมณ์ที่กำหนด เป็นเอกัคคตาจิต พร้อม
ทั้งพิจารณา ไตร่ตรองพิจารณาอารมณ์ในกายว่าเป็นสิ่งปฏิกุศลจนเห็นความเปลี่ยนแปลง เสื่อมสลายไป
อันเป็นฐานของการเจริญวิปัสสนาภาวนาจนบรรลุอรियมรรค

ผู้วิจัยพบว่า การปฏิบัติในการสาธยายอาการ ๓๒ เป็นกัมมัญฐานหมวดหนึ่งในกายคตาสติ
ซึ่งเป็นการปฏิบัติแบบสมณะและวิปัสสนา โดยกำหนดอารมณ์ และนิมิตต่างกัน คือ กำหนด
โกฏฐาสกัมมัญฐาน (กัมมัญฐานพิจารณาอวัยวะของร่างกาย) อาการ ๓๒ เป็นบัญญัติ เป็นปฏิกุ
ลนิมิต จัดอยู่ในกายคตาสติ ผลที่ได้รับโดยตรง คือ สำเร็จขั้นปฐมฌาน กำหนดโกฏฐาสะ อาการ ๓๒
เป็นวัณณนิมิต จัดอยู่ในวัณณกสิณ ผลที่ได้รับโดยอ้อม คือ สำเร็จได้ถึงขั้นปัญจฌาน ซึ่งเป็นส่วน
ของการปฏิบัติสมณะ ถ้าหากกำหนดโกฏฐาสะ อาการ ๓๒ เป็นธาตุนิมิตจัดอยู่ในจตุธาตุมรรค
ซึ่งเป็นส่วนของการปฏิบัติวิปัสสนา นำไปสู่การละกามคุณ ๕ ดังมีรายละเอียดดังนี้

๔.๒.๒ กามคุณ ๕

^{๑๔} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๗/๑/-/๒๒๓ - ๒๒๔.

กามคุณ แปลว่า ส่วนที่น่าปรารถนา หรือประโยชน์ที่น่าพอใจของกาม, ความสุข, ความโสมนัสอันใด ที่อาศัยกามคุณทั้ง ๕ นี้เกิดขึ้น ชื่อว่ากามคุณ สิ่งที่ทำให้เกิดความใคร่ สิ่งที่ถูกพันสัตว์ไว้ คือ กาม ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ กามคุณ ๕^{๑๕} ประกอบด้วย

๑) รูป ที่จะพึงรู้แจ้งทางตา คือ สิ่งที่เป็นวิสัย อันตาจะพึงแลเห็นได้ จะเป็นรูปคนก็ ตาม รูปสัตว์ต่างๆ ก็ตาม รูปภาพ รูปปั้น รูปแกะสลัก หรือรูปพัสดุต่างๆ ใดๆอย่างหนึ่งก็ตาม เมื่อตาได้ประสบ มองเห็น แลเห็น เหลียวเห็น พบเห็นเข้าแล้ว ก็ทำใจให้เกิดความรู้สึกใคร่ใคร่ ยินดี พอใจ อยากเป็นเจ้าของ อยากได้ อยากมี อยากอยู่ใกล้ชิด และที่เป็นเจ้าของอยู่แล้ว ที่มีอยู่แล้ว ก็ ไม่ต้องการจะให้พลัดพรากจากไป ห่วงอาลัย หวงแหน ในรูปนั้นๆ

๒) เสียง ที่จะพึงรู้แจ้งทางหู ได้แก่ สิ่งที่เป็นวิสัยอันหูจะพึงได้ยินได้ฟัง จะเป็นเสียง คนก็ตาม เสียงสัตว์ก็ตาม หรือเสียงวัตถุชนิดใดชนิดหนึ่งก็ตาม เมื่อหูได้ยินได้ฟังแล้ว ก็ทำใจให้ เพลิดเพลินติดใจ พัวพัน หมกมุ่น อยู่ในเสียง และไม่ยอมให้พลัดพรากจากไปเช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น จึงจัดเป็นกามคุณประการหนึ่ง

๓) กลิ่น ที่จะพึงรู้แจ้งทางจมูก ได้แก่ สิ่งที่เป็นวิสัยอันจมูกจะพึงสูดดมได้ จะเป็น กลิ่นหอมของดอกไม้มานานาพันธุ์ก็ตาม หรือกลิ่นหอมจากเครื่องปรุงอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม เมื่อ จมูกได้สูดดมกลิ่นแล้วก็เป็นที่น่ารักใคร่ น่าปรารถนา น่าพอใจ น่าพึงใจ น่าชอบใจ ทำใจให้ เพลิดเพลิน ติดใจพัวพัน หมกมุ่นในกลิ่น

๔) รส ที่จะพึงรู้แจ้งทางลิ้น ได้แก่ สิ่งที่เป็นวิสัยอันจะพึงลิ้มรสได้ จะเป็นรสอาหารก็ ตาม รสสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็ตาม เมื่อลิ้นได้ลิ้มเข้าแล้ว ก็เป็นที่น่าติดใจ น่าปรารถนา น่าพึงใจ น่าชอบใจ ก็ทำใจให้ติดข้อง พัวพัน หมกมุ่นอยู่ในรสนั้นๆ

๕) โภกฐัพพะ ที่จะพึงรู้แจ้ง ทางกาย ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนด หรือสิ่งที่สัมผัสได้ด้วยกาย

จากการศึกษา กามคุณ ๕ อันเป็นเหตุเพลิดเพลินในอารมณ์ ผู้วิจัยพบว่า เป็นสิ่งที่ทำให้ จิตใจไม่ตั้งมั่นในอารมณ์ปัจจุบัน คือ ไม่สามารถเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริงได้ เพราะฉะนั้น ปฏิปทาของพระเสขบุคคล ข้อแรก คือ ความเป็นผู้ไม่ติดใจในกามทั้งหลาย ด้วยการเจริญสติรู้เท่าทัน ปัจจุบันอารมณ์ที่เกิดขึ้นอย่างจดจ่อต่อเนื่อง จึงจะทำให้บรรลุดุธรรมเบื้องต้นต่อไปได้

๔.๓ การบรรลุดุธรรมของพระวังคีสเถระ

การบรรลุดุธรรมของพระวังคีสเถระมีเนื้อหาปรากฏในอรรถกถาขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า พระวังคีสเถระนั้นสาธยายมนต์อยู่ ถูกพวกพราหมณ์ถามเป็นระยะๆ ว่า “ ท่านเรียนมนต์ได้แล้ว

^{๑๕} อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๒.

หรือยัง ” จึงบอกว่า “ พวกท่านจงรอก่อน ฉันทกำลังเรียน ” ต่อกาล ๒ - ๓ วันก็ได้บรรลุพระอรหัตต์ เมื่อถูกพราหมณ์ทั้งหลายถามอีก จึงกล่าวว่า “ ท่านจงไปกันเถอะกิจที่จะไปกับพวกท่านจบแล้ว ไม่มีอีกต่อไปแล้ว.” พราหมณ์... พวกเราบอกท่านไว้ก่อนแล้วไม่ใช่หรือว่า พระสมณโคดมมีมายากลที่น่ากลัวจะทำให้คนที่มาหากลับใจท่านก็ไม่เชื่อ บัดนี้ตัวท่านอยู่ใต้อำนาจของพระสมณโคดมแล้ว พวกเราจะทำอย่างไรกับท่านได้ เมื่อพวกภิกษุได้ยินคำนั้นแล้ว จึงกราบทูลแต่พระศาสดาว่า

“ พระเจ้าข้า พระวังคีสเถระนี้ พยากรณ์พระอรหัตต์ผล ด้วยคำไม่จริง.”

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ ภิกษุทั้งหลาย พวกเธออย่ากล่าวอย่างนั้น บัดนี้พระวังคีสบุตรของตถาคตฉลาดในการจตุติ (ตาย) และปฏิสนธิ (เกิด) แล้ว ” ครั้นแล้วตรัสพระคาถา ว่า

จตุติ โย เวทิสตตานัน อูปตตติยจ สัพพะโส
 อสตติ สุกตติ พุทธิ ตมห์ พุทธิ พราหมณ.
 ยสส คตี น ชานนติ เทวา คนรพพมานุสา
 ชีณาสวี อรหนตฺ ตมห์ พุทธิ พราหมณ.^{๑๖}

แปลว่า ผู้ใดรู้จตุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายโดยประการทั้งปวง เราเรียกผู้นั้น ซึ่งไม่ขัดข้อง (เป็นผู้ไม่ข้องเกี่ยว) ผู้ไปดี (เป็นผู้ไปดีด้วยการปฏิบัติ) ผู้รู้ดีแล้ว เป็นพราหมณ์, เทพยดา คนธรรพ์ มนุษย์ ทั้งหลาย ไม่รู้คติของผู้ใด เราเรียกผู้นั้นว่า เป็นพราหมณ์ผู้สิ้นอาสวะ (กิเลสที่หมักดองอยู่ในสันดาน) ผู้เป็นพราหมณ์^{๑๗}

จากการศึกษาผู้วิจัยพบว่า พระวังคีสเถระเป็นบุคคลผู้มีปฏิภาณ คือ กล่าวได้ตอบปัญหาเฉพาะหน้าได้ทันการทันทีถูกต้องเหมาะกับจริตที่แท้จริงของตน และนำมาซึ่งการบรรลุพระอรหัตต์มหาสาวกผู้บรรลุธรรมในพุทธศาสนาได้ทุกข้อได้โดยถาวร และผู้ที่จรรู้วาระจิตแห่งความเป็นพระอรหัตต์มีแต่พระบรมศาสดาเท่านั้นจากข้อความที่ว่า “ บัดนี้พระวังคีสบุตรของตถาคต ฉลาดในการจตุติ (ตาย) และปฏิสนธิ (เกิด) แล้ว ” ดังนี้

๔.๓.๑ ว่าด้วยพระวังคีสกล่าวภาษิตคาถา

พระวังคีสเถระ เมื่อได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหัตต์จึงได้กล่าวถ้อยคำต่าง ๆ เพราะท่านเป็นผู้มีไหวพริบปฏิภาณดีตั้งแต่ตั้งตั้งความปรารถนา และชำนาญ ๑,๐๐๐ วาหะ ที่จำเรียนมาดีแล้ว จากบิดามารดา และเพิ่มเติมด้วยปฏิสัมภิทาญาณที่มาพร้อมกับการบรรลุพระอรหัตต์

ท่านพระวังคีสบรรลุอรหัตต์แล้วไม่นาน ท่านเสวยวิมุตติสุขอยู่ที่พระวิหารเขตวันกรุงสาวัตถี แล้วได้กล่าวคาถาในเวลานั้นว่า... “ ในกาลก่อน เราเป็นผู้มีมาด้วยความเป็นกวี ได้เที่ยวไปแล้ว สู่บ้านจากบ้าน สู่เมืองจากเมือง ครั้นเราได้เห็น พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ศรัทธาจึงบังเกิดขึ้นแก่เรา พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นได้ทรงแสดงธรรม คือ ชันธ์ อายตนะ ธาตุ แก่เรา เราได้ฟังธรรมของพระองค์แล้ว ก็บรรพชาเป็นผู้หาเรือนมิได้ พระมุนีได้ตรัสรู้พระโพธิญาณ

^{๑๖} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๔๑๙/๙๐.

^{๑๗} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๑๙ - ๔๒๐/๑๖๗., พุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๓/๑/๑/ - /๕๖๐.

เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ประชุมชนเป็นอันมากแก่ภิกษุ และภิกษุณีทั้งหลาย ผู้ได้ถึง ได้เห็นนิยามธรรม การมาของเราในสำนักของพระพุทธเจ้าของเรา เป็นการมาดีจริงหนอ วิชชา ๓ อันเราได้บรรลุแล้วโดยลำดับใน พระศาสนาของพระพุทธองค์เราได้ทำแล้ว เราย่อมรู้ชั้นธัมมทาน อันเราเคยอยู่ในกาลก่อน ทิพยจักขุญาณ เราทำให้หมดจดแล้วเราเป็นผู้สำเร็จไตรวิชชา บรรลุอิทธิวิธีฉลาดในเจโตปริยญาณ”^{๑๘}

จากการศึกษาผู้วิจัยพบว่า หลังจากท่านได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ เสวยวิมุตติสุขในวิหาร และได้กล่าวถึงอดีตของตนเองในตอนยังไม่ได้บวชว่าชอบกล่าวแต่บทกวี ครั้นเมื่อเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พระองค์ได้แสดงธรรม คือขันธ อายตนะ ธาตุ ท่านได้ฟังตามคำสั่งสอนจึงได้บวช และปฏิบัติจนบรรลุอุภยญาณ ๖ เป็นพระมหาสาวกในพระพุทธศาสนา

๔.๓.๒ พระพุทธเจ้าทรงเปิดโอกาสให้แสดงปฏิภาณ

พระวังคีสเถระ ท่านมักจะแต่งคาถาชื่นชมพระพุทธเจ้า และพระมหาเถระหลายท่านอยู่เนือง ๆ จนสร้างความไม่ชอบใจให้แก่ภิกษุบางกลุ่ม พวกท่านสนทนากันว่าพระวังคีสเถระทำกิจที่ควรทำ เช่น ไม่สนใจอุเทศ บริจาค และโยนิโสมนสิการ เอาแต่เที่ยวแต่งคาถา

พระพุทธเจ้าทรงดำริว่า ภิกษุเหล่านี้ไม่รู้ปฏิภาณสมบัติของพระวังคีสเถระพากันเข้าไปว่าพระวังคีสเถระคิดแล้วคิดเล่าแล้วกล่าว (เข้าใจว่าท่านสรรหาคำพูดเพื่อประจบเอาใจพระพุทธเจ้าเพื่ออวดเด่นดี) ทรงประสงค์จะให้ภิกษุเหล่านี้ ได้รู้ความมีไหวพริบปฏิภาณของท่าน

ในโอกาสนั้นพระพุทธเจ้า ทรงชี้แจงให้ภิกษุ ๑,๒๕๐ เห็นแจ้ง ให้สมาทาน อัจฉาญ แก่ลูกกล้า ปลอดภัยโลมใจสดชื่นร่าเริง เห็นชัด ชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ ด้วยธรรมที่เกี่ยวกับพระนิพพาน ภิกษุทั้งหลายสดับแล้ว ต่างใส่ใจเพื่อให้สำเร็จประโยชน์ น้อมนึกมาด้วยความเต็มใจ ด้วยกำหนดจิตตั้งใจฟังธรรมนั้น

ขณะนั้น พระวังคีสเถระได้ฟังธรรมอยู่ในที่นั้นด้วย ท่านจึงเกิดความคิดว่า “พระพุทธเจ้าทรงแนะนำ ทรงชักชวนให้ภิกษุทั้งหลายอาจหาญร่าเริง... อย่างกระนั้นเลย เราควรจะสรรเสริญพระพุทธเจ้าในเฉพาะพระพักตร์ด้วยคาถาทั้งหลายอันสมควรเถิด” ท่านลุกขึ้นจากที่นั่ง ทำผ้าห่มเฉียงบ่าข้างหนึ่ง ประนมมือไปทางพระพุทธเจ้า

กราบทูลว่า “ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า เนื้อความนี้ย่อมแจ่มแจ้งแก่ข้าพระองค์”

พระพุทธเจ้าตรัสว่า เนื้อความนั้นจงแจ่มแจ้งแก่เธอเถิด วังคีสเถระ

พระวังคีสเถระได้กราบทูลสรรเสริญพระพุทธเจ้าด้วยคาถาทั้งหลาย ว่า....

“ภิกษุมากกว่าพัน นั่งห้อมล้อมพระสุคตผู้แสดงธรรมอันปราศจากอฐี คือ พระนิพพาน เป็นธรรมอันหาภัยจากที่ไหนมิได้ ภิกษุทั้งหลายยอมฟังธรรมอันปราศจากมลทิน ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว พระพุทธเจ้าผู้อันหมู่ภิกษุห้อมล้อมแล้ว ย่อมงามจริงหนอ

^{๑๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๒๐/๓๒๑ - ๓๒๒.

ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์เป็นผู้ทรงนามว่าพญาช้างอันประเสริฐ เป็นถาษณิกที่ ๗^{๑๙} แห่งพระถาษณิกทั้งหลาย ทรงเป็นคุณงามความดีผืนให้ตกในพระสวาททั้งหลาย

ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงแก้แล้วกล้าใหญ่ วังคีสะสาวกของพระองค์ ออกจากที่พักกลางวันด้วยความใคร่เพื่อเฝ้าพระศาสดา ขอถวายบังคมพระบาท”

พระพุทธรเจ้าตรัสถามว่า วังคีสะ คาถาเหล่านี้เธอตรีกตรองไว้ก่อน หรือว่าแจ่มแจ้งกะเธอโดยฉับพลัน

พระวังคีสะกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ คาถาเหล่านี้ ข้าพระองค์มิได้ตรีกตรองไว้ก่อนเลย แต่ยอมแจ่มแจ้งกะข้าพระองค์โดยทันที

พระพุทธรเจ้าตรัสว่า ถ้าอย่างนั้น คาถาทั้งหลายที่เธอไม่ได้ตรีกตรองไว้ในกาลก่อน จงแจ่มแจ้งกะเธอโดยประมาณยิ่งขึ้นไปเถิด

พระวังคีสะทำนทูลรับว่า “พระเจ้าข้า” แล้วทูลสรรเสริญต่อไปว่า... พระสัมมาสัมพุทธรเจ้าพระองค์ใด ทรงครอบงำหนทางผิดตั้งร้อยของมารเสียได้ ทรงทำลายกิเลสเครื่องตรึงใจเพียงตั้งตะปูทั้งหลายเสียได้ เสด็จเที่ยวไป ดังนี้เป็นต้น^{๒๐}

จากการศึกษาผู้วิจัยพบว่า พระวังคีสะเถระเมื่อจะกล่าวสรรเสริญคุณของพระพุทธรเจ้า โดยที่เฉพาะพระพักตร์ออกจากความรู้สึกโดยแท้จริง เมื่อเห็นเหตุการณ์ที่ควรสรรเสริญ สามารถกล่าวได้ในขณะนั้นด้วยถ้อยคำที่ไพเราะได้อย่างอาจหาญ และจริงใจ

๔.๓.๓ กราบทูลคาถาด้วยวาจาแห่งวาจาภาษิต

พระวังคีสะเถระกราบทูลชมเชยพระผู้มีพระภาคเจ้า ในที่เฉพาะพระพักตร์ด้วยความดีใจ ตามถ้อยคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงใน “สุภาสิตสูตร”^{๒๑} พระพุทธรเจ้าทรงแสดงลักษณะวาจาที่เป็นภาษิต ๔ อย่าง คือ

(๑) วาจาที่กล่าวดีแล้ว ไม่กล่าวชั่ว (๒) กล่าวแต่วาจาที่เป็นธรรม ไม่กล่าววาจาไม่เป็นธรรม (๓) กล่าวแต่วาจาอันเป็นที่รัก ไม่กล่าววาจาอันไม่เป็นที่รัก (๔) กล่าวแต่วาจาจริง ไม่กล่าววาจาเหลวไหล

พระวังคีสะฟังจบแล้ว กราบทูลสรรเสริญคาถาว่า

“บุคคลพึงกล่าวแต่วาจา ที่ไม่ทำให้ตนเดือดร้อน และไม่เป็นที่เบียดเบียนคนอื่น วาจานั้นแลเป็นสุภาษิต”

“บุคคลพึงกล่าวแต่วาจาอันเป็นที่รักที่ชนทั้งหลายชื่นชอบ ไม่พึงพูดหยาบคายต่อชนเหล่าอื่น พึงพูดแต่วาจาอันเป็นที่รักแก่ชนเหล่าอื่น”

^{๑๙} ดูรายละเอียดใน อภ.ป.อ. (ไทย) ๘๕/๗/๑/-/๓.

^{๒๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๖/๓๑๔ - ๓๑๖.

^{๒๑} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๓/๓๐๘ - ๓๑๐.

“คำสัตย์แลเป็นวาจาไม่ตายธรรมนี้เป็นของเก่าสัตบุรุษทั้งหลายตั้งมั่นแล้วในคำสัตย์ทั้งที่เป็นอรรถ และเป็นธรรม”

“พระพุทธเจ้าตรัสพระวาจาใด อันเกษมเพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์พระวาจานั้น สูงสุดกว่าวาจาทั้งหลาย”

นอกจากนี้ท่านยังกล่าวสรรเสริญพระพุทธเจ้าอีกมากมาย พร้อมทั้งกล่าวสรรเสริญพระสารีบุตร สรรเสริญพระอัญญาโกณฑัญญะ สรรเสริญพระโมคคัลลานะ^{๒๒} และสรรเสริญพระนิโครธกัปปะผู้เป็นอุปัชฌาย์^{๒๓}

จากการศึกษาผู้วิจัยพบว่า พระพุทธเจ้าทรงห้ามการกล่าวคำชั่วแก่สัตว์ทั้งหลาย โดยทรงประกาศคำกล่าวที่เป็นสุภาสิตว่า พูดเพื่อความรักความสามัคคี ไม่พูดส่อเสียด.ให้ประกอบด้วยเมตตา อ่อนหวาน พูดคำสัตย์จริง เมื่อพระวังคีสเถระฟังจบได้กล่าวสรรเสริญวาจาที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงแล้วว่า พูดเพื่อความรักความสามัคคีประกอบด้วยเมตตา ไม่กล่าววาจาไม่เป็นที่ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัส เป็นวาจาเกษมเพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อทำที่สุดทุกข์ และพระพุทธเจ้าตรัสอันเป็นสัมมาวาจาเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่การบรรลุนิพพาน

๔.๔ วิเคราะห์หลักปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมของพระวังคีสเถระ

พระวังคีสเถระได้พิจารณาร่างกายประกอบด้วยอาการ ๓๒ เหตุที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสสอนอาการ ๓๒ เพราะพระวังคีสเถระนั้นชอบในรูปของหญิงสาว และได้เห็นหญิงหลายคนล้วนแต่งตัวงดงาม ก็เกิดความกำหนัดยินดี เมื่อจะบรรเทาความกำหนัดยินดีนั้นท่านจึงกล่าว ว่า “ความตรึงกับความคะนองเลวทรามเหล่านี้ ย่อมเข้าครอบงำผู้ออกบวชเป็นบรรพชิต”

เพราะพระเถระเคยไปขอความอนุเคราะห์จากพระอานนท์เถระ ว่าท่านถูกกามราคะแผดเผา จิตเร่าร้อน จึงขอให้ช่วยบอกเหตุวิธีดับราคะ

ท่านพระอานนท์แนะนำว่า “จิตของท่านเร่าร้อนเพราะความสำคัญผิด ท่านจงละทิ้งนิมิตว่างามซึ่งประกอบไปด้วยราคะเสีย จงอบรมจิตให้มีสมาธิ ให้ตั้งมั่นดีด้วยการพิจารณาว่าไม่งามจงดบม ภายคตาสติเห็นว่าไม่เที่ยง”

ต่อมาภายหลังท่านบรรลุอรหัตต์ ท่านจึงได้ประกาศว่า “ปุถุชนมีจิตหมกมุ่นในอุปติทั้งหลาย คือ รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ ท่านจงเป็นผู้ไม่หวั่นไหว กำจัดความยินดีพอใจในเบญจกามคุณนี้เสีย ผู้ใดไม่ติดในเบญจกามคุณนี้ บัณฑิตทั้งหลายเรียกผู้นั้นว่ามุนี (อรหัตต์)”^{๒๔}

จากการศึกษาผู้วิจัยพบว่า พระพุทธองค์ และพระอานนท์สอนพระเถระเรื่องเดียวกัน คือ เมื่อมีความกำหนัดทางด้านร่างกาย ก็ให้พิจารณาแยกแยะร่างกายเป็นส่วน ๆ ด้วยอาการ ๓๒

^{๒๒} คุรยละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๔, ๒๑๗, ๒๑๘ /๓๑๐ – ๓๑๑.

^{๒๓} คุรยละเอียดใน ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/ ๑๒๘๓ – ๑๒๘๘/๕๔๙.

^{๒๔} ขุ.เถร (ไทย) ๒๖/๑๒๒๕/๕๓๙.

(ทวัตติงสาการ) หรือกายคตาสติ สุดท้ายท่านก็ได้ประกาศทางไปสู่พระนิพพานว่า ต้องละกามคุณ ๕ เสียก่อน จึงจะเข้าสู่กระแสनिพพานได้ ดังนั้น

การเข้าสู่กระแสนิพพานของพระวังคีสะมีกระบวนการดังนี้ คือ

๑ พิจารณากายโดยละเอียดด้วย อาการ ๓๒ หรือเจริญกายคตาสติ

๒ ละกามคุณ ๕ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส

๓ เห็นกายมีกระบวนการเป็นกระแสของการเกิดดับ หรือการเปลี่ยนแปลง (อนิจจัง) ด้วยอุทยัพพญาณ หรือญาณอันเห็นการเกิดดับของชั้น ๕ หรือเบญจขันธ์ หรือการเห็นการเกิดดับของรูปและนามนั่นเอง คือพิจารณาจนเห็นตามความเป็นจริงในการเกิดขึ้นและดับไปของชั้น ๕ จนเห็นได้ด้วยปัญญา (ปัญญาจักขุ) ในปัจจุบันจิตหรือปัจจุบันธรรมคือในขณะที่เกิดและค่อย ๆ ดับสลายลงไป เห็นการเกิดดับของรูปและนาม หรือกระบวนการของชั้น ๕ ทางปัญญา

๔.๔.๑ คุณธรรมพิเศษเครื่องประดับความเป็นพระอรหันต์ของพระวังคีสะเถระ

พระวังคีสะเถระเป็นภิกษุที่เลิศในด้านมีปฏิภาณ และยังเป็นผู้ประกอบด้วยองค์คุณแห่งการตรัสรู้มากมาย ประกอบไปด้วยความบริสุทธิ์ หมดจต ไพบูลย์ บริบูรณ์ ในคุณธรรมอันพิเศษเหล่านี้ คือ วิชา ๓ ปฏิสัมภิยา ๔ อภิญญา ๖ วิโมกข์ ๘^{๒๕} เนื้อความแห่งคุณพิเศษเหล่านี้ ดังจะได้อธิบายโดยสังเขปดังต่อไปนี้

๑) วิชา ๓

พระวังคีสะเถระได้ปฏิบัติการอบรมจากพระพุทธเจ้าจึงเป็นผู้ทำให้แจ้งแล้วในวิชา ๓ อย่าง ด้วยความรู้แจ้ง, ความรู้วิเศษอันประกอบด้วย

๑) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ รู้ระลึกชาติได้ คือ ญาณเป็นเหตุระลึกขันธ์ที่อาศัยอยู่ในก่อนได้, ระลึกชาติได้ในอดีตไม่มีประมาณ, โดยระลึกชาติถอยหลังเข้าไปได้ตั้งแต่หนึ่งชาติไปจนถึงร้อยชาติ พันชาติ แสนชาติ ตลอดวัฏฏ์เป็นอันมาก

๒) จุตูปปาตญาณ คือ ญาณกำหนดรู้จติ และอุบัติแห่งสัตว์ทั้งหลาย อันเป็นไปตามกรรม, เห็นการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลาย เรียกอีกอย่างว่า ทิพพจักขุญาณ

๓) อาสวักขยญาณ คือ ญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย, ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ, ความตรัสรู้โดยประจักษ์ความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ สมุทัย ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นต้น เมื่อรู้เห็นตามความเป็นจริง จิตก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย มีญาณหยั่งรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์จบแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มีอีกแล้ว^{๒๖}

จากการศึกษาผู้วิจัยพบว่า วิชา ๓ หมายถึงความรู้แจ้งเป็นพิเศษ หรือญาณหยั่งรู้ อย่างลึกซึ้งและแจ่มแจ้งเป็นองค์ธรรมแห่งสัมโพธิญาณของพระพุทธเจ้า และองค์คุณของพระอรหันต์ผู้ได้เตวิชชะ พร้อมทั้งพระสาวกทุกรูปที่เป็นพระอรหันต์

^{๒๕} ชุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๔๑ - ๑๔๒/๓๐๙.

^{๒๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธิมม์ ในเครือบริษัท สำนักพิมพ์แพรวแอนดิโฮม จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๑๐๐.

๒) ปฏิสัมพันธ์ ๔

พระวังคีศเถระเป็นผู้ที่มีปฏิภาณไหวพริบการโต้ว่าที่ก่อนบวชในพระพุทธศาสนา และเมื่อได้บรรลุพระอรหัตผลจึงเป็นเรื่องไม่เหลือวิสัยที่ท่านจะเชี่ยวชาญในปฏิสัมพันธ์ คือ ปัญญาแตกฉาน ^{๒๗} ประการ ดังมีรายละเอียดโดยสังเขป ดังนี้

- ๑) อุตถปฏิสัมพันธ์ ปัญญาแตกฉานในอรรถปริชาแจ้งในความหมาย
- ๒) อัมมปฏิสัมพันธ์ ปัญญาแตกฉานในธรรมปริชาแจ้งในหลัก ความเข้าใจนัยแห่งพระพุทธภาษิตอันเป็นอุเทศ จับประเด็นสำคัญได้ หรือความเข้าใจเหตุเมื่อเห็นผลแล้วสามารถโยงเข้าไปหาเหตุได้ว่า ผลนี้เกิดจากเหตุอะไรด้วยเหตุที่ตั้งสัญญา
- ๓) นิรุติปฏิสัมพันธ์ ปัญญาแตกฉานในนิรุติ ปริชาแจ้งในภาษา รู้ศัพท์ ถ้อยคำ บัญญัติ และภาษาต่าง ๆ เข้าใจใช้คำพูด ชี้แจงให้ผู้อื่นเข้าใจ และเห็นตามได้
- ๔) ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ ปริชาแจ้งในความคิดทันการ เป็นคุณวิเศษที่ปรากฏในเฉพาะกาล

จากการศึกษาผู้วิจัยพบว่า พระวังคีศเถระเป็นผู้ที่สมบูรณ์ด้วยปฏิสัมพันธ์ ๔ คือ เห็นเหตุการณ์ก็สามารถเชื่อมโยงไปหาผลได้ อธิบายขยายความออกไปได้โดยพิสดาร สามารถใช้คำชี้แจง อรรถและธรรมให้ผู้อื่นเข้าใจและเห็นตามได้ และความรู้ที่สามารถกำหนดลักษณะเฉพาะ และความหมายของปฏิภาณประเภทต่าง ๆ คือรู้แจ้งชัดในปฏิสัมพันธ์ทั้ง ๓ ข้างต้น สามารถนำความรู้มาบูรณาการเชื่อมโยงสร้างความคิดเหตุผลขึ้นมาใหม่ทำให้ผู้ฟังเข้าใจถูกต้องตามความเป็นจริง

๓) ฉฬกัญญา พระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา ๖

อภิญญา คือ ความรู้อย่าง หมายถึงความรู้อย่างยวด ความรู้ชั้นสูงจัดเป็นคุณสมบัติของพระวังคีศเถระมี ๖ ประการ ประกอบด้วย

- ๑) อิทธิวิธี ความรู้ทำให้แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้
- ๒) ทิพโสต ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์
- ๓) เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้
- ๔) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้
- ๕) ทิพจักขุ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์

อภิญญา ๕ เป็นโลกียะ หรือโลกียอภิญญาเป็นอภิญญาที่ปุถุชนก็อาจแสดงได้มีก่อนทุกศาสนาและเกิดจากการเจริญสมถกัมมัฏฐาน^{๒๘} (อุปกรณ์ในการกำหนด เพื่อเป็นฐานสู่วิปัสสนาแล้วบรรลุ มรรค ผล นิพพาน)

๖) อาสวกขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป คือ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นโลกุตตระ หรือโลกุตระอภิญญา เป็นปัญญาปราบกิเลสให้หมดสิ้นไป รู้แจ้งในธรรมทั้งฝ่ายเกิด – ดับเหมือนพระพุทธเจ้า และพระสาวก

^{๒๗} อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๗๕/๒๔.

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน ที.สี (ไทย) ๙/๒๓๘ - ๒๔๖/๗๙ - ๘๓.

มีเฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น เกิดจากการเจริญวิปัสสนา^{๒๙}

ความพิสดารแห่งอภิญา ๖ มีเนื้อความปรากฏในอรรถกถาว่า ชื่อว่า เป็นจิตอ่อน เพราะถึงความชำนาญ ชื่อว่า ควรแก่การงาน เพราะเข้าถึงความเป็นบาทแห่งฤทธิ์ ชื่อว่า ตั้งมั่นถึงความไม่หวั่นไหว เพราะเข้าถึงความเป็นธรรมชาติ ประณีต ด้วยความเต็มบริบูรณ์แห่งภาวนาจิต ย่อมถึงความไม่หวั่นไหวฉันทใด ตั้งมั่นแล้ว ฉันทนั้น จิตที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ แม้ตั้งพรรณนามาแล้วนี้ ย่อมเป็นของควรแก่กนิหารเป็นบาท เป็นปทัฏฐานแห่งการทำให้แจ้งด้วยอภิญา ซึ่งธรรมทั้งหลายที่ควรทำให้แจ้งด้วยอภิญา

อธิบายว่า น้อมจิต (ที่เป็นสมาธิอย่างนั้น) ไปเพื่อกระทำให้แจ้งด้วยอภิญา (ความรู้ยิ่ง ความรู้เกินวิสัยคนสามัญ) ซึ่งอภิญาสังกนิกรรมธรรม (ธรรมอันพึงกระทำให้แจ้งด้วยอภิญา) ใด ๆ ในเมื่อความพยายามมีอยู่ ย่อมถึงความเป็นผู้อาจทำให้ประจักษ์ได้

ในอภิญาสังกนิกรรมธรรม ธรรมอันพึงกระทำให้แจ้งด้วยอภิญา^{๓๐} หรือ อภิญา ๕ และ ๖ ดังมีรายละเอียดดังนี้

๑) อิทธิวิธี การแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้ แสดงให้ปรากฏ หรือแสดงให้หายไปก็ได้ ทะลุฝา กำแพง ภูเขา ไปได้ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างก็ได้ผุดขึ้น หรือดำลงในแผ่นดิน เหมือนไปในน้ำก็ได้ เดินบนน้ำโดยที่น้ำไม่แยกเหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้ นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศ เหมือนนกบินไปได้ ใช้ฝ่ามือลูบลำดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ อันมีฤทธิ์มาก มีอำนาจมากก็ได้ ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลก

๒) ทิพพโสต การได้ยินเสียง ๒ ชนิด คือ เสียงทิพย์ และเสียงมนุษย์ ที่อยู่ไกลและใกล้ ด้วยหุทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์

๓) เจโตปริยญาณ การกำหนดรู้จิตของสัตว์และคนอื่น ด้วยจิตของตน คือ จิตมีราคะ ก็รู้ว่าจิตมีราคะ หรือปราศจากราคะก็รู้ว่าปราศจากราคะ จิตมีโทสะก็รู้ว่ามีโทสะ หรือปราศจากโทสะก็รู้ว่าปราศจากโทสะ จิตมีโมหะก็รู้ว่ามีโมหะ หรือปราศจากโมหะก็รู้ว่าปราศจากโมหะ จิตหตหุก็รู้ว่าหตหุ หรือฟุ้งซ่านก็รู้ว่าฟุ้งซ่าน จิตเป็นมหัคคตะก็รู้ว่า เป็นมหัคคตะ หรือไม่เป็นมหัคคตะก็รู้ว่าไม่เป็นมหัคคตะ จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่า มีจิตอื่นยิ่งกว่า หรือไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่าไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตเป็นสมาธิก็รู้ว่า เป็นสมาธิ หรือไม่เป็นสมาธิก็รู้ว่าไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้นก็รู้ว่าหลุดพ้น หรือไม่หลุดพ้นก็รู้ว่าไม่หลุดพ้น

๔) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ หนึ่งชาติบ้างสองชาติบ้าง สามชาติบ้าง สี่ชาติบ้าง ห้าชาติบ้าง สิบชาติบ้าง ยี่สิบชาติบ้าง สามสิบชาติบ้าง สี่สิบชาติบ้าง ห้าสิบชาติบ้าง ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง แสนชาติบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้างตลอดวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัป และวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ว่า ในภพนั้น เรามีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร เสวยสุข ทุกข์ เราก็มีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล มีวรรณะ มี

^{๒๙} ดูรายละเอียดใน ที.สี (ไทย) ๙/๒๔๘ - ๒๔๙/๘๔.

^{๓๐} อง.ต.ก.อ. (ไทย) ๓๔/๑/๓/-/๕๐๐ - ๕๐๒.

อาหาร เสวยสุข ทุกข์ และมีอายุอย่างนั้น ๆ จุดจากภพนั้นแล้ว จึงมาเกิดในภพนี้ ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ พร้อมทั้งลักษณะทั่วไปและชีวประวัติอย่างนี้

๕) ทิพพจักขุ การเห็นหมู่มสัตว์ผู้กำลังจุติ ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดี และเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์ อันบริสุทธิ์ เห็นอมนุษย์รู้ชัดถึงหมู่มสัตว์ ผู้เป็นไปตามกรรมว่าหมู่มสัตว์ที่ประกอบกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นผิด และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นผิด หลังจากตายแล้ว จะไปบังเกิดในอบาย ทุกคติวินิบาต นรก แต่หมู่มสัตว์ที่ประกอบกายสุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นชอบ และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นชอบ พวกเขาหลังจากตายแล้ว จะไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์

๖) อาสวักขยญาณ การทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงสำเร็จอยู่ในปัจจุบัน ดังนี้ ในเมื่อความพยายามมีอยู่เธอก็ถึงความเป็นผู้อาจทำให้ประจักษ์ได้ในอภิญญาสังฆนิกรณิยธรรมนั้น

จากการศึกษาผู้วิจัยพบว่า พระวังคีสเถระท่านได้บำเพ็ญสมถกัมมัฏฐานได้สำเร็จมานานมาแล้วภายหลังจึงบำเพ็ญวิปัสสนากัมมัฏฐานได้บรรลุอภิญญา ๖ อันเป็นปัญญาหยั่งรู้ในการกำหนดด้วยการปฏิบัติวิปัสสนากาวานอันเป็นคุณสมบัติของท่าน จึงได้ชื่อว่า พระเจโตวิมุตติ และมีคุณวิเศษในทางสำแดงฤทธิ์ เช่นเหาะเหิน ไปในอากาศเป็นต้น ดังที่กล่าวไว้ในรายละเอียดข้างต้น

๔) วิโมกข์ ๘

เป็นความรู้เห็นพื้นฐานทั่วไปเป็นภาวะที่พระวังคีสเถระ และพระอรหันต์สาวกทั้งหลายพึงเข้าถึงได้ หมายถึงคุณวิเศษที่ควรเข้าถึงในการบรรลุธรรมขั้นสูงในคัมภีร์ ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค มีปรากฏข้อความ คำว่าวิโมกข์ ๘^{๓๐} ประการดังนี้ คือ

๑) บุคคลผู้ได้รูปฌานโดยทำบริกรรม ในรูปภายในตน ย่อมเห็นรูปทั้งหลาย นี้ชื่อว่า วิโมกข์ (ได้แก่ รูปฌาน ๔ ของผู้ได้ฌานโดยเจริญกสิณ เป็นต้น)

๒) บุคคลผู้ได้รูปฌาน โดยทำบริกรรมในรูปภายในตน ย่อมเห็นรูปทั้งหลาย ในภายนอกตนนี้ชื่อว่า วิโมกข์ (ได้แก่ อรูปฌาน ๔ ของผู้ได้ฌาน โดยเจริญกสิณอารมณ์ภายนอก)

๓) บุคคลเป็นผู้โน้มจิตไปว่างามแท้ นี้ชื่อว่า วิโมกข์

๔) บุคคลก้าวล่วงรูปสัญญา (ออกจากรูปฌาน) ได้โดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิมสัญญา และเพราะไม่ได้มนสิการ ซึ่งนานัตตสัญญา โยคาวจรบุคคลจึงบรรลุอากาศานัญญา ตณณาน (อรูปฌาน) โดยบริกรรมว่าอากาศไม่มีที่สุด ดั่งนี้อยู่ นี้ชื่อว่า วิโมกข์

๕) เพราะก้าวล่วงอากาศานัญญาตณณะได้โดยประการทั้งปวง โยคาวจรบุคคลจึงบรรลุวิญญาณัญญาตณณานโดยบริกรรมว่าวิญญาณไม่มีที่สุด นี้ชื่อว่า วิโมกข์

๖) เพราะก้าวล่วงวิญญาณัญญาตณณะได้โดยประการทั้งปวง โยคาวจรบุคคลจึงบรรลุอภิญญาตณณานโดยบริกรรมว่า อะไร ๆ ก็ไม่มี ดั่งนี้อยู่ นี้ชื่อว่า วิโมกข์

^{๓๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๙/๓๕๐ - ๓๕๑.

๗) เพราะก้าวล่วงอาภินิหารญาณตนะได้โดยประการทั้งปวง โยคาวจรบุคคล จึงบรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนฌานอยู่ นี้ชื่อว่า วิโมกข์

๘) เพราะก้าวล่วงเนวสัญญานาสัญญายตนะได้โดยประการทั้งปวง โยคาวจรบุคคล จึงบรรลุสัญญาเวทิตนโรธอยู่ นี้ชื่อว่า วิโมกข์^{๓๒}

จากการศึกษาผู้วิจัยพบว่า พระวังคีสเถระได้บรรลุความรู้เหนือพื้นฐานทั่วไปเป็นภาวะที่พระอรหันต์พึงเข้าถึงได้ หมายถึงคุณวิเศษที่ควรเข้าถึงในการบรรลุธรรมขั้นสูงพระอรหันต์ที่ได้รูปฌาน ๔ หรือ ๕ และอรุณุปมานแล้วเจริญวิปัสสนาคู่กับฌานสมาบัติ ๘ หรือ วิโมกข์ ๘ ที่บังเกิดขึ้นกับมหาสาวกทุกรูปที่เป็นพระอรหันต์

๔.๕ การได้รับยกย่องในตำแหน่งเอตทัคคะ

พระวังคีสเถระ เมื่อสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว ได้เป็นกำลังช่วยเผยแผ่พระพุทธศาสนา และเมื่อเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคครั้งใด เปรียบตัวท่านเองดังผู้จมในห้วงน้ำลึก แต่มีผู้ช่วยจากการจมน้ำ กลับมีชีวิตดำรงอยู่ได้ ท่านเคารพเห็นคุณในพระพุทธเจ้าเป็นอย่างยิ่ง ทุกครั้งก่อนจะไปเฝ้าพระทศพล จะต้องสรรเสริญคุณพระศาสดา เช่น อุปมาพระพุทธองค์กับพระจันทร์ อุปมากับพระอาทิตย์, อากาศ , มหาสมุทร, พระยาช้าง ,พระยามฤคสีหะหลายร้อยหลายพันบท

ด้วยเหตุนี้ พระบรมศาสดาทรงยกย่องท่านในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย ในทางผู้มีความแตกฉานในปฏิภาณกวี คือ ไหวพริบโต้ตอบปัญหาได้ทันท่วงที หรือแก้ไขเหตุการณ์ฉุกเฉินได้ทันท่วงที^{๓๓} ในการกล่าวเป็นคำประพันธ์ ท่านดำรงอายุสังขาร สมควรแก่กาลเวลาแล้ว ก็ดับขันธปรินิพพาน

จากการศึกษาผู้วิจัยพบว่า การที่พระวังคีสเถระได้รับการแต่งตั้งจากพระบรมศาสดาให้เป็นยอดของภิกษุทั้งหลายผู้มีปฏิภาณ โดยเหตุ ๒ ประการ คือ โดยเป็นผู้ยิ่งด้วยคุณ เพราะท่านแสดงให้เห็นเห็นเป็นอย่างชัดเจนในคุณชื่อนี้ของท่าน ไม่เพียงเท่านั้น แต่ยังเป็นการแต่งตั้งโดยเหตุที่ท่านได้ตั้งความปรารถนาไว้ตลอดแสนกัป พระพุทธเจ้าทรงอาศัยมูลเหตุแห่งการกล่าวคาถาทั้งหลายที่ไพเราะ และเป็นประโยชน์ จึงทรงประกาศแต่งตั้งเป็นเอตทัคคะเลิศในทางปฏิภาณ

๔.๖ สรุป

^{๓๒} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๒๘/๕๓๐ - ๕๓๑.

^{๓๓} อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๑๒/๒๘., อง.เอกก.อ. (ไทย) ๓๒/๑/๑/๔๑๘.

จากการศึกษาในบทนี้ผู้วิจัย พบว่า สมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ วังคีสะถือกำเนิด ตระกูลผู้มั่งคั่ง ในกรุงหงสาวดี และไปวิหารฟังธรรม เห็นพระศาสดาทรงสถาปนาภิกษุรูปหนึ่งไว้ในตำแหน่งเป็นยอดของเหล่าภิกษุผู้มีปฏิภาณ จึงกระทำกุศลกรรมแต่พระศาสดา และกระทำความปรารถนาว่า ในอนาคตกาล ข้าพระองค์พึงเป็นยอดของเหล่าภิกษุผู้มีปฏิภาณเมื่อพระศาสดาทรงพยากรณ์ ท่านกระทำกุศลจนตลอดชีพหลังจากละกายจากมนุษย์จึงได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

ส่วนการเกิดในชาติสุดท้าย เกิดในตระกูลพราหมณ์ กรุงสาวัตถี เรียนจบไตรเพทตามลัทธิของพราหมณ์ และท่านมีความชำนาญในถ้อยคำ ชื่อว่า “ฉวสีสมนต์” มนต์ที่รู้ศีรษะของคนตายแล้วด้วยการใช้เล็บเคาะกะโหลก ของผู้ที่ตายภายในเวลา ๓ ปี รู้ได้ว่าไปเกิดที่ไหน และได้ลาภเป็นอันมาก เป็นอุบายหาเลี้ยงชีพ วันหนึ่งท่านได้สดับคุณของพระพุทธเจ้า เกิดความเลื่อมใสศรัทธาอยากจะไปเฝ้า แม้จะถูกคัดค้านจากพราหมณ์ทั้งหลาย เพราะกลัวจะไปนับถือศาสนาของพระพุทธองค์ สุดท้ายได้เข้าเฝ้าจนสำเร็จ และได้รับการปฏิสันถารจากพระพุทธองค์เป็นอย่างดี และได้ทดสอบความสามารถในวิชาของตนกับพระพุทธองค์ว่ากะโหลกนี้ไปเกิดในนรก, สวรรค์ หรือเทวดา จนได้รับสาธุการ แต่พอเคาะกะโหลกสุดท้าย ซึ่งเป็นพระอรหันต์ ท่านก็ไม่ทราบว่าจะไปเกิดที่ไหน พระองค์จึงตรัสว่า ถ้าเธออยากได้มนต์นี้ ก็จงถือเพศบรรพชิตเท่านั้นจึงรู้ได้พอท่านบวชแล้ว ก็ได้เรียนกัมมัฏฐาน คือ พิจารณาการเปลี่ยนแปลง อากาโร ๓๒ ในกายคตาสติ และการละกามคุณ ๕ เห็นการเกิดดับ ในรูป – นามจนเกิดความรู้แจ้งด้วยปัญญาญาณ บรรลุเป็นพระอรหันต์สาวกในพระพุทธศาสนา และท่านได้ทำให้ประชาชนทั้งหลายผู้ที่ยังไม่เลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาให้เลื่อมใส ผู้ที่เลื่อมใสแล้วให้เลื่อมใสศรัทธายิ่งขึ้นท่านเป็นผู้มีปฏิภาณในการกล่าวคำเป็นประพันธ์ (ฉันท) สรรเสริญคุณของพระศาสดา และพระมหาสาวก เวลาที่ท่านเข้าเฝ้าทุกครั้ง จนได้รับการยกย่องจากพระพุทธองค์ว่าเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้มีปฏิภาณ สุดท้ายท่านเข้าบรมสุข คือ พระนิพพาน และเพื่อความสมบูรณ์ในเนื้อหาผู้วิจัยจะได้นำข้อมูลที่ค้นพบจากบทที่ผ่านมาไปสรุปในบทต่อไป

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง “การบรรลุลุทธิธรรมของพระวังคีสเถระ” ครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาการบรรลุลุทธิธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เพื่อศึกษาวิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลุลุทธิธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เพื่อศึกษาประวัติการสั่งสมบารมีและการบรรลุลุทธิธรรมของพระวังคีสเถระ การศึกษาดังกล่าวนี้มีวิธีการศึกษาโดยศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์ทางพุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส และหนังสือ เอกสาร รายงานวิจัยที่มีความเกี่ยวข้องกับเนื้อหา นำมาเรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา ดังต่อไปนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๕.๑.๑ การบรรลุลุทธิธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

จากการศึกษาพบว่า การบรรลุลุทธิธรรม คือ การสำเร็จถึงจุดหมายในพระพุทธานุสสา มีปัญญาหยั่งรู้อริยสัจ - นามตามลำดับแห่งวิปัสสนาญาณรู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ตามลำดับขั้นโลกุตระธรรม ๙ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ โดยบุคคลผู้บรรลุลุทธิธรรม เรียกว่า อริยบุคคลมี ๔ ระดับ คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ การบรรลุลุทธิธรรมขั้นพระอรหันต์สามารถแบ่งได้เป็น ๒ ประเภท คือ ปัญญาวิมุตติ คือ หลุดพ้นด้วยอาสาชวักขยญาณโดยตรง มีขนิกสมาธิเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนาเกิดญาณและฌานไปตามลำดับ และเจโตวิมุตติคือ ผลอันเกิดจากการเจริญสมาธิหลุดพ้นด้วยสมถภาวนามีสมถเป็นพื้นฐานการเจริญวิปัสสนา

อีกประการหนึ่งหลักธรรมที่สนับสนุนให้บรรลุลุทธิธรรมคือ โปธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิเบทา ๔ อินทริย ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นคุณธรรมที่ช่วยอุดหนุนกันป็นกระบวนการให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริง โดยมีปัญญาเป็นตัวนำให้เกิดการบรรลุลุทธิธรรม และธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุลุทธิธรรม ได้แก่ (๑) เหตุ ๒, (๒) อันตราย ๕, (๓) อุปสรรค ๖ (๔) เครื่องกั้น ๘, และ (๕) วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ล้วนเป็นเหตุเป็นปัจจัยที่สำคัญในการขัดขวางความเจริญก้าวหน้าในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา แต่สิ่งสำคัญควรกำหนดรู้ด้วยความตั้งใจเป็นพิเศษที่จะผ่านจุดนี้ไปได้ ด้วยการเอาใจใส่อยู่กับปัจจุบันก็จะสามารถเข้าถึงจุดสูงสุดในพระพุทธานุสสา คือ ตตตวจรแห่งการเวียนว่ายในวัฏฏได้เด็ดขาด คือ การบรรลุลุทธิธรรม

๕.๑.๒ วิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลุลุทธิธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

จากการศึกษาพบว่า วิปัสสนาภาวนาเป็นการอบรมกาย จิต และปัญญาโดยการสำรวจจิตให้แน่วแน่ มีสติกำหนดจนเป็นขนิกสมาธิ เพื่อทำลายราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางลงโดยทำกุศลให้เจริญขึ้นจนมีปัญญาเห็นแจ้งสภาวะธรรม รูปนาม ชั้น ๕ ด้วยอาการต่าง ๆ ตามความเป็น

จริงว่า ไม่เที่ยง, เป็นทุกข์, ไร้ตัวตน ในทางพุทธศาสนามีการปฏิบัติวิปัสสนาอยู่ ๔ แบบด้วยกัน จัดเป็นหลักใหญ่ ๆ ได้ ๒ ประการ คือ สมถยานิก และวิปัสสนายานิก อธิบายโดยสรุปดังนี้

สมถยานิก คือการทำสมาธิให้เกิดขึ้นจนมีวสี ๕ อย่างคล่องแคล่ว ครั้นเมื่อจิตถอนออก จากสมาธิแล้ว ให้ทำการพิจารณาด้วยหลักวิปัสสนาเห็นความเป็นพระไตรลักษณ์ของ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จิตนั้นจะหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่น ในโลกจากสิ่งสมมติที่บัญญัติขึ้น และในการเจริญ สมถภาวนาจึงมีอารมณ์อยู่ ๔๐ ประการประกอบด้วย กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ อัปมัณฺญา ๔ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตววัตถาน ๑ และอรุปรกรรมฐาน ๔ เป็นอารมณ์ แต่สมถภาวนานี้ เป็นเพียงอุบายสงบใจ ไม่สามารถทำให้หลุดพ้นจากความทุกข์ได้ แต่สามารถใช้เป็นบาทฐานในการ เจริญวิปัสสนาภาวนา

วิปัสสนายานิก เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาล้วน ๆ เป็นยาน ได้แก่ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยยังไม่ได้สมาธิสมาบัติ คือ ผู้ที่เริ่มปฏิบัติวิปัสสนาฝ่ายเดียว โดยไม่เคยปฏิบัติสมาธิมาก่อน เมื่อ มาเจริญวิปัสสนา ใช้ปัญญาพิจารณาตามความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย และอารมณ์ของวิปัสสนา กัมมัฏฐาน มีรูป - นามเป็นอารมณ์ ที่เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ๖ ได้แก่ ชั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ การปฏิบัติวิปัสสนาต้องกำหนดรู้ที่วิปัสสนาภูมิ สภาวะที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาได้ต้องเป็นสิ่งที่อยู่จริง ไม่เปลี่ยนแปลงจากสภาวะของตน เป็น ธรรมที่อบรมเพื่อให้เกิดปัญญาอันเห็นแจ้ง

อีกประการหนึ่ง การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม มีมากมายแต่ผู้วิจัยกำหนดประเด็นใน บทนี้ คือ การปฏิบัติตามหลักมหาสติปัฏฐาน ๔ เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยมีสติคอยกำกับ ดูแลใน ๔ ฐาน คือ กาย เวทนา จิต ธรรมจนสามารถพัฒนาสภาวะจิต เข้าสู่สภาวะญาณในวิปัสสนา และการปฏิบัติเพื่อบรรลุวิชชา และวิมุตติ คือ เสวนาสัตบุรุษ, สดับสัทธรรม, ศรัทธา, โยนิโสมนสิการ, สติสัมปชัญญะ, อินทรีย์สังวร, สุจริต ๓, สติปัฏฐาน ๔, โพชฌงค์ ๗ เมื่อองค์ธรรมทั้ง ๙ หมวดบริบูรณ์ย่อมทำให้วิชชา และวิมุตติบริบูรณ์จนเกิดวิปัสสนาญาณสามารถประหารกิเลส ตัณหาลงได้อย่างเด็ดขาด สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลตามลำดับสืบไป

๕.๑.๓ ประวัติการสั่งสมบารมีและการบรรลุธรรมของพระวังคีสเถระ

จากการศึกษาพบว่า พระวังคีสเถระ ได้สั่งสมบารมีตั้งจิตปรารถนาไว้ตั้งแต่ครั้ง พระปฐมุตตรพุทธเจ้า ครั้งนั้นท่านเกิดเป็นพราหมณ์ ศึกษาจบไตรเพท วันหนึ่งเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พร้อมกับพวกชาวเมืองเพื่อฟังธรรม เห็นพระพุทธองค์ทรงตั้งพระสาวกรูปหนึ่งไว้ในตำแหน่ง เอตทัคคะด้านปฏิภาณกวี แล้วเกิดศรัทธาปรารถนา และหวังได้รับยกย่องเช่นนั้นบ้าง ท่านกราบ ทูลนิมนต์พระพุทธเจ้า พร้อมพระภิกษุให้ไปเสวยภัตตาหารที่บ้านของตนตลอด ๗ วัน

ในวันที่ ๗ อันเป็นวันสุดท้ายแห่งการถวายทาน ท่านได้ถวายผ้าไตรจีวรแด่พระพุทธเจ้า และพระภิกษุครบทุกองค์ พร้อมทั้งกราบทูลสรรเสริญว่า “พระองค์ทรงเป็นผู้เลิศประเสริฐสุดในโลก” แล้วท่านจึงได้ตั้งความปรารถนาขอเป็นผู้เลิศในด้านมีปฏิภาณในอนาคต

พระองค์ทรงพยากรณ์ว่า เธอจักได้เป็นสาวกของพระสมณโคดมพุทธเจ้าสมความปรารถนา ในหนึ่งแสนกับข้างหน้า โดยจะมีนามว่า “วังคีสะ” ท่านได้ฟังพระพุทธเจ้าตรัสพยากรณ์แล้วเกิดปีติโสมนัสเป็นอย่างยิ่ง ได้ทำบุญอื่นๆ สนับสนุนอย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต จากชาตินั้นบุญส่งผลให้เวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่างๆ

จนมาถึงชาติปัจจุบัน ท่านได้มาเกิดเป็นบุตร พรหมณ์ในวังคชนบท เมืองสาวัตถี ในด้านการศึกษาท่านเรียนจบไตรเพท และท่านมีความชำนาญในถ้อยคำ จึงเป็นที่โปรดปรานของอาจารย์อย่างมากเชี่ยวชาญมนต์ชื่อว่า “ฉวีสมนต์” มนต์ที่รู้ศีรษะของคนตายแล้ว หรือสแกนกรรม การใช้เล็บเคาะกะโหลก ของผู้ที่ตายภายในเวลา ๓ ปี สามารถรู้ได้ว่า ไปเกิดที่ไหน และท่านได้ลาภเป็นอันมากเพราะการเคาะกะโหลกเป็นอุบายหาเลี้ยงชีพ

การบรรลुरुธรรม ท่านได้สดับคุณของพระพุทธเจ้า เกิดความเลื่อมใสศรัทธาอยากจะไปเฝ้าให้ได้ แม้จะถูกคัดค้านจากพรหมณ์ทั้งหลายก็ตาม เพราะกลัวจะไปนับถือพระพุทธองค์นั่นเอง สุดท้ายก็ไปเฝ้าจนสำเร็จ และได้รับการปฏิสันถารจากพระพุทธองค์เป็นอย่างดี และได้ประลองวิชาเคาะกะโหลกกับพระพุทธองค์ว่ากะโหลกนี้ไปเกิดในนรก, สวรรค์ เป็นต้น จนได้รับสาธุการ แต่พอเคาะกะโหลกสุดท้าย ซึ่งเป็นพระชีนาสพ ท่านก็ไม่ทราบว่าจะไปเกิดที่ไหน นั่งเหงื่อไหล พระองค์จึงตรัสว่า ถ้าเธออยากได้มนต์นี้ ก็จงถือเพศบรรพชิตเท่านั้นจึงรู้ได้ ครั้นออกบวชพระพุทธเจ้าทรงให้พิจารณาอาการ ๓๒ เพื่อละกามคุณ ๕ รับสั่งให้สาธยายท่องบริกรรม ท่านเป็นผู้มีปัญญามากเมื่อสาธยายเริ่มรู้ความสิ้นไป ความเสื่อมไป และยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนา จนบรรลุเป็นพระอรหันต์

หลังจากบรรลุอรหันต์ท่านอาศัยเหตุที่ตั้งจิตปรารถนามาแต่อดีตชาติประกอบกับเหตุการณ์ในปัจจุบันชาติที่ท่านได้กล่าวสรรเสริญพระอัญญาโกณฑัญญะ และพระอัครมหาสาวกพร้อมทั้งพระนิโครธกับปะผู้เป็นอุปัชฌาย์เป็นบทธกวี ยิ่งกว่านั้นยังได้กล่าวสรรเสริญพระพุทธเจ้าเป็นบทธกวีจากความรู้สึกที่มีได้ไตร่ตรองไว้ก่อน พระพุทธเจ้าจึงทรงแต่งตั้งท่านไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะด้านปฏิภาณกวีในพระพุทธศาสนาสมควรแก่กาลสุดท้ายท่านก็เข้าสู่ปรินิพพาน

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

งานวิจัยนี้ มุ่งศึกษาการบรรลुरुธรรมเฉพาะบุคคลผู้เดียว คือ การบรรลुरुธรรมของพระวังคีสะเถระเป็นผู้ที่ได้สั่งสมบารมีมามากเพื่อความเป็นเอตทัคคะ ซึ่งในสมัยของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง ๆ จะมีเพียงองค์เดียวเท่านั้น รายละเอียด และการบรรลुरुธรรมจึงไม่อาจจะเทียบเคียงกับบุคคลทุกคนและทุกระดับได้งานวิจัยนี้จึงมีข้อเสนอแนะดังต่อไปนี้

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำผลการศึกษาไปใช้

๑) ควรศึกษาการบรรลुरुธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทในพระไตรปิฎกที่ได้จากแหล่งต่าง ๆ เพื่อจะได้เปรียบเทียบข้อมูลว่าตรงกัน หรือแตกต่างกันในด้านใด และเพื่อจะได้รับความคำแนะนำจากผู้เชี่ยวชาญในด้านพระไตรปิฎก เป็นผู้สำรวจตรวจสอบ แก้ไข พร้อมทั้งเป็นฐานข้อมูลในการศึกษาค้นคว้า และนำมาประยุกต์ใช้

๒) ควรศึกษาวิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เพื่อให้รู้วิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน คือจุดมุ่งหมายในทางพระพุทธศาสนา ตั้งแต่การเข้าใจธรรมในระดับต้น ๆ จนเข้าใจถึงธรรมในระดับมรรคผล และหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งหมดเป็นกระบวนการฝึก กาย วาจา ใจ เพื่อพัฒนามนุษย์ ดังนั้น มนุษย์ที่เข้าสู่กระบวนการฝึกตนแล้ว ย่อมประสบผลสำเร็จคือ เข้าถึงจุดมุ่งหมายในการบรรลุนิพพาน พร้อมทั้งหลักการปฏิบัติเพื่อเป็นมนุษย์โดยสมบูรณ์

๓) ควรศึกษาประวัติการสั่งสมบารมีและการบรรลุนิพพานของพระวงศ์สเถระ เพื่อให้เข้าใจถึงความสามารถพิเศษที่ล้ำเลิศกว่าพุทธสาวกด้วยกัน ทั้งในด้านคุณสมบัติส่วนตัว และที่เป็นประโยชน์ต่อผู้อื่น ซึ่งเป็นตำแหน่งที่พระบรมศาสดาทรงยกย่อง พร้อมทั้งเข้าใจแจ่มแจ้งตามหลักธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎกให้ดียิ่งขึ้น ทั้งยังเป็นการสนับสนุนการเรียนการสอนพระไตรปิฎกด้วย

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิทยานิพนธ์ครั้งต่อไป

จากการศึกษาการบรรลุนิพพานของพระวงศ์สเถระผู้วิจัยยังขาดประสบการณ์ จึงอาจทำให้ส่วนใดส่วนหนึ่งบกพร่องไปบ้าง ทั้งนี้ยอมรับว่างานวิจัยอาจยังไม่ครอบคลุมถึงสาระสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนของประเด็นเกี่ยวกับหลักการบรรลุนิพพานที่น่าสนใจต่อนักปฏิบัติธรรมที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ได้

ดังนั้น งานวิจัยนี้เป็นการศึกษาเฉพาะกรณีบุคคลถ้าจะศึกษาในเรื่องเดียวกันนี้ จึงมีข้อเสนอแนะในการศึกษาครั้งต่อไปเพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ในเนื้อหามากยิ่งขึ้น ดังนี้

- ๑) ศึกษาการบรรลุนิพพานของพระปทุมมสุทธานุปัตตเถระ
- ๒) ศึกษาการบรรลุนิพพานของพระภิกษุทิวาภิโศธาบุตรเถระ
- ๓) ศึกษาการบรรลุนิพพานของพระอุปเสนวังคันตบุตรเถระ

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Sources)

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

พระพุทธรูปโสภณ. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์

(อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Sources)

(๑) หนังสือ:

จำเนียร ทรงฤกษ์. ชีวประวัติพุทธสาวก (อสีติมหาสาวก) เล่ม ๒. พิมพ์ครั้งที่ ๓.

กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพ่อขุนรามคำแหง, ๒๕๔๙.

ฉันทนา อุตสาหลักษณ์. พุทธปัญญา. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนัชการพิมพ์

จำกัด, ๒๕๕๒.

ดร. บรรจบ บรรณรุจิ. อสีติมหาสาวก. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ

ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

ธนิต อยู่โพธิ์. วิปัสสนาวิธานว่าด้วยทฤษฎีและการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน. พิมพ์ครั้งที่ ๗.

กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๒ พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัย

ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี). วิปัสสนาภูมิ. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: บริษัท

บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘.

พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี). วิปัสสนาภาวนา ที่ไม่ถูกเขียนไว้ใน

พระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗.

_____. อานาปานสติภาวนา ลำดับการบรรลุนิพพานของพระพุทธเจ้า. กรุงเทพมหานคร: หจก.

ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

พระคันธสาราภิวังศ์. อภิธัมมตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: ไทรายวัน

การพิมพ์, ๒๕๕๖.

_____. โพรธิปักขิยธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๕. (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด,

๒๕๕๕.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙ ราชบัณฑิต). **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์
ชุดศัพท์วิเคราะห์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐.

พระธรรมธีรราชฆานูณี (โชดก ภาณสิทธิ ป.ธ.๙). **หลักปฏิบัติสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน**.
กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

_____ **วิปัสสนาญาณโสภณ**, พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: ศรีอนันต์การพิมพ์, ๒๕๕๖.

_____ **คำบรรยายเรื่อง วิปัสสนากรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ สหธรรมิก จำกัด,
๒๕๔๘.

พระธรรมมังคลาจารย์ วิ. (ทอง สิริมจฺโล). **ทางสายเอก**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. เชียงใหม่: หจก.
दारววรรณการพิมพ์, ๒๕๕๓.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๑.
กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือ บริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด,
๒๕๕๖.

_____ **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๕. กรุงเทพมหานคร:,
สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือ บริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๖.

_____ **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

_____ **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัท
สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓.

_____ **พุทธธรรมฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ในเครือ
บริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๘.

_____ **ไตรลักษณ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาธรรมสภา, ๒๕๕๔.
พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ. **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๓๒.

พระมหาสมปอง มุทิโต แปล และเรียบเรียง. **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร:
ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง, ๒๕๔๗.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **นิพพานกถา**. พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙. M.A.,
Ph.D) ตรวจชำระ. แปลเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังค์. กรุงเทพมหานคร: ประยูร
สาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.

_____ **วิปัสสนาขุณี**. แปลโดย จำรูญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย
การพิมพ์, ๒๕๕๓.

_____ **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙ MA.,Ph.D.) ตรวจชำระ,
พระคันธสาราภิวังค์ แปลเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์,
๒๕๕๕

_____ **พรหมวิหาร**. พระคันธสาราภิวังค์ แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน

จำกัด. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

_____ . **มหาสติปัญญาสูตรเส้นทางสู่พระนิพาน**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์.

กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

พระสมภาร สมภาโร (ทวีรัตน์). **ธรรมะภาคปฏิบัติ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ **ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๔.

พระอุปติสสเถระ. **วิมุตติมรรค**. แปลโดย พระราชวรมุนี และคณะ. พิมพ์ครั้งที่ ๕. (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม บริษัทเคล็ดไทย จำกัด, ๒๕๔๑).

พระอังกวังสเถระ รจนา. **สัททนีติธาตุมาลา**, พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙) ตรวจชำระ. พระมหานิมิต ธรรมสาโร และจำรูญ ธรรมดา แปล. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาปกรณ์วิเสส**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____ . **ปรมตถมยชุสา วิสุทธิมคคมหาฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬามหาฎีกา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

วคิน อินทสระ เรียบเรียง. **สาระสำคัญแห่งวิสุทธิมรรค**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ครอบครัว และสำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๕๗.

ผศ.พิเศษ สมบูรณ์ ตาสนธิ. **พระอรหันตสาวก บรรลุธรรมได้อย่างไร**. นนทบุรี: ริงค์ ปียอนด์ บุ๊คส์, ๒๕๕๕.

ศาสตราจารย์เกียรติคุณ นายแพทย์จำลอง ดิษยวณิช. **วิปัสสนากรรมฐานและเขาวนอารมณ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. เชียงใหม่: โรงพิมพ์แสงศิลป์, ๒๕๔๙.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **บาลีไวยากรณ์ วจิวภาคที่ ๒ หลักสูตรเปรียญธรรมตรี**. พิมพ์ครั้งที่ ๔๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ). **อริยวังสปฏิบัติทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.

(๒) วิทยานิพนธ์:

พระครูอาทรโพธาภิรักษ์ (ประพันธ์ เกสโร โพธิ์พันธ์). “ศึกษาตจปัญจกัมมัฏฐานในฐานะบาทฐานแห่งการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระมหาอานวย อานนโท (จันทร์เปล่ง). “ศึกษาการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลง

กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

พระสมรรัตน์ โจรนพโล (เรื่องบุญ). “ศึกษาการบรรลุธรรมของพระมหาปันถกเถระ”.

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระอธิการโฆสิต ปญฺญาวโร (รุ่งเรือง). “ศึกษาการบรรลุธรรมของพระมหากัปปินเถระ”.

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

ทัสนี วงศ์เย็น. “ศึกษาเชิงวิเคราะห์การปฏิบัติกัมมัฏฐานตามแนวกายคตาสติในคัมภีร์พระพุทธานุสสาเถรวาท”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ-ฉายา/นามสกุล : พระมหามีนา ถาวโร (ไชยอุดม)
วัน/เดือน/ปี เกิด : วันที่ ๒๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๑
ภูมิลำเนา : ๑๔๑ หมู่ ๖ บ้านม้าเหนือ ตำบลลำปางหลวง อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง
การศึกษาทางโลก
พ.ศ. ๒๕๔๖ : ปริญญาตรี คณะสังคมศาสตร์ สาขารัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- การศึกษาทางธรรม
พ.ศ. ๒๕๔๐ : นักธรรมชั้นเอก คณะจังหวัด จังหวัดลำปาง
พ.ศ. ๒๕๕๓ : เปรียญธรรม ๓ ประโยค สำนักเรียนวัดทองนพคุณ กรุงเทพมหานคร
- ประสบการณ์การปฏิบัติ
พ.ศ. ๒๕๕๕ : ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเป็นเวลา ๔ เดือน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”
: อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา
พ.ศ. ๒๕๕๖ : ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน และถือธุดงค์วัตร เป็นเวลา ๑ เดือน
ณ วัดนาหลวง (อภิญญาเทสิตธรรม) อำเภอบ้านฝาง จังหวัดอุดรธานี
พ.ศ. ๒๕๕๗ : ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เป็นเวลา ๒ เดือน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม มหาสี
สาสนะเข็กต้า กรุงเทพมหานคร สหภาพเมียนมาร์
- บรรพชา/อุปสมบท : วันที่ ๘ กรกฎาคม ๒๕๓๘ ณ วัดม้าเหนือ ตำบลลำปางหลวง พระครูประสาทสิทธิ์คุณ
เป็นพระอุปัชฌาย์
- สังกัด : วัดนางเหลียว ตำบลลำปางหลวง อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง
ตำแหน่งหน้าที่ : พระคู่สวดกรรมวาจาสังฆกรรม
เจ้าอาวาสวัดนางเหลียว
- ปีที่เข้าศึกษา : ๒๕๕๕
ปีที่สำเร็จการศึกษา : ๒๕๕๙
ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดนางเหลียว ตำบลลำปางหลวง อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง
โทรศัพท์ : ๐๘-๔๙๒๑-๖๔๒๗, ๐๕๔-๓๖๗-๕๐๘
E-mail : meenacrown5@gmail.com